

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LVIII. ÉVFOLYAM • 2017 • 1. SZÁM

TARTALOM

TANULMÁNY

BADÓ ATTILA – FELEKY GÁBOR – LŐRINCZI JÁNOS Laikus és professzionális bírák viszonya a kevert bíróságban – egy empirikus vizsgálat eredményei a magyar ülnökrendszerről	3
HOFFMANN TAMÁS Az emberiség elleni bűncselekmények nemzetközi és magyar jogi szabályozása	29
SCHWEITZER GÁBOR Egyetemi sikerek, akadémiai kudarcok – adalékok Magyary Zoltán tudományos pályafutásához (1923–1930)	56
SZALAI ÁKOS A másért viselt felelősség és a helytállás joggazdaságtani elemzése	71
ZÓDI ZSOLT Jog és jogtudomány a Big Data korában	95
RECENZÍÓ	
CSEPELI GYÖRGY Hunyady György – Berkics Mihály (szerk.): A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem	115
GAJDUSCHEK GYÖRGY Hunyady György – Berkics Mihály (szerk.): A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem	118
KIS-JAKAB DÓRA Tattay Szilárd: Ész, akarat, szabadság: Természetjog és természetes jogok a későiskolasztikus gondolkodásban	127
KREISZ BRIGITTA Deák Dániel: Alkotmány és adójog	133
SPINDLER ZSOLT Rezsőházy Rudolf: Bevezetés a társadalomtudományok módszertanába	137

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Balogh Elemér, Erdő Péter, Farkas Ákos, Hamza Gábor, Harmathy Attila,
Kecskés László, Kiss György, Korinek László, Lamm Vanda,
Lévayné Fazekas Judit, Menyhárd Attila, Sólyom László, Szabó István,
Szikora Veronika, Törő Csaba Attila, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő

Jakab András

Felelős szerkesztő

Ganczer Mónika

Recenzió-szerkesztő

Fekete Balázs

Szerkesztőségi tagok

Gajdusчек György, Hollán Miklós, Pap András László, Sulyok Gábor,
Varju Márton

Szerkesztőség címe

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

1453 Budapest Pf. 25.

Telefon: +36 (1) 224-6700 /5100

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja

Előfizethető és példányonként megvásárolható

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

E-mail: ajttan@tk.mta.hu

Kiadja az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Olvasszerkesztő: Mészáros Katalin

Tördelés és borítóterv: Pintér József

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Tomcsányi Péter

HU ISSN 0002-564X

BADÓ ATTILA* – FELEKY GÁBOR** – LŐRINCZI JÁNOS***

LAIKUS ÉS PROFESSZIONÁLIS BÍRÁK VISZONYA A KEVERT BÍRÓSÁGBAN – EGY EMPIRIKUS VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI A MAGYAR ÜLNÖKRENDSZERRŐL

Empirikus vizsgálatunk során arra a kevert bíróságokra irányuló kutatásokban helyet kapó kérdésre kerestük a választ, hogy milyen súlyú és jellegű ülnöki részvétel mutatható ki a bírósági eljárásokban, mindenekelőtt az ülnöki és hivatásos bírói értékelések alapján. Feltételezésünk az volt, hogy a státusz karakterisztika elmélet talaján, e sajátos problémamegoldó csoportot az egyenlő jogokat biztosító törvényi rendelkezések ellenére olyan belső hierarchikus viszony jellemzi, mely a jelentős ülnöki részvételt akadályozza, amit a kevert bírósági rendszerekre irányuló hasonló empirikus vizsgálatok is alátámasztanak. Ugyanakkor azt is feltételeztük, hogy az 1960-as években végzett Kulcsár-vizsgálathoz képest – amely az egypártrendszer időszakában készült – egy demokratikus társadalom ülnökrendszere még akkor is nagyobb közreműködést eredményez, ha semmilyen lényeges jogszabályi változás azóta nem történt. Az ülnökök és bírák véleményét feltáró vizsgálatunk alapján kísérletet tettünk a szakbírák tipizálására is azon az alapon, hogy miként viszonyulnak munkájuk során a jogi szaktudással nem rendelkező ülnökökhöz.

1. A KUTATÁS CÉLJA

Kevert bíróság, vagy más elnevezéssel kollaboratív bíróság¹ alatt azt értjük, amikor a bíróságon szakbírók és laikus bírók együttesen alkotnak bírói tanácsot és hoznak ítéletet változó típusú ügyekben. A laikusok elvileg azonos döntési joggal vesznek részt a bírói ítélet meghozatalában. Ilyen bíróságok alkalmazására mindenekelőtt a római-germán jogcsalád keretei között találunk példát. E rendszer működik többek között Németországban,² Ausztriában,³ Finnország-

* PhD, intézetvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 6721 Szeged, Bocskai u. 10–12.

E-mail: attila@badoat.hu.

** CSc, tanszékvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 6722 Szeged, Petőfi sgt. 30–34.

E-mail: feleky@socio.u-szeged.hu.

*** Mestertanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 6722 Szeged, Petőfi sgt. 30–34.

E-mail: lorinczi@socio.u-szeged.hu.

¹ John D. JACKSON – Nikolai P. KOVALEV: „Lay Adjudication in Europe: The Rise and Fall of the Traditional Jury” *Oñati Socio-Legal Series* 2016. 6/2. 368–395, ssrn.com/abstract=2782413.

² Stefan MACHURA: *Fairness und Legitimität* (Baden-Baden: Nomos 2001) 385.

³ *Schöffen und Geschworene in Österreich. Ein Überblick* (Wien: Bundesministerium für Justiz 2015) 83.

ban,⁴ Norvégiában,⁵ Svédországban,⁶ általában a volt szocialista országokban,⁷ vagy *common law* rendszereken belül Észak-Írországban, illetve az apartheid bukása óta Dél-Afrikában.⁸ E rendszerek közös jellemzője, hogy a tény- és jogkérdésekben, büntető ügyekben a szankció kérdésében a jogi végzettséggel rendelkező, és szakmájukat hivatásként gyakorló szakbírák, és a tevékenységüket általában jogi végzettség nélkül ellátó laikusok együttesen, minden lényegi kérdésben azonos jogokkal döntenek.

Jóllehet a laikus bírák szerepeltetése a kevert bíróságokban tényleges, effektív közreműködés nélkül is értelmes célokat szolgálna,⁹ a téma iránti tudományos érdeklődés azt mutatja, hogy a laikus bírák pusztja jelenlétének többet vár el a jogalkotó, és a jogalkotókat megválasztó társadalom. A gyakorlat alapján is egyértelmű, hogy ennél többről van szó. Nem létezik olyan laikus bírósági forma, ahol egyedi ügyektől eltekintve, a rendszert általában vizsgálva, valamilyen aktív közreműködés a laikusok részéről ne lenne kimutatható. A kérdés csupán az, hogy e közreműködés milyen mértékű és jellegű?

A kisebb polgári és büntetőügyekben illetékes angol, skót vagy francia laikus bírák elvileg teljes döntési szabadságot élveznek, ami a gyakorlatban természetesen nem mindig érvényesülhet maradéktalanul.¹⁰ Az angolszász típusú esküdtszék esetében, ahol általában a ténykérdések megítélésében, esetleg a szankció meghatározásában illetékesek a laikus esküdtek, szintén teljesnek mondható a döntési szabadság. Ebben az esetben az esküdtszék működési mechanizmusának megértésénél nem elsősorban a professzionális bíraktól való függőség, sokkal inkább a döntéshozatali csoportra gyakorolt egyéb külső hatások (ügyvédek, ügyészek, média, a vádlottak attraktivitása stb.) ösztönzik vizsgálatra a kutatókat.¹¹ A ma már klasszikusnak számító „Kalven és Zeisel”-vizsgálat, melynél 3576 eljárást tanulmányoztak a kutatók, az esküdtszék tényleges és a hivatásos bíró hipotetikus döntése közötti különbséget vizsgálták, miután az esküdtszék és a bíró döntési jogosultsá-

⁴ Heikki PIHLAJAMAKI: „From Compurgators to Mixed Courts: Reflections on the Historical Development of Finnish Evidence Law and Court Structure” *Revue Internationale de Droit Pénal* 2001/1. 159, www.cairn-int.info/article-E_RIDP_721_0159-from-compurgators-to-mixed-courts.htm.

⁵ Asbjorn STRANDBAKKER: „Lay Participation in Norway” *Revue Internationale de Droit Pénal* 2001/1. 225–251.

⁶ Christian DIESEN: „Lay Judges in Sweden-A Short Introduction” *Revue Internationale de Droit Pénal* 2001/1. 313–315.

⁷ Stephen C. THAMAN: „Juries and Mixed Courts in the Former Soviet Republics of Central Asia, Lecture at the Cornell Law School Clarke Program” *East Asian Law and Culture Conference: Citizen Participation in East Asian Legal Systems* (Sep. 22, 2006).

⁸ Milton SELIGSON: „Lay Participation in South Africa from Apartheid to Majority Rule” *Revue Internationale de Droit Pénal* 2001/1. 273–284, www.cairn-int.info/article-E_RIDP_721_0273-lay-participation-in-south-africa-from.htm.

⁹ Stanley ANDERSON: „Lay Judges and Jurors in Denmark” *The American Journal of Comparative Law* 1990/38. 839–864.

¹⁰ Penny DARBYSHIRE: „An Essay on the Importance and Neglect of the Magistracy” *Criminal Law Review* 1997/Sep. 627, 633–640.

¹¹ Badó Attila: „Pszichológiai vizsgálatok az esküdtszékkel kapcsolatban: Hogyan dönt 12 dühös ember?” *Magyar Jog* 1998/8. 479–481.

gai elválnak egymástól. Amiről az esküdtek döntenek, arról a bírónak csupán véleménye lehet.¹²

Más a helyzet a kevert bíróságok esetében, ahol a bíróval a döntéshozatal során elvileg azonos döntési kompetenciával felruházott laikusok általában azzal a helyzettel szembesülhetnek, hogy a bírói tanácsban elnöki jogkörrel felruházott szakbíró olyan kompetenciabeli fölényrel rendelkezik, mely természetes korlátját jelenti annak, hogy a laikusok egyenrangú tagként működjenek közre az eljárásban. A nemzetközi kutatások azt igazolják, hogy a laikusok közreműködése az ülnöktípusú bíróságokon általában csekélynek mondható.¹³ Úgy gondoljuk azonban, hogy e csekély közreműködés mértéke és jellege egyáltalán nem lényegtelen akkor, ha azokra az érvekre gondolunk, melyek a társadalom igazságérzetének becslésében, az ülnökök ellenőrző szerepében, vagy éppen a demokrácia deliberatív eleminek bővítésében látják az ülnökrendszer alkalmazásának fő célját.¹⁴

Empirikus kutatásunkban kísérletet teszünk arra, hogy a magyar laikus bírák tényleges közreműködésének mértékét meghatározzuk a korábbi, pártállami keretek között működő ülnökbíróságokhoz képest.¹⁵ Hipotézisünk az volt, hogy egy piacgazdaságra, többpártrendszerre épülő politikai berendezkedés ülnökrendszere nagyobb mértékű ülnöki közreműködést eredményez, mint egy diktatórikus rendszerben konszolidálódott, eredeti politikai funkcióját már elvesztett ülnökrendszer, amelyre Kulcsár Kálmán vizsgálata irányult az 1960-as években. E hipotézisünk még akkor is valószínűnek tűnt, ha az 1960-as évek óta tulajdonképpen semmilyen lényeges jogszabályi változás nem történt az ülnökök kiválasztását és funkcióját tekintve.

Arra is kísérletet teszünk, hogy a laikus bírók és a hivatásos bírák viszonyában a hivatásos bírói attitűdtípusok meghatározásával járuljunk hozzá a kevert bírósági rendszerek megértéséhez. (Jelen kutatásban nem vizsgáljuk a laikusok bírók közötti viszonyt, amire a magyar ülnökrendszerhez közelálló német ülnökrendszer esetében például Machura vizsgálataiban sor került.)¹⁶

¹² Harry KALVEN – Hans ZEISEL: *The American Jury System* (New Haven: Yale University Press 1966).

¹³ Leszek KUBICKI: „Udział Lawnikow w Orzekaniu” in Leszek KUBICKI – Sylwester ZAWADZKI (szerk.): *Udział lawników w postępowaniu karnym: opinie a rzeczywistość: studium prawnopiryczne* (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze 1970) 68, 97–111; Hannu Tapani KLAMI – Merva HÄMÄLÄINEN: *Lawyers and Laymen on the Bench: a Study of Comparative Legal Sociology* (Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia: Distributor, Ak 1966. 559, pateeminen Kirjakoppa 1992); DIESEN (6. lj.); Sanja KUTNJAK-IVKOVIC: *Lay Participation in Criminal Trials: the Case of Croatia* (Lanham: Austin & Winfield 1999); MACHURA (2. lj.) 385; Walter PERRON: „Lay Participation in Germany” *Revue Internationale de Droit Pénal* 2001/1. 181; Christoph RENNIG: „Influence of Lay Assessors and Giving Reasons for the Judgement in German Mixed Courts” *Revue Internationale de Droit Pénal* 2001/1. 481; Sanja KUTNJAK-IVKOVIC: „Exploring Lay Participation in Legal DecisionMaking: Lessons from Mixed Tribunals” *Cornell International Law Journal* 2007/2. 441.

¹⁴ BADÓ Attila: „A laikus bíráskodás létjogosultságának korlátairól a tudományos vizsgálatok tükrében” *Állam- és Jogtudomány* 2016/2. 3–15.

¹⁵ KULCSÁR Kálmán: *A népi ülnök a bíróságon* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971) 127.

¹⁶ Stefan MACHURA: „Interaction between Lay Assessors and Professional Judges in German Mixed Courts” *Revue Internationale de Droit Pénal* 2001/1. 451–479, www.cairn.info/revue-internationale-de-droit-penal-2001-1-page-451.htm.

2. A KUTATÁST MEGHATÁROZÓ ELMÉLETI KERET

A kevert bírósági rendszerekre irányuló kutatások kapcsán számunkra meggyőzőnek tűnik Sanja Kutnjak-Ivkovic megközelítése, aki a Berger és társai¹⁷ nyomán kibontakozó státuszkaraktisztika-elméletet alkalmazva kívánja a kevert bíróságok belső működési mechanizmusát, hierarchiaviszonyait megérteni. A státuszkaraktisztika-elmélet kevert bíróságokra történő alkalmazásának kiindulópontja az, hogy e bíróságok is olyan kis létszámú, heterogén döntéshozatali csoportok, melyeknél a csoport tagjai között egy – a feladat szempontjából lényeges – jellemzőbeli különbség mutatkozik. A specifikus jellemző mellett természetesen egyéb diffúz jellemzők is különbözhetnek, mint a nem, kor, faj stb., ám a csoport döntéshozatali mechanizmusát, a tagok interakcióit, egymással szembeni elvárásait alapjaiban a specifikus jellemzőbeli különbség határozza meg. A kevert bíróságok esetében a specifikus jellemzőbeli különbség természetesen abban a tudásbeli fölényben található meg, amivel egy képzett bíró a jogi végzettséggel, vagy korábbi bírói gyakorlattal nem rendelkező laikusokhoz képest rendelkezik.

Azt, hogy a törvényi szinten azonos jogokkal felruházott laikus és szakbírák között hierarchikus viszony jön létre, már korábban is számos vizsgálat kimutatta.¹⁸ A magyar rendszerhez legközelebb álló és legnagyobb múltú kevert bírósági rendszer a német. A német ülnökökre irányuló vizsgálatok is igazolják, hogy a szakbírák szakmai fölényéből származó dominanciája autoriter személyiség nélkül is megmutatkozik, és a laikusok befolyása a döntésre általában gyenge.¹⁹ E tényt Kulcsár Kálmán magyar ülnökökkel végzett vizsgálatai is megerősítették, aki az ülnökök passzivitását, marginalizálódását tapasztalta a korábbi, politikai célok vezérelte aktív korszakkal összehasonlítva.²⁰ A tárgyalás során az ülnökök – a szakbírákhoz hasonlóan – kérdéseket tehetnek fel a vádlottnak, tanúnak, amivel egy 1972-es német kutatás szerint az ülnökbírák élnek is, hiszen a vizsgálatot végzők úgy találták, hogy a tárgyalások több mint felénél az ülnökök is kérdeznek. Ugyanakkor a kutatások azt is igazolták, hogy az ülnökök által feltett kérdéseket a bírók igen sokszor lényegtelennek tekintik. Ez gyakran arra ösztönzi az elnöklő hivatásos bírót, hogy az ülnöki kérdésfeltevést megpróbálják minimalizálni.²¹ Machura 2001-es vizsgálatának egyik megállapítása a kevert bíróságok szervezetszociológiai problémájának érzékeltetésére az, hogy az ülnöki időtartam növekedésével csökken a szakbírák és laikusok közötti egyet nem értés esetszáma.²²

¹⁷ Joseph BERGER [et al.]: *Status Characteristics and Social Interaction: an Expectation-states Approach* (New York: Elsevier Scientific 1977); Lásd még Joseph BERGER – Susan J. ROSENHOLTZ – Morris ZELDITCH, JR.: „Status Organizing Processes” *Annual Review of Sociology* 1980/6. 479.

¹⁸ Ekkehard KLAUSA: *Ehrenamtliche Richter. Ihre Auswahl und Funktion, empirisch untersucht* (Frankfurt am Main: Athenäum 1972) 235.

¹⁹ Lásd Gerhard CASPER – Hans ZEISEL: *Der Laienrichter im Strafprozess. Vier empirische Studien Zur Rechtsvergleichung* (Karlsruhe: C. F. Müller 1979) 81; RENNIG (13. l.); KULCSÁR (15. l.).

²⁰ KULCSÁR (15. l.).

²¹ Christoph RENNIG: *Die Entscheidungsfindung durch Schöffen und Berufsrichter in rechtlicher und psychologischer Sicht* (Marburg: Elwert 1993) 724.

²² MACHURA (2. l.) 240.

A hierarchikus viszony kialakulásának megértéséhez világosan kell látnunk a döntési szituációban részt vevő szereplők esetén a szituáció két szerkezeti elemét. Van egyfelől egy politikai szándékból fakadó jogi természetű elem, mely szerint az érvényes normatív rend névlegesen azonos státuszt biztosít a szakbírónak és a laikus közreműködőnek a jogeset megítélésénél. Van ugyanakkor egy szervezetszociológiai elem, amely azt jelenti, hogy valójában (látens módon, a szereplők szándékától függetlenül is) egy aszimmetrikus viszony (a szakbíró dominanciája, a laikus közreműködő alárendelődése) jön létre a két szereplő között. Ráadásul a tárgyalás vezetésének feladata, amit az elnöki szerep magában foglal, egy jogilag konstruált alá- és fölérendeltséget eleve magában rejt. Ebben a helyzetben a laikus közreműködő előtt az az alternatíva áll, hogy vagy elfogadja az alárendelődést, vagy pedig „deviáns” módon érvényesíteni kívánja a formális jog által biztosított jogosítványait.

Ugyanakkor a szakbíró is többféleképpen járhat el. Elvileg megfelelnet a formális jogegyenlőség követelményének, és az elnöki szerepkör ellátása mellett is teret adhat a laikusoknak és véleményüket a magáéval egyenrangúnak elfogadva a közös döntés előmozdítása érdekében cselekedhet. A jogi szaktudását pedig értelmezheti úgy, hogy az nem teremt előjogot ahhoz, hogy a jogeset tényeit vagy éppen a bünteteskiszabási kérdéseket egyedül ítélje meg. Ugyanakkor a már említett szervezetszociológiai helyzet abba az irányba is elmozdíthatja a bírót, hogy – eltérő technikákat alkalmazva – érvényesíti az aszimmetrikus viszonyból táplálkozó dominanciáját. E két attitűd között azonban léteznek olyan átmenetek, melyek véleményünk szerint tipizálhatók.

3. A KUTATÁS MÓDSZERE

A magyar bíróságokon 2015–2016-ban lefolytatott empirikus kutatásunk alapját egy papíralapú kérdőív (PAPI) jelentette, amelyet – egy a fiatalabb korosztály számára tervezett online kérdőív (CAWI) egészített ki. Ezzel párhuzamosan a számítógépet napi szinten használó bírákat online kérdőívvel kerestük meg. A kutatáshoz meg kellett kérnünk a bíróságok igazgatását 2011-től ellátó új, centralizált szervezet (az OBH) engedélyét. A vázolt kutatási terv és a megküldött kérdőív alapján megkaptuk az ülnökkutatás elvégzéséhez szükséges engedélyt. Adatfelvételi elképzelésünk arra épült, hogy a bíróságokon megjelenő ülnökök a helyszínen átvehetik a kérdőíveket, amelyeket egyénileg vagy csoportosan kitöltenek, s a kitöltött kérdőíveket munkatársaink begyűjtik. Az adatfelvétel szervezése a Törvényszékeken keresztül indult el. Néhány megyében még csak az előkészületek folytak, néhány megyében ugyanakkor csaknem teljes körű lekérdezésre került sor. A kutatás e fázisában az OBH elnöke váratlanul leállította az adatfelvételt, hivatkozással arra, hogy a kérdőívekben szereplő kérdésekről az OBH vezetése nem rendelkezett ismerettel. Miután jeleztük, hogy a jelentős költséggel járó előkészületi munkák e döntés miatt kárba vesznek, az OBH engedélyt adott a kérdőív online változatban történő kitöltetésére. Ez azonban a várakozásnak megfelelően csak

ceskély eredményt hozott, így meghiúsult az az elképzelésünk, hogy teljes értékű összehasonlítást tudjunk végezni a Kulcsár-féle kutatással: ott ugyanis egy 1223 fős (ún. többlépcsős mintavételre épülő) adatbázis állt rendelkezésre, miközben mi egy mindössze 348 fős mintára támaszkodhatunk. Ugyanakkor lehetőséget kaptunk arra, hogy a laikus részvétel értékelése tárgyában online kérdőív kitöltésére kérhessük meg a szakbírákat. Mintegy száz (109) hivatásos bírótól kaptunk kitöltött kérdőívet. Számos bíró az ülnöki intézménnyel kapcsolatos részletező véleményét is megosztotta velünk, mely önmagában jelentős értéket jelent. Empirikus társadalomkutatóként természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy következtetési lehetőségeit tekintve mi az esszenciális módszertani különbség az alapsokaságot jól képviselő, illetve az abból esetleges módon kialakuló mintára támaszkodó adatelemzés között. Éppen ezért komolyan felmerült részünkről az az alternatíva is, hogy a részleges magyarázóerő miatt veszni hagyjuk a kutatás során megszerzett adatainkat, lemondunk azok elemzéséről. Végezetül mégis arra a következtetésre jutottunk, hogy módszertani korlátai ellenére is elvégezzük a laikus részvétel ezen archívumának – mint egy korszak dokumentumának – elemzését. Időközben ugyanis megindult a laikus részvétel rendszerének leépítése a magyar igazságszolgáltatásban (nézőpont kérdése, hogy ezt a folyamatot „erőteljes szűkítésnek” vagy „kivezetésnek” nevezzük). Ez pedig azt jelentette számunkra, hogy kutatásunk lehet az utolsó híradás a posztiszocialista korszak ülnökrendszeréről.

4. A MAGYAR LAIKUS BÍRÓSÁGI RENDSZER MÚLTJA ÉS JELENE, ALAPVETŐ JELLEMZŐI

Magyarországon már a 19. században kialakított esküdtszék kapcsán lezajlottak azok a viták, amelyek a legismertebb érveket és ellenérveket felsorakoztatták a laikus bírák szükségessége mellett és ellen.²³ A rövid életű magyar esküdtszék tulajdonképpen német közvetítéssel a francia esküdtszéki rendszert vette alapul, amit leginkább annak összetétele és a kiválasztási eljárás mutat.²⁴ A magyar esküdtszéki rendszert az I. világháború elsöpörte. Ezt követően a Horthy-rendszernek nem állt érdekében egy konfliktusra lehetőséget adó bíróság, amely adott esetben még a jogszabályokat sem veszi figyelembe, ha valami az igazságérzetét súlyosan sérti. 1948/1949-ben megtörtént a szocialista fordulat, amikor a kommunista párt hatalomátvétele a szovjet típusú államberendezkedés alapjait lerakta. Az *1949. évi XI. tv.*, amely büntető ügyekben a fellebbviteli lehetőségeket korlátozta, egyben a népi ülnöki rendszer bevezetéséről is rendelkezik. Ettől kezdve meghatározott ügyekben a szakbírák az úgynevezett népi ülnökökkel együtt alkottak bírói tanácsot a bírósági fórumrendszer különböző szintjein, úgy, hogy az általában egy szakbíróból és két népi ülnökből álló tanácsban a bírák teljesen azonos jogokat

²³ CSIZMADIA Andor: „Az esküdtbíróság Magyarországon a dualizmus korában” in CSIZMADIA Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok. I.* (Budapest: KJK 1966) 131–147.

²⁴ BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog* (Zalaegerszeg: Zala Megyei Bíróság – Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete 1996) 242–252.

élveztek. A népi ülnökökről rendelkező első törvény szerint a bírászkodás e formájának kialakítására azért került sor, hogy a tárgyalás során és az ítékezésben biztosított legyen a dolgozó nép meggyőződése, józan életfelfogása, természetes igazságérzete, és hogy lehetővé váljon a bíró demokratikus ellenőrzése. Nem nehéz azonban kitalálni, hogy e rendszer mindenekelőtt a régi rendszerben szocializálódott bírák sakkban tartását szolgálta. A sztálinista időszakot követően azonban az intézmény kezdte elveszíteni politikai jelentőségét, és a szakbírák dominanciája egyre érezhetőbbé vált. Ez azt jelentette, hogy a hatvanas évektől, a kommunista rezsim stabilizálódásával, a bírói kar fokozatos kicserélődésével, megszűnt a laikus bírák politikai célú felhasználásának szükségessége. Az egyre inkább technokrata szemléletű, lojális bírói kar mellett az ülnökök háttérbe szorultak.²⁵ A Kulcsár Kálmán által még a hatvanas évek végén végzett jogszociológiai vizsgálatok már a fent jelzett folyamatról tanúskodnak. A máig is egyetlen, a magyar laikus bírakra vonatkozó empirikus jogszociológiai vizsgálat átfogó képet szeretett volna kapni az ülnökök tevékenységéről. A több mint 1000 fős mintán elvégzett kutatás során a foglalkozás szerinti megoszlástól kezdve a demográfiai jellemzőkön át, a nemek arányán, a kiválasztás és behívás jelenségén, az ülnökök aktivitásán, jogtudatán, jogismeretén keresztül számos tényezőt vizsgáltak a kutatók. Az eredmények szerint az ülnökök aktivitása igen szerény, közreműködésük az ítélet meghozatalában inkább kivételes jelenség.²⁶ Bár ennek számos okát tárta fel e vizsgálat, az egyik legfontosabb a kiválasztási eljárásban volt tetten érhető. Ülnöki tevékenységre általában azok kerültek „megválasztásra”, mégpedig az idősebb nyugdíjas rétegből, akik a bírói munkát lehetőleg nem „zavarták”. A szovjet blokk más országaiban, a szovjet mintára kialakított ülnökbírászkodásra irányuló vizsgálatok eredményei nagyjából azonos képet mutattak a magyarral,²⁷ és a szakbírák jelentős dominanciáját, az ülnökök marginális szerepét igazolták. E helyzet az ülnökökre aggatott ironikus elnevezésekben is megmutatkozott és megmutatkozik ma is.²⁸

Az 1990-ben megtartott szabad választásokat követően szinte azonnal megjelenik a laikus bírászkodás reformjára vonatkozó követelés, amely mindenekelőtt az esküdtszék bevezetését tekintette fő céljának.²⁹ E követelés a diktatúra után tulajdonképpen logikusnak tűnt sokak számára, és az érvelés mindenekelőtt a politikai előnyöket hangsúlyozta. Ám az esküdtszék bevezetésére vonatkozó elképzelések a történelmi tradíciók ellenére egy idő után lekerültek a napirendről. Bár volt

²⁵ Badó Attila – BENCZE Mátyás: „Reforming the Hungarian Lay Justice System” in CSERNE Péter [et al.] (szerk.): *Theatrum Legale Mundi Symbola Cs. Varga Oblata* (Budapest: Szent István Társulat 2007) 1–13.

²⁶ KULCSÁR (15. l.) 127.

²⁷ Lásd pl. Stanislaw POMORSKI: „Lay Judges in the Polish Criminal Courts” *Reserve Journal of International Law* 1975/2. 198–209. (E kutatás szerint az ülnökök saját szerepüket ugyan jelentősen felértékelték, az ügyvédek, bírák véleménye szerint az ülnöki közreműködés csekélynek volt tekinthető.)

²⁸ A volt Szovjetunióban, illetve később Oroszországban a „bírák testőreinek”, Horvátországban „fejeseháposztáknak”, Kínában a „süket füleinek” hívták, ill. hívják őket. Lásd KUTCHNAK-IVKOVIC 2007 (13. l.).

²⁹ Boros Gábor: „Az esküdttörvényszék újbéli bevezetéséről” *Rendészeti Szemle* 1992/2. 11–51.

még egy népszavazási kezdeményezés a 2000-es években, amit egy magánszemély indított, ám az OVB, majd az alkotmánybíróság döntése e kísérletet megakadályozta.³⁰ Maradt az ülnöki rendszer, és csupán az elnevezés módosult annyiban, hogy a népi jelző elmaradt.

A magyar igazságszolgáltatás átfogó reformjára 1997-ben került sor. A reform az ülnöki rendszerre vonatkozó változtatásokat is tartalmazott, mely szabályok többsége ma is hatályban van. A törvény szerint az ítélkezésben továbbra is közreműködnek az ülnökök, akik megbízatásukat a népszuverenitás elve alapján választással nyerik el. A törvény az ülnökké választhatósághoz a 24. életév helyett a 30. életév betöltését írta elő. Ez a bírói kinevezéshez szükséges idő felemelésével párhuzamos változtatás volt. Az ülnökök választása lényegében a korábbi szabályozásnak megfelelően történt és történik ma is. Az ülnököket a bíróság illetékességi területén lakóhellyel és választójoggal rendelkező magyar állampolgárok, a bíróság illetékességi területén működő helyi önkormányzatok és a társadalmi szervezetek – kivéve a pártokat – jelölik, és attól függően, hogy melyik bírósági szintre kerül az ülnök beosztásra, a különböző önkormányzati testületek választják meg. A törvény nem változtatott azon, hogy az ülnökök megbízatása négy évre szól. A választás előkészítése, továbbá annak megállapítása, hogy a választó szerv melyik bírósághoz hány ülnököt válasszon a bíróságok igazgatását ellátó Országos Igazságszolgáltatási Tanács, ma pedig az Országos Bírósági Hivatal jogkörébe tartozik. Az ülnökök választásának időpontját a köztársasági elnök tűzi ki. Az ülnököket az ítélkező tanácsokba a bíróság elnöke osztja be. A törvény a korábbi szabályozáshoz képest részletesen rendelkezik arról, hogy az ülnök megbízatása mikor és hogyan szűnik meg. Az ülnökre is vonatkozik az, hogy ilyen tisztséget a 70. életév betöltéséig láthat el. Az ítélkezésben az ülnököket a hivatásos bírákkal továbbra is azonos jogok illetik meg. Az 1997-ben elfogadott törvény szerint az addig méltatlanul alacsony összegű díjazás növekedett, igazodva a bírói tisztséggel együtt járó felelősséghez.³¹ A '97-es reform óta lényegi változás az ülnökök kapcsán nem történt. A pártatlanság szempontjából egyetlen lényeges változásról beszélhetünk. Míg az *1997. évi LXVII. tv.* nem zárta ki a párttagokat az ülnökké választás lehetőségéből, addig a *2011. évi CLXII. tv.* ezt a szakbírákhoz hasonló módon kizárja. Egyebekben apróbb módosításokról beszélhetünk csupán, ami az intézmény alapvonásait nem érinti. A '97-es reform az egyik legfontosabb gyakorlati problémát, a „krónikus” ülnökhányt sikeresen megszüntette.

2016-ban a magyar laikus bírósági rendszer átalakítására tett az Igazságügyi Minisztérium javaslatot a büntetőeljárás reform keretében.³² A szándék, mely 2018-tól jelentősen csökkentené a jogi végzettséggel nem rendelkező laikusok sze-

³⁰ 30/2007. (V. 24.) AB hat.

³¹ Bjt. 122–128. §§.

³² Be tervezet ME/163/2015. Előterjesztés a Kormány részére az új büntetőeljárás törvény szabályozási elveiről. Készült: 2015. január 30. Budapest: Igazságügyi Minisztérium 2015. 32. Lásd www.kormany.hu/download/1/21/40000/20150219%20IM%20el%C5%91terjeszt%C3%A9s%20az%20%C3%BAj%20b%C3%BCntet%C5%91elj%C3%A1r%C3%A1si%20%C3%B6rv%C3%A9ny%20szab%C3%A1lyoz%C3%A1si%20elveir%C5%91.pdf.

repét az igazságszolgáltatásban, beleillik abba a folyamatba, mely a posztszocialista országokat az 1990-es évek óta jellemzi. Az egypártrendszer időszakában a szovjet mintára kialakított ülnökbíróságok korántsem erősítették a jogászokban azt a hitet, hogy a néprészvétel bármilyen értelmes célt szolgálna.

Ülnöki részvétel csak a katonai büntetőeljárásokban és a fiatalkorúakkal szembeni büntetőeljárásokban maradt. A reform gyakorlatilag azzal a következménnyel jár, hogy a törvényhozó az ítélkezésben, a továbbiakban a laikusok speciális (katonai, pedagógiai, pszichológiai) ismeretét, és nem az általános élettapasztalatát kívánja „kihasználni”. Bár a laikus-részvétel jelentős korlátozását alátámasztó érvek meglehetősen bizonytalanok tűnnek, és a történelmi gyökerekre hivatkozás a számos demokratikus államban hasonló módon működő kevert bírósági rendszer miatt erőltetettnek tűnik, kétségtelenül a magyar jogásztársadalom jelentős részének elvárásait követi. A posztszocialista országokban a laikus elem szerepének csökkentésénél nagyon hasonló érveket használnak. (Michael Bobek a 2011-es cseh laikus bíráskodást érintő reformról is szóló írásában a laikus elem csökkentésére irányuló törvényhozói indokokat is felsorakoztatja, melyek a laikusok passzivitása, szerény közreműködése mellett az ülnökrendszer működtetésével járó technikai nehézségeket is jelenti.³³)

Kutatócsoportunk még e reform szándékának ismerete előtt határozta el, hogy egy átfogó, az ülnökök és a szakbírák véleményét feltáró empirikus kutatást végez Magyarországon. Vizsgálatunkkal az ülnökrendszerről kívántunk képet kapni, miután több mint ötven éve nem került sor ilyen kutatásra. Úgy éreztük, hogy az ülnökök tevékenységének gyakran negatív megítélését sokkal inkább a mítoszok, a jogászai szakmai fölény indukálta, más országokban is hasonló formában elhangzó negatív kijelentések alakították ki, semmint azok véleménye, akik akár laikusként, akár hivatásos bíróként valóban belelátta a rendszer tényleges működésébe.

E kutatás keretében kerülhetett sor annak vizsgálatára is, hogy a szereplők (a szakbíró és a laikus közreműködő) hogyan viselkednek a döntési folyamat erőterében, különös tekintettel a szakbíró – mint „játékmester” – által kialakított stratégiákra. Reményeink szerint a magyarországi eredmények hasznos adalékul szolgálhatnak a kevert bíróságokra irányuló nemzetközi kutatásokhoz.³⁴

³³ Michael BOBEK: „Judicial Selection, Lay Participation and Judicial Culture in the Czech Republic: A Study in a Central European (Non) Transformation” *Research Paper in Law* 2014/3. 27, aei.pitt.edu/63516/.

³⁴ Lásd pl. Karl PETERS: *Fehlerquellen im Strafprozeß, Band 2* (Karlsruhe: C. F. Müller 1972); Anne M. TAUSCH – Inghard LANGER: „Soziales Verhalten von Richtern gegenüber Angeklagten. Merkmale, Auswirkungen sowie Änderungen durch ein Selbst- Training” *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie* 1971/4. 283–303; CASPER–ZEISEL (19. l.); Christoph RENNIG: *Die Entscheidungsfindung durch Schöffen und Berufsrichter in rechtlicher und psychologischer Sicht. Empirische, rechtsdogmatische und psychologisch-theoretische Untersuchungen zur Laienbeteiligung an der Strafgerichtsbarkeit* (Marburg: N. G. Elwert 1993); Christoph RENNIG – Stefan MACHURA: „Die Zusammenarbeit zwischen Schöffen und Berufsrichtern” in Hasso LIEBER – Ulla SENS (szerk.): *Ehrenamtliche Richter – Demokratie oder Dekoration am Richtertisch?* (Wiesbaden: Kommunal- und Schul-Verlag 1999) 65–70. (The Cooperation between Lay Assessors and Professional Judges); Stefan MACHURA: „Eine Kultur der Kooperation zwischen Schöffen und Berufsrichtern” *Richter ohne Robe* 2000/12. 111–116, www.ruhr-uni-bochum.

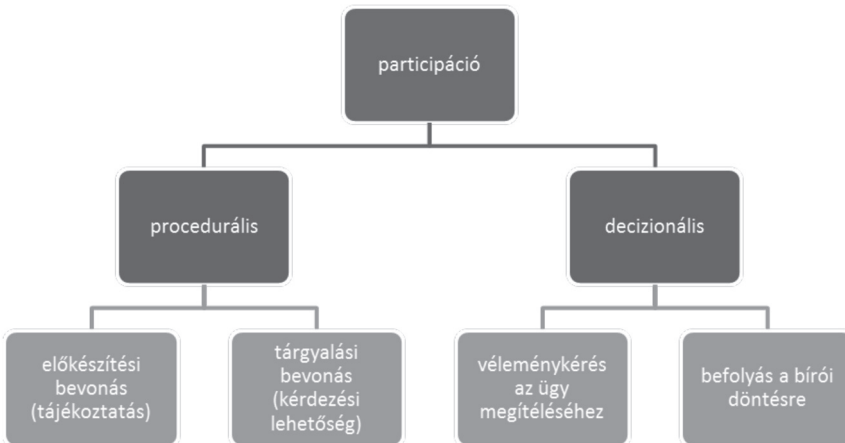
5. AZ ÜLNÖKÖK RÉSZVÉTELE A TÁRGYALÁSON ÉS A DÖNTÉSI FOLYAMATBAN. EGY EMPIRIKUS VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Az ülnöki rendszer tényleges működésével kapcsolatban alapvető kérdés, hogy érvényesül-e a számukra biztosított jogegyenlőség az ügyek tárgyalása és az ügyek elbírálása kapcsán. Azzal természetesen tisztában kell lennünk, hogy itt egy formális jogegyenlőségről van szó, s a hivatásos bíróéval megegyező jogállásban foglaltak tényleges érvényesülése erősen személyfüggő (perszonalizatív), azaz az adott hivatásos bíró által személyesen kialakított gyakorlat függvénye.

Kutatásunk során az ülnöki participáció négy dimenzióját vizsgáltuk: a bíróságszövegéből nézve ezek (1) az *előkészítés*, (2) a *tárgyalási bekapcsolás/bevonás*, (3) a *véleménykérés* és (4) a *befolyás* (a vélemény figyelembevétele). Ezek közül az első két dimenzió inkább formális (procedurális), a másik kettő pedig inkább tartalmi (decizionális) jellegűnek nevezhető.³⁵

1. sz. ábra

Az ülnöki participáció modellje

[de/rsozlog/daten/pdf/machura-pdf/Machura%20-%20Kultur%20der%20Kooperation.pdf](#); MACHURA (16. lj.) 451; Marijke MALSCH: *Democracy in the Courts: Lay Participation in European Criminal Justice Systems* (Farnham: Ashgate 2009); Toby Susan GOLDBACH – Valerie HANS: „Juries, Lay Judges and Trials” *Cornell Legal Studies Research Paper* 2013. 13–87; Markus DUBBER – Heikki PHILAJAMÁKI: „Lay Participation in Modern Law: A Comparative Historical Analysis” *Comparative Legal History* 2015/2. 223–230; Sanja KUTNJAK-IVROVIC: „Ears of the Deaf: The Theory and Reality of Lay Judges in Mixed Tribunals” *Chicago-Kent Law Review* 2015/3. 1031, [scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol90/iss3/11](#).

³⁵ A participáció kérdésében általunk kidolgozott operacionális modell az ülnöki munka, ill. az ülnök-bíró viszony empiriájának előzetes ismeretéből építkező logikai konstrukció, azaz nem valamely szakirodalmi minta adaptálásáról van szó.

5.1. AZ ÜLNÖKÖK MINKÉNTI BEVONÁSA A TÁRGYALÁS ELŐKÉSZÍTÉSI SZAKASZÁBA

5.1.1. A HELYZETKÉP ÜLNÖKI SZEMSZÖGBŐL NÉZVE

Az „előkészítés”-dimenziót azzal mértük, hogy az ülnökök szerint a maguk mögött hagyott ciklusban mi volt a leginkább jellemző gyakorlat a bíró részéről: megadta a tárgyalandó ügyek anyagát és tájékoztatást is adott; anyagot adott, de tájékoztatást nem; csak tájékoztatást adott; sem anyagot, sem pedig tájékoztatást nem adott.

A válaszok alapján kedvezőnek mondható kép bontakozik ki: nagyon kevés (4%) kivételtől eltekintve a bírák valószínűleg nemcsak formális jogi előírások, de saját szakmai szempontjaik miatt is (az ülnökökkel közös munkát megkönnyítendő) megadják az előzetes tájékoztatást az adott ügyekkel kapcsolatban, „képbe helyezik” az ülnököket. Persze látjuk, hogy e téren azért eltérő gyakorlatok érvényesülnek: a leggyakoribb (az ülnökök kétharmada tapasztalta ezt) a bíró szóbeli tájékoztatása az ügyről, s csak az ülnökök egynegyede számolt be arról, hogy a tájékoztatás mellé az ügy anyagait is megkapták, abba betekintheztek. S azt is látjuk, hogy azért létezik (egy szerencsére csak szűkebb körben érvényesülő) olyan gyakorlat is, melyben az eljáró bíró nem tekinti partnernek az ülnököket, nem adja meg részükre az előzetes tájékozódás lehetőségét.

1. sz. táblázat

Ülnöki tapasztalatok a tárgyalás előkészítésébe való bevonásról

<i>Ülnöki tapasztalatok</i>	<i>Esetszám</i>	<i>Érvényes százalék</i>
Megkaptuk az ügyek anyagát és tájékoztatásokat is kaptunk.	80	25,9
Csak az ügyek anyagát kaptuk meg.	8	2,6
Anyagokat ugyan nem kaptunk, de a bírói tájékoztatásokat igen.	209	67,6
Sem anyagokat, sem pedig tájékoztatásokat nem kaptunk.	12	3,9
Összesen	309	100,0
Válaszhiány	39	

5.1.2. AHOGYAN EZT A BÍRÁK LÁTJÁK

Érdekességként említjük, hogy bírakkal kapcsolatos (nem reprezentatív) online adatfelvételünk (N=109) alapján is nagyvonalában egyező kép, azaz hasonló tájékoztatási gyakorlat bontakozott ki. Önértékelésük szerint anyagot és tájékoztatást is adott: 9,6%; csak anyagot adott: 1,1%; csak tájékoztatást adott: 81,9%; anyagot sem és tájékoztatást sem adott: 7,4%.

5.1.3. ELTÉRNEK-E EGYMÁSTÓL A KÜLÖNBÖZŐ ÜLNÖKI CSOPORTOK TAPASZTALATAI?³⁶

Az ülnököknek a felkészülés során a bíró általi „képhe helyezése” nyilvánvalóan a bírói szerepfelfogás függvénye. Érdekes lehet azonban megvizsgálni, hogy bizonyos feltételek/körülmények befolyásolják-e ezen bírói praxisok előfordulási gyakoriságát, illetve annak érzékelését. Ami az *ülnöki státuszjellemzőket* illeti: a legkedvezőbb (az ülnököknek tájékoztatást és anyagot is biztosító) gyakorlatot az átlagos 26%-nál nagyobb arányban³⁷ tapasztalták a törvényszéki ülnökök (34%; 15/44 fő), a már harmadik vagy többedik ciklusukat töltők (39%; 39/100 fő), az ülnöki munkát befejezők (42%; 22/52 fő) és a Békés megyei ülnökök (43%; 32/74 fő).³⁸

A *társadalmi háttérjellemzők* nem, de néhány *attitűdbeli* különbség viszont szintén mutatott összefüggést³⁹ a kedvező bírói gyakorlat megtapasztalásával. Átlag feletti arányban számoltak be e tapasztalatukról azok, akik elégedettek voltak ülnöki munkájuk elismertségével (30%; 67/228 fő), továbbá akik nem mutatnak érdeklődést a politika iránt (37%; 28/75 fő), illetve akik nem mondják tájékozottnak magukat politikai kérdésekben (38%; 15/40 fő).

Racionálisan értelmezhetőnek tartjuk, hogy a kedvező bírói gyakorlat összefüggést mutat az ülnökstátusz jellemzőivel, sőt még a felsorolt elégedettségekkel is. Utóbbiak esetében nyilván arról van szó, hogy a kedvező praxis megtapasztalása az ülnökök számára növeli az elismertség-érzetüket és az intézményi működéssel kapcsolatos elégedettségüket.

Felmerülhet ugyanakkor, hogy a kedvező értékelést esetleg az is eredményezheti, ha az értékelő ülnök alacsony elvárásszinttel rendelkezik, s ebből adódóan adott szintű tájékoztatást másokhoz képest kedvezőbben ítél meg. Elemzéseink azt

³⁶ A kérdőív megalkotása során azt feltételeztük, hogy a válaszok megítélése szempontjából az *ülnöki státusz* és a *személyes társadalmi háttér* mellett az ülnöki *személyes attitűdök* bírnak majd relevanciával. Az *ülnöki státuszt* a folyamatossággal (a válaszoló az új ciklusban folytatja-e avagy abbahagyja az ülnöki munkát), a szervezeti formával (járásbírói, kerületi bírósági, közigazgatási és munkaügyi bírósági, törvényszéki), az ülnöki ciklusok eddigi számával, az ülnöki ügyszakkal (büntető, polgári, munkaügyi, egyéb), az eddigiek során tárgyalt ügyek közvetlen számával és a MŰE-tagsággal jellemeztük. A *társadalmi háttér*et a nemmel, a korcsoporttal, az iskolázottsággal, a települési szinttel, a munkaaktivitási státusszal, a foglalkozás-beosztás kategóriával, a foglalkoztatási ágazattal és szférával, valamint az etnikummal mértük. A *személyes attitűdök* a személyes étellel, ill. a társadalom intézményes szereplőivel kapcsolatos elégedettségeket, az emberekbe vetett bizalmat, különböző jogi kérdésekben tanúsított szigor- vagy enyhítéspártiságot, továbbá a politikához való viszonyt fogták át. Mivel az ülnöki státusz, a személyes társadalmi háttér és az ülnöki attitűdök szerinti csoportosítás többnyire kis elemszámú részcsoportokra bontja a mintát, ezért a százalékszámítással kapcsolatos módszertani korrektség megkívánja, hogy a *részcsoportokon belüli százalékos arányok pontos értelmezéséhez megadjuk az adott százalékos értékhez tartozó abszolút számokat is*.

³⁷ Ezek közül csak azokra az összefüggésekre mutatunk rá, amelyek matematikai-statisztikai értelemben szignifikánsnak bizonyultak ($p \leq 0,05$).

³⁸ Ez a területi különbségekre utaló érdekes és értékes adat, de fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy a minta nem rendelkezik területi reprezentációval.

³⁹ Hangsúlyozzuk, hogy itt különböző erősségű korrelációkról, nem pedig ok-okozati viszonyokról van szó.

mutatják, hogy az összefüggés fordított: rendre a „felkészülésorientált” ülnökök számolnak be kedvezőbb tapasztalatokról.

Az „apolitikus” attitűddel való összefüggésre ugyanakkor nincs racionális magyarázatunk.

5.2. AZ ÜLNÖKÖKNEK A TÁRGYALÁS FOLYAMATÁBA TÖRTÉNŐ BEVONÁSA

5.2.1. A HELYZETKÉP ÜLNÖKI SZEMSZÖGBŐL NÉZVE

A „bekapcsolás/bevonás”-dimenziót azzal mértük, hogy az eljáró bírók lehetőséget szoktak-e adni arra, hogy az ülnökök kérdéseket tegyenek fel a tárgyaláson a meghallgatásra kerülő személyeknek (vádlott, tanú, szakértő stb.)? Itt is a jellemző gyakorlatra voltunk kíváncsiak, egész egyszerűen e lehetőség mikénti biztosításának gyakoriságára, elterjedtségére.

Hasonlóan az előző procedurális elemhez, itt is viszonylag kedvező képről számoltak be a megkérdezettek. A „kedvező” minősítés részünkről mindössze azt jelenti, hogy a kép alapvetően pozitív: ha az eredeti válaszlehetőségeket összevonjuk, akkor azt láthatjuk, hogy a bírák közel kétharmada megadja ezt a lehetőséget az ülnökök számára. De ugyanakkor ez egyúttal azt is jelenti, hogy a bírák másik egyharmada e tekintetben az ülnökök szemszögéből nézve kedvezőtlen⁴⁰ (vagy váltakozó, vagy pedig kizáró) gyakorlatot követ.

2. sz. táblázat

Ülnöki tapasztalatok a tárgyaláson való kérdezési lehetőségről

<i>Ülnöki tapasztalat</i>	<i>Esetszám</i>	<i>Érvényes százalék</i>
negatív (többnyire nem, avagy sohasem biztosított)	56	17,9
is-is	58	18,6
pozitív (többnyire, avagy mindig (biztosított))	198	63,5
Összesen	312	100,0
Válaszhiány	36	

5.2.2. A BÍRÁK A KÉRDEZÉSI LEHETŐSÉG BIZTOSÍTÁSÁRÓL

Ezen a téren a bírák határozottan kedvezőbb képet mutatnak fel önmagukkal kapcsolatban. Önkritikusan (sohasem, vagy többnyire nem adja meg ezt a lehetőséget) csak 11,7%-uk nyilatkozott; mindössze 6,4%-uk számolt be váltakozó gyakorlatról; nagy többségük (82,0%) viszont azt állítja, hogy többnyire, vagy mindig biztosítja ezt a kérdezési lehetőséget.

⁴⁰ Szigorú értelemben természetesen csak akkor minősíthetjük egyértelműen kedvezőtlennek ezt a gyakorlatot, ha ez bizonyíthatóan ütközik az ülnökök igényével. Erre az igényre viszont a kérdőívben nem kérdeztünk rá.

5.2.3. A KÉRDEZÉSI LEHETŐSÉGEK TERÉN MELY ÜLNÖKI CSOPORTOK TAPASZTALATAI TÉRNEK EL EGYMÁSTÓL?

Itt is elsősorban az *ülnöki státusz* bizonyos elemei mutatnak kapcsolatot a kérdéses lehetőséget biztosító bírói gyakorlat észlelésével. Ez azt jelenti, hogy például valamivel az átlag (64%) feletti arányban van kedvező tapasztalata a harmadik vagy többedik ciklusukat töltőknek (71%). Ez nyilván összefügghet azzal, hogy személyükben a bírák tapasztalatokkal és bizonyított gyakorlattal rendelkező társat látnak, akit ily módon „kockázatmentesen” lehet bekapcsolni a tárgyalás menetébe. Figyelemre méltó (de nem szignifikáns!) összefüggés, hogy az ülnöki egyesület tagjai (a mintában 49 fővel szerepelnek) csak átlag alatti (51%-os) arányban találkoztak ilyen bírói gyakorlattal.

Mutatkozik némi különbség az ügyszakokat tekintve is. A különböző ügyszakok közül átlag feletti (75%-os) részvételi lehetőségről számolnak be a polgári ügyszakban (is) tevékenykedő ülnökök, de mivel ők alacsony számban (n=32) képviseltetik magukat a mintában, ez az összefüggés nem bizonyult szignifikánsnak.

Szignifikánsak viszont a viszonylag markánsan megmutató területi (megyei) különbségek, melyek arra utalnak, hogy az eltérő területi egységek menti szerveződések bizonyos értelemben eltérő bírói szocializációs mintákat alakít ki. Mintánknak nincs területi reprezentativitása, s relative jelentősnek mondható arányban csak néhány megye képviselteti magát (Békés: 75 fő; Borsod-Abaúj-Zemplén: 55 fő; Budapest és Pest: 75 fő; Csongrád: 47 fő). Több mint feltűnő azonban, hogy markáns különbségek jelennek meg a válaszokban. Egyfelől átlag feletti arányokról számolnak be a Békés megyei (83%) és a BAZ megyei (76%) ülnökök, ugyanakkor budapesti és Pest megyei társaik együttesen csak 47%-os, Csongrád megyei társaik pedig mindössze 32%-os arányban tapasztalják meg ezt a procedurális lehetőséget. Megkockáztatjuk, hogy nem véletlenszerűen alakuló eltérések összegződéséről, hanem a bírói szerepfelfogás azonos szervezeti körben érvényesülő mintáiról lehet szó.

Az ülnökök *társadalmi háttere* nem mutat érdemi összefüggést a bekapcsolási/bevonási gyakorlattal. Ahol találtunk ilyen kapcsolatot, az valójában csak egy másik hatást közvetít: az ülnökök lakóhelyének települési szintje a fentebb már említett területi különbségeket tükrözi vissza: míg a budapestieknek csak 46%-a, addig a megyeszékhelyvárosokban élőknek 70%-a említ ilyen gyakorlatot (igen érdekes, hogy a kis számú – mindössze 16 fővel jelen lévő – községi lakos ülnökök szinte egyöntetűen – tizenöten – számolnak be ilyen kedvező részvételi lehetőségről.

Van látszatkapcsolat a korcsoporttal is, illetve a munkaaktivitási státusszal (valaki aktív kereső, avagy nyugdíjas) is, de az idősebb korcsoportban, illetve a nyugdíjas ülnökök körében mutatkozó magasabb arány valójában az ülnöki státuszhoz azt a már említett vonását közvetíti, hogy a tapasztalt, többedik ciklusukat töltő ülnökök számára nagyobb valószínűséggel biztosítják a bírák a kérdéses lehetőséget.

Az ülnöki *attitűdök* közül legerősebben az ülnöki munka elismertségével való mikénti elégedettség játszik szerepet: az elégedettek 70%-os arányával szemben a

többiek 34%-os aránya áll! Az elégedetlenség tehát valószínűsíthetően éppen abból (is) fakadhat, hogy az ülnökök bizonyos köre számára ez a bekapcsolási/bevonási (kérdézési) lehetőség nem adatik meg. Tartalmilag ugyanez az összefüggés érvényesülhet a bíróságok munkájával való mikénti elégedettség esetében is: az elégedettek 68%-os arányához a többiek 40%-os aránya társul.

5.3. AZ ÜLNÖKI VÉLEMÉNYEK IRÁNTI BÍRÓI IGÉNY

5.3.1. A HELYZETKÉP ÜLNÖKI SZEMSZÖGBŐL NÉZVE

A két procedurális elem mellett megvizsgáltuk a két tartalmi elemet is. A véleménykérdési dimenzió annak a gyakorlatnak a közvetlen mérését jelentette, hogy az ülnökök szerint a bírák ki szokták-e kérni az ülnökök véleményét az ügyek megítélése terén. E gyakorlat mikénti elterjedtségét mutató táblázatok szerint ez a tartalmi mozzanat a procedurális lehetőség biztosításához képest erőteljesebben érvényesül, azaz a bírák szélesebb körére jellemző.

Az ülnökök szerint összességében minden öt bíró közül négyre jellemző, hogy az ügyek megítélését tekintve kikéri az ülnökök véleményét.

3. sz. táblázat

Ki szokta-e kérni a bíró az ülnökök véleményét az ügy megítélése terén?

<i>Ülnöki tapasztalat</i>	<i>Esetszám</i>	<i>Érvényes százalék</i>
nem (inkább nem, vagy soha)	16	5,2
is-is	34	11,0
igen (többnyire igen, vagy mindig)	260	83,9
Összesen	310	100,0
Válaszhiány	38	

5.3.2. A BÍRÁK HASONLÓKÉPPEN LÁTJÁK

Ezen a téren lényegében egybecsengenek az ülnöki és a bírói vélekedések. Az ülnöki véleményeket nem („nem különösebben”) igénylők mindössze 5,4%-os arányban vannak; a váltakozó gyakorlatot folytatók 13,8%-os arányt képviselnek; nagy többségük (79,8%) viszont az ülnökök számára kedvező gyakorlatról számol be.

5.3.3. MELYEK AZ ÁTLAGNÁL ELÉGEDETLENEBB ÜLNÖKI CSOPORTOK?

Mivel ezen a téren egy igen elterjedt (84%-os gyakoriságú) gyakorlatról van szó, előre is várható volt, hogy az előzőekhez képest kevésbé fognak jelentkezni viszonylag markáns különbségek. Itt most azt a megoldást választjuk, hogy az átlagos 5%-nál nagyobb arányban tapasztalt negatív gyakorlat (tehát amikor az ülnö-

kök úgy tapasztalják, hogy a bírók többnyire nem, vagy sohasem kérik ki az ülnökök véleményét) előfordulásait keressük meg az ülnökök egy-egy csoportjában.

Az *ülnöki státusz* elemei közül ilyenek bizonyul a „búcsúzó” (az új ciklusban már ülnöki munkát nem vállalók, illetve újra nem választottak) véleménye (14%; 7/52 fő), továbbá az ülnöki egyesület tagjainak tapasztalatai (12%; 6/49 fő).

A *társadalmi háttér* elemei közül a település és az életkor mutat kapcsolatot. A kisvárosban élők⁴¹ átlag feletti (9%-os) arányban számolnak be ilyen negatív gyakorlatról. A relatíve fiatalabbak⁴² az idősebbekhez képest másfajta gyakorlatot észlelnek: az 50 év alattiak körében 28%-os (5/18 fő), a 60 év alattiak körében pedig 9%-os (8/68 fős) arányban). Ugyanakkor van összefüggés a munkaaktivitási státusszal is (az aktív keresők 16%-a tapasztal negatív gyakorlatot), de ez valószínűleg az életkori hatást közvetíti.

Az *ülnöki attitűdök* közül erőteljes szerepet játszik a helyzetmegítélésben az ülnöki munka mikénti elismertsége: az ülnöki munka elismertségével nem elégedettek (58 fő) 41%-a tapasztal kizáró gyakorlatot. Mutatkozik némi összefüggés a bíróságok munkájával való elégedettséggel is: az elégedetlenek 13%-a (7/53 fő) tapasztal kizáró gyakorlatot. Másfajta attitűdbeli hatás nem mutatható ki.

5.3.4. A BÍRÓÉTÓL ELTÉRŐ ÜLNÖKI VÉLEMÉNYEK GYAKORISÁGA

Ez a mozzanat árnyalhatja az ülnöki passzivitásra/aktivitásra vonatkozó képet. Saját bevallásuk szerint minden öt közül két ülnökkel (42%) eddig még sohasem fordult elő, hogy valamely ügy kapcsán a bírótól eltérő véleménye lett volna,⁴³ s az ötből további egy (21%) számolt be arról, hogy ez mindössze egyszer fordult elő. Marad tehát az ötből két olyan ülnök (37,2%), aki néhány, vagy viszonylag sok ilyen esetet tart számon. Az adatok alapján racionálisan lehet érvelni akár az ülnöki autonómia hiánya (a szakbírónak történő alárendelődés), akár a szakbírói érvelesek meggyőző erejű megalapozottsága mellett is.

Jobban mutatja azonban az ülnöki aktivitást az, hogy eltérő véleményüknek az ülnökök hangot adtak-e. Összességében azt látjuk, hogy az eltérő véleménnyel rendelkező ülnökök fele (52%) vállalta azt, hogy minden esetben hangot is ad ennek az eltérő álláspontnak, bő harmaduk (38%) a „volt amikor igen, volt amikor nem” gyakorlatot követte, ugyanakkor egytizedük inkább a hallgatást választotta.⁴⁴

E két mutató „összeolvasása” alapján azt látjuk, hogy 312 válaszoló ülnök közül közel fele (151 fő) volt az, akinek vagy nem volt még eddig a bírótól eltérő véleménye egy adott ügyben, vagy ha volt is, annak nem adott hangot.⁴⁵

Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az ülnöki „opozíció” legerőteljesebb formájára, az

⁴¹ A minta tagjai közül 113 fő él nem megyeszékhely városokban.

⁴² Az ülnökök döntő többsége (72,5%-a) 60 éves vagy idősebb; tehát a 60 év alattiak aránya 27,5%; míg az 50 év alattiak mindössze 6,4%-os arányt képviselnek.

⁴³ KULCSÁR (15. lj.) 92. adatain végzett számításaink szerint ez annak idején valamivel nagyobb (54%-os) arányban jellemezte az ülnököket.

⁴⁴ A „hangadás” tekintetében szintén az „*ancien regime*” ülnökei voltak passzívabbak (64%-uk nem vagy csak ritkán juttatta kifejezésre eltérő véleményét).

⁴⁵ Ugyanez a praxis a korábbi időszak ülnökeinek háromnegyedét jellemezte.

ún. különvélemény megfogalmazására csak egészen ritkán (297 válaszoló közül 5 fő egy esetben tette meg ezt, míg szintén öt fő élt már több esetben is ezzel a lehetőséggel⁴⁶) kerül sor.

5.4. AZ ÜLNÖKÖK BEFOLYÁSA A BÍRÓI DÖNTÉSEKRE

5.4.1. A HELYZETKÉP ÜLNÖKI SZEMSZÖGBŐL NÉZVE

A másik tartalmi elemet – a „befolyás” (a vélemény figyelembevétele) dimenziót – tekinthetjük talán az ülnökök szemszögéből nézve a legfontosabb tényezőnek. Arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen szerepet játszanak az ülnöki vélemények a bírói döntések (ítéletek) kialakításában. Ez egy összegző szempont, hiszen azt méri, hogy az eljárásban részt vevő ülnökök megtapasztalják-e személyes közreműködésük eredményét, értelmét, megtapasztalják-e, hogy ők maguk is hozzájárultak az ügy megítélését jelentő döntéshez (ítélethez).

Ha ezt vesszük alapul az ülnökrendszer érdemi szerepének megítéléséhez, akkor azt mondhatjuk, hogy a gyakorlatban alapvetően érvényesül a laikus elem érdemi becsatornázódása az igazságszolgáltatásba. Az ülnökök nagy többsége (84%-a) tapasztalja azt, hogy véleménye számít az ügy megítélése során. E pozitív értékelést adó csoport mögött viszont kétféle tapasztalati világ húzódik meg: 25%-uk számol be „társbírói” élményről, ugyanakkor közel 60%-uk látja úgy, hogy ez az érvényesülés azért alárendelődik a bírák szakmai dominanciájának. Összességében tehát kisebb súllyal (16%) van jelen az a tapasztalati világ, mely szerint az ülnököknek nincs érdemi hozzájárulásuk az ügyek megítéléséhez.

4. sz. táblázat

Az ülnöki vélemények feltételezett befolyása a bírói döntésekre

	<i>Esetszám</i>	<i>Érvényes százalék</i>
Egyáltalán nem számítanak.	4	1,3
Csak csekély súlyuk van, többnyire nem számítanak.	31	9,9
is-is	15	4,8
Számítanak ugyan, de a bírák szakmai tekintélye dominál.	183	58,7
Nagyon komolyan (szinte mindig) számítanak.	79	25,3
Összesen	312	100,0
Válaszhiány	36	

⁴⁶ A „különvéleményesek” kis száma miatt eleve csak „tentatív” jelleggel fogalmazhatnánk meg esetleges összefüggéseket ezen aktivitás és az ülnöki karakterisztikumok valamelyike között. Mi egyetlen ilyen találtunk: míg a mintában a férfiak aránya mindössze 29%, addig a „különvéleményesek” között ők vannak többségben (6 fő).

5.4.2. A BÍRÁK EZT NEM EGÉSZEN ÍGY LÁTJÁK

E tekintetben erősen elválík egymástól az ülnöki és a bírói „valóságglátás”. Az ülnökök a bírákhoz képest lényegesen pozitívabban ítélik meg véleményeik érvényesülését (megjelenését) a bírói döntésben. Az eltérésre szociálpszichológiai szemszögmű megközelítés adhat magyarázatot. Úgy véljük, hogy e helyütt az ülnököknek már nem csupán valamilyen külső tényezőnek (a bírónak) feléjük irányuló gyakorlatát kell megítélniük, hanem itt már egy olyan jelenségről van szó, melynek megítélése önértékelési mozzanatot is tartalmaz. Talán ezért mutatkozik az ülnöki helyzetértékelés lényegesen pozitívabbnak a bírákéhoz képest, hiszen az ülnöki vélemények figyelmen kívül hagyásának megtapasztalása bizonyos tekintetben egy önértékelési elemet is tartalmazhat. A bírák többsége (70,5%) látja úgy, hogy az ülnöki vélemények kevésbé (egyáltalán nem, csekély mértékben, vagy változó módon) számítanak a bírói döntések (ítéletek) kialakításában; egynegyedük (27,4%) szerint számítanak ugyan, de végső soron a bírák szakmai tekintélye dominál; s alig vannak olyanok (2,1%), akik nagyon komoly szerepet tulajdonítanak az ülnöki véleményeknek.

5.4.3. SAJÁT BEFOLYÁSUKAT ELTÉRŐ MÓDON ÉRTÉKELŐ ÜLNÖKI CSOPORTOK

Összességében azt tapasztaltuk, hogy a válaszoló ülnökök egynegyede látja úgy, hogy az ülnöki vélemények komolyan számítanak a bírói döntések (ítéletek) kialakításában. Megvizsgáljuk, hogy mely ülnöki csoportok körében alakult ki ettől lényegesen eltérő értékelés.

Az *ülnöki státusz* jellemzői közül négy tényező játszik szerepet: a szervezeti elhelyezkedés, a területi tényező, az ülnöki ciklusok száma és az ügyszak. Ez azt jelenti, hogy a kerületi bírósági ülnökök feltűnően alacsony arányban (15 főből mindössze 1 valaki) adnak ilyen kedvező értékelést; a Békés megyeiek (75 fő) kimagasló (44%-os) arányával Budapest és Pest megye (76 fő) mindössze 12%-os aránya áll szemben; a harmadik vagy többedik ciklusukat töltők (101 fő) 35%-a elégedett, továbbá a polgári ügyszakban (is) tevékenykedők (32 fő) is elégedettebbek (38%) a többi ügyszakosokhoz képest.

A *társadalmi háttér* ezt a megítélést több összefüggésben is befolyásolja, mégpedig a települést, az életkort és az iskolázottságot tekintve. A fővárosiak (60 fő) a legkevésbé elégedettek (mindössze 10%-os arányban), szemben például a kisszámú (17 fő) nem városban élő ülnökkel, utóbbiak 41%-a mutatkozott elégedettnek. A többiekhez képest feltűnően másként ítélik meg a helyzetet a fiatalabbak (a mindössze 18 fő alkotta 50 év alatti korcsoportról van szó). Közülük mindössze 1 fő (!) mutatkozott elégedettnek véleménye mikénti érvényesülését illetően. Úgy tűnik, hogy az iskolázottság emelkedése a kritikai attitűd elterjedtségével párosul: míg átlag feletti (40, illetve 32%-os) elégedettséget mutatnak a nem érettségizettek (mindössze 15 fő) és az érettségizettek (100 fő), addig a diplomások körében (192 fő) ez az arány az átlag alá (21%-ra) csökken.

Az *ülnöki attitűdöknek* az értékelésre gyakorolt hatása kétféleképpen érvényesül. Mutatkozik egy közvetlenebb, talán szakmaibbnak mondható hatás. Az ülnöki

munka megbecsültségével elégedetleneknek (59 fő) csak 14%-a látja úgy, hogy az ülnöki vélemények számitanak a bírói döntések kialakításában (szemben az elégedettek 29%-os arányával).

Mutatkozik ugyanakkor egy közvetettebb hatás is, mely az ülnökök társadalomképén átszűrődve jelentkezik. Azt láthatjuk, hogy az átlagosnál (25%) valamivel elégedettebbnek mutatkoznak azok, akik a társadalom intézményes működését is elégedettebben szemlélik. Azokról van szó, akik elégedettek a kormánnyal (32%; 30/93 fő), az ország gazdasági helyzetével (37%; 25/67 fő), a rendőrség munkájával (36%; 36/100 fő), az ügyészség munkájával (31%; 53/173 fő), az országgyűlés tevékenységével (31%; 22/70 fő), települési önkormányzatuk tevékenységével (32%; 40/127 fő), a politikai pártok tevékenységével (66,7%; 14/21 fő), az EU működésével (40%; 30/76 fő).

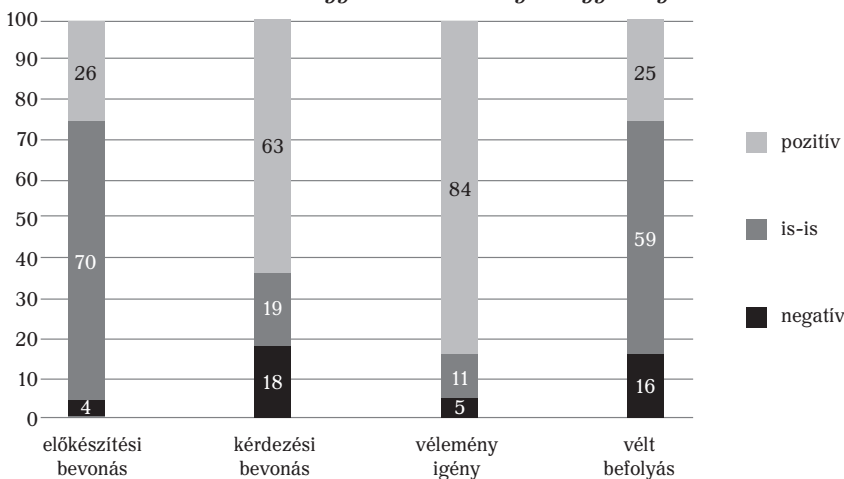
5.5. ÖSSZEGZŐ KÉP AZ ÜLNÖKÖK ÁLTAL ÉSZLELT ÉS A BÍRÁK SZERINT ÉRVÉNYESÜLŐ BÍRÓI GYAKORLATOKRÓL

5.5.1. AZ ÜLNÖKI ÉRTÉKELÉSEK A VIZSGÁLT NÉGY DIMENZIÓBAN

Az ülnökök által a négy dimenzióban észlelt mikénti bírói gyakorlatok százalékos eloszlását az alábbi diagram szemlélteti. Összességében azt mondhatjuk, hogy bár a bírói szerepfelfogás jelentős egyéni vagy éppen jelentős területi különbségeket mutathat, de nincs szó arról, hogy az ülnökök egyöntetűen csak passzív statisztái lennének a tárgyalási és a döntési folyamatnak. A bírák valószínűsíthetően ügyelnek is arra, hogy az ülnökök formális társbírói státuszát ne sértsék meg látványosan. Egy dologban azonban megmutatkozik a laikus és a szakmai elem ütközése:

1. sz. grafikon

Az ülnökök által észlelt bírói gyakorlatok arányai négy vizsgált dimenzióban

a bírói döntésben az ülnökök által érzékelhető módon leginkább a szakmai arisztokratizmust érvényesítő szakbírói dominancia érvényesül. (Lásd 1. sz. grafikon)

5.5.2. AZ ÜLNÖKI ÉRTÉKELÉSEK NYOMÁN KIRAJZOLÓDÓ BÍRÓI GYAKORLATOK ÖSSZEGZŐ TÍPUSAI

Kísérletet tettünk arra is, hogy az ülnökök által a négy vizsgált dimenzióban érzékelt bírói gyakorlatokat összegző módon ábrázoljuk. Ennek érdekében klaszteranalízis⁴⁷ segítségével vizsgáltuk meg a négy dimenzióban (előkészítési bevonás, kérdezési bevonás, véleményigény, vélemény súly) észlelt mikénti bírói gyakorlatok (pozitív = 3, vegyes = 2, negatív = 1) összekapcsolódását. Az alábbi táblázat a kapott klasztereknek egy az egyes dimenziókban mért átlagait mutatja. Ezen értékek együttes figyelembevételével a bírói gyakorlatok mögött négy jellegzetes beállítódást (a társbírói felfogását, a korrekt arisztokratát, az ambivalenst és a távolsgártót) látunk kirajzolódni.

A kép ebben az összegző formában is kedvező, hiszen az ülnökök közel fele (47%) reá nézve egyértelműen pozitív bírói gyakorlattal találkozott, ugyanakkor pedig az érdemi közreműködést nem biztosító gyakorlat fordul elő a legkisebb arányban.

5. sz. táblázat

A bírói gyakorlatok összegző típusai ülnöki szemmel

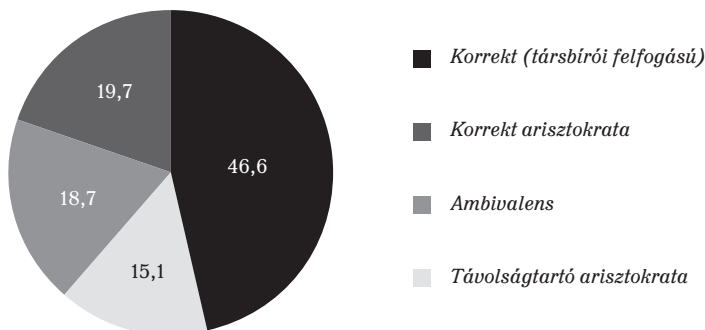
	1.	2.	3.	4.
	<i>Korrekt (társbírói felfogású)</i>	<i>Korrekt arisztokrata</i>	<i>Ambivalens</i>	<i>Távolságtartó arisztokrata</i>
	n = 142	n = 60	n = 57	n = 46
	46,6%	19,7%	18,7%	15,1%
<i>dimenzió</i>	<i>Átlagok (1–3)⁴⁸</i>			
előkészítési bevonás	2,20%	2,70%	1,98%	1,93%
kérdezési bevonás	2,99%	2,88%	1,42%	1,52%
véleményigény	2,98%	3,00%	3,00%	1,65%
befolyás	2,45%	1,65%	2,18%	1,48%

⁴⁷ Az SPSS K-means eljárását használtuk. Mind a négy változót (tájékoztató, kérdezési bevonás, véleményigény, vélemény súly) háromkategóriás (pozitív, vegyes, negatív) változatban vittük be az osztályozási eljárásba. A különböző számú klasztert eredményező változatok közül végül is egy négy klasztert tartalmazó változatot fogadtunk el: egyfelől azért, mert az alacsony mintanagysághoz képest mind a négy csoport *relative* nagy létszámú, másfelől pedig azért, mert mind a négy klaszter empirikusan is jól értelmezhető tartalommal bír. A program ezt a csoportszerkezetet 305 ülnök (a 348 fő közül nem mindenki adott választ az egyes kérdésekre) válaszai alapján, 7 iterációs lépésben alkotta meg.

⁴⁸ Az értékskála jelentései: 1 = negatív; 2 = vegyes; 3 = pozitív.

2. sz. grafikon

A bírói gyakorlatok összegző típusai ülnöki szemmel

A „korrekt” (társbírói felfogásúnak látszó) bírói gyakorlat (47%) mindig megadja az ülnököknek az ügygel kapcsolatos tájékoztatást (időnként még anyagokat is); mindig biztosítja a kérdésés lehetőségét a tárgyalás során; mindig kikéri az ülnökök véleményét az ügy megítélésével kapcsolatban; s az ülnökök szerint nagyon komolyan figyelembe veszik ezeket a véleményeket döntéseik kialakítása során.

A „*korrekt arisztokrata*” címkével jelölt bírákra (20%) csaknem ugyanez jellemző, azzal az igen lényeges különbséggel, hogy döntéseik során autonóm módon járnak el: meghallgatják ugyan, de valójában nem veszik figyelembe a laikus ülnöki véleményeket.

A „*távolságtartó arisztokrata*” gyakorlat (15%) a „társbírói” gyakorlat nyílt ellentéte: még talán leginkább a tájékoztatás terén áll leginkább közelebb az átlagos gyakorlathoz; ám nem preferálja, hogy az ülnökök kérdésési lehetőséget kapjanak a tárgyaláson; nem különösebben igényli az ülnöki véleménynyilvánítást az ügy megítélésével kapcsolatban; s ennek megfelelően az ülnöki vélemények itt játszanak a legkisebb szerepet a bírói döntés kialakításában.

Az elemzés e három típus mellett elkülönített egy negyediket is. Az „*ambivalens*” jelzővel illelhető típust (19%) az jellemzi, hogy eleget tesz tájékoztatási kötelezettségének; ugyanakkor nem híve annak, hogy az ülnökök kérdezhessenek a tárgyalás során; ennek ellenére mindig kikéri az ülnökök véleményét; s úgy tűnik, hogy azt valamennyire figyelembe is veszi.

5.5.3. AZ ÜLNÖKI ÉRTÉKELÉS ÉS A BÍRÓI ÖNÉRTÉKELÉS ÖSSZEVETÉSE

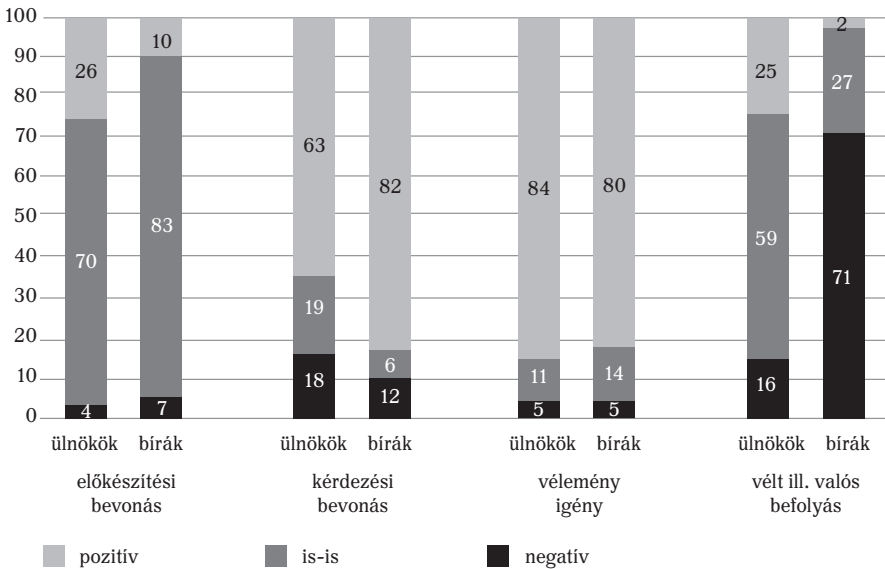
Mivel az ülnöki adatfelvétellel párhuzamosan lebonyolított bírói adatfelvétel során a bírák is nyilatkoztak arról, hogy az előkészítés, a tárgyalás során történő bevonás, a véleménykérés és a vélemények figyelembevétele terén milyen gyakorlatot követnek, így lehetőségünk nyílt az ülnökök által érzékelt (láttatott?) gyakorlatot a bírói önjellemzés nyomán kibontakozó gyakorlattal összevetni.

Mint láthattuk, ez a négykomponensű gyakorlat egyezést is, hasonlóságot is és határozott különbséget is mutat. Az *előkészítés* (tájékoztatás) terén a két oldal

nagyjából hasonlóan látja a bírói gyakorlatot; a *bevonást* (kérdézési lehetőség a tárgyaláson) tekintve a bírák az ülnökökhöz képest lényegesen pozitívabbnak (gyakoribbnak) láttatják az általuk követett praxist; a *véleménykérést* tekintve a két kép szinte teljesen megegyezik egymással. A legnagyobb eltérés azonban a leglényegesebb dimenzióban, az ülnöki véleményeknek a bírói döntések kialakítása során történő mikénti figyelembevétele terén tapasztalható: az ülnökök lényegesen pozitívabbnak mutatják *befolyásukat* a bírói döntésekre, miközben a bírák többsége azon a véleményen van (pontosabban arról a tényleges helyzetről számol be!), hogy az ülnöki vélemények nem játszanak érdemi szerepet ezen a téren.

3. sz. grafikon

A deklarált ülnöki tapasztalat és a bírói önértékelés összevetése a vizsgált négy dimenzióban

5.5.4. A BÍRÓI GYAKORLATOK ÖSSZEGZŐ TÍPUSAI A BÍRÓI ÖNJELLEMZÉSEK ALAPJÁN

Ugyanazzal a változó-szettel a bírói adatfelvétel nyomán kapott adatbázison (N=109) is elvégeztük a klaszteranalízist. Itt tehát maguk értékelik saját magukat. A program 93 válaszadó bírót 6 iterációs lépés után három, empirikusan is jól értelmezhető csoportba (típusba) rendezett.

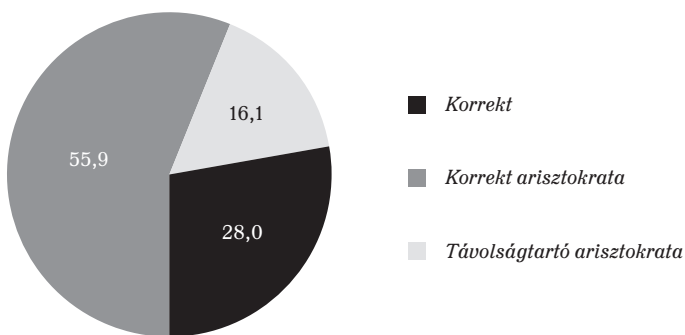
5. sz. táblázat

A bírói önértékelés nyomán kirajzolódó bírói típusok

	1.	2.	3.
	<i>Korrekt</i>	<i>Korrekt arisztokrata</i>	<i>Távolságtartó arisztokrata</i>
	n = 26	n = 52	n = 15
	28,0%	55,9%	16,1%
<i>dimenzió</i>	Átlagok (1-3) ⁴⁹		
előkészítési bevonás	2,19%	1,98%	1,93%
kérdezési bevonás	2,96%	2,94%	1,40%
véleményigény	2,96%	2,88%	1,93%
befolyás	2,08%	1,00%	1,13%

4. sz. grafikon

A bírói gyakorlatok összegző típusai bírói önjellemzés nyomán

A „korrekt” típus (28%) mindig tájékoztatja az ülnököket (ha anyagot esetleg nem is ad); mindig megadja a kérdezési lehetőséget a tárgyaláson; mindig kikéri az ülnökök véleményét; s ezeket a véleményeket valamilyen mértékben figyelembe is veszi.

A „korrekt arisztokrata” típushoz tartozó (56%) abban különbözik az előzőtől, hogy bár megad ugyan minden lehetőséget az ülnöki részvételre és megnyilvánulásra, ám döntéseit lényegében az ülnöki véleményektől függetlenül (szakmai autonómiával) hozza meg.

A „távolságtartó arisztokrata” típusba sorolható bírák (16%) csaknem mindig megadják a tájékoztatást; de nem preferálják az ülnökök bekapcsolódását a tárgyalásba; a véleménykérés tekintetében erősen változó gyakorlatot követnek; s döntéseikben ők is függetlenítik magukat az ülnöki véleményektől (befolyástól).

Itt értelemszerűen nem találkozunk az ülnöki szemszögből megalkotott tipológiában szereplő „ambivalens” típusal, hiszen kevésbé is volt várható, hogy a bírák egy része önmagát következetlen gyakorlatúként jellemezze.

⁴⁹ Az értékskála jelentései: 1 = negatív; 2 = vegyes; 3 = pozitív.

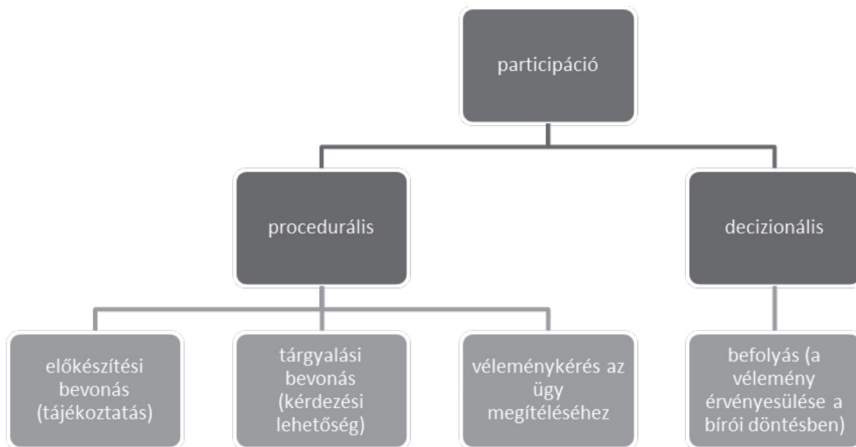
A legfontosabb különbség az ülnöki értékelések és a bírói önértékelések között az, hogy az ülnökök valóságlátása kedvezőbb: míg az ülnökök a bírának csaknem felét (47%) az ún. korrekt (társbírói felfogású) típusba sorolják, maguk a bírák azonban csak lényegesen kisebb arányban (28%) definiálják ilyenként magukat.

6. A PARTICIPÁCIÓS MODELL KORREKCIÓJA

A bírói megnyilatkozások fényében módosítanunk kell kiinduló modellünket: a két proceduális (előkészítési, illetve bevonási) dimenzió mellett két decizionális dimenziót (véleményigény, illetve befolyás) tételeztünk. Úgy tűnik, hogy a tényleges bírói gyakorlat egy ponton felülírja ezt a struktúrát: az ülnöki vélemények iránt mutatott bírói igény valójában nem decizionális, hanem proceduális elem.

2. sz. ábra

Az ülnöki participáció módosított modellje

A bírák nagy többsége az ülnöki vélemények kikérésével formálisan eleget tesz ugyan az elvárásoknak, valójában azonban ezeket a véleményeket nem, vagy csak ritkán veszi figyelembe az ügygel kapcsolatos döntésének meghozatala során.

7. KONKLÚZIÓ

Vizsgálatunk során arra, a kevert bíróságokra irányuló kutatásokban helyet kapó kérdésre kerestük a választ, hogy milyen súlyú és jellegű ülnöki részvétel mutatható ki a bírósági eljárásokban, mindenekeelőtt az ülnöki és hivatásos bírói értékelések alapján. Feltételezésünk az volt, hogy a státuszkarakterisztika-elmélet talaján,

e sajátos problémamegoldó csoportot az egyenlő jogokat biztosító törvényi rendelkezések ellenére olyan belső hierarchikus viszony jellemzi, mely a jelentős ülnöki részvételt akadályozza, amit a kevert bírósági rendszerekre irányuló hasonló empirikus vizsgálatok is alátámasztanak. Ugyanakkor azt is feltételeztük, hogy a Kulcsár-vizsgálathoz képest egy demokratikus társadalom ülnökrendszere még akkor is nagyobb közreműködést eredményez, ha semmilyen lényeges jogszabályi változás azóta nem történt.

Ha mai szemmel nézünk vissza az elmúlt (államszocialista) korszak bíraskodási gyakorlatára, akkor azt látjuk, hogy a szervezetszociológiai mozzanat a kommunista hatalom konszolidálódásával párhuzamosan fokozatosan felülírta a politikai szándékot. Mondhatnánk azt is, hogy a látens funkció legyőzte a manifeszt funkciót. Ez különösen érdekes annak fényében, hogy a politikai rendszer saját legitimitációját formálisan éppen azzal próbálta bizonyítani, hogy magát a „népuralom” érvényre juttatójaként jelenítette meg. Az uralkodó ideológia egyik alaptétele volt, hogy a politika a kétkezi munkát végzők által szimbolizált „nép” érdekében tevékenykedik, s ez a „nép” küldi képviselőit a törvényhozásba csakúgy, mint az igazságszolgáltatásba. A laikus közreműködők megnevezése („népi ülnök”) is erre az ideológiai elemre utal.

Hipotézisünk az volt, hogy a megszűnő ideológiai-politikai nyomás helyébe lépő társadalmi (különösen az értékrendbeli) változások egy poszt-szocialista társadalomban kedvező feltételeket teremtettek az aszimmetria oldásához még akkor is, ha magának a bírói döntésnek a természetrajza – s ez a leglényegesebb strukturális tényező – változatlan maradt. Hiszen továbbra sem „kádi-bíraskodásról”,⁵⁰ hanem formalizált (racionális) jogról van szó: a bírói döntés szakdöntés, mégpedig jogalkalmazó, illetve jogi természetű normatív rendhez igazodó döntés,⁵¹ melynek következményeit tekintve a bíró tartozik felelősséggel. Ez természetesen nem zárna ki a laikus közreműködő participációs igényeinek erőteljesebb kifejezését,⁵² ezt illetően azonban nehezen tudunk eltekinteni a civil társadalom állapotának (gyengeségének) ezt befolyásoló hatásától.

Mindezek ellenére vizsgálatunk az ülnöki aktivitásnak az előző korszakéhoz viszonyított magasabb szintjét konstatálhatta bizonyos területeken (az aktivi-

⁵⁰ Max Weber jogszociológiai munkássága jelenítette meg az igazságszolgáltatásnak ezt az ideáltípusát mint a racionális-formális és kiszámítható jogszolgáltatás ellenpólusát. Mannheim Károly „konkrétan mérlegelő, minőségileg a helyzet és jogérzék alapján ítélő” bíraskodásként jellemzi. MANNHEIM Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok* (Budapest: Osiris 2000) 337; Lásd még David M. TRUBEK: „Max Weber on Law and Rise of Capitalism” *Wisconsin Law Review* 1972/3. 720–753; Martin SHAPIRO: „Islam and Appeal” *California Law Review* 1980/1. 350–381. Jerome Frank az esküdtsek intézményét az amerikai igazságszolgáltatási rendszer „kádi” elemeként értékelte, de látott ilyen elemet magában a bírói tevékenységben is. Mások (pl. Roscoe Pound is) a kádi-bíraskodás megtestesülésének tartották a közigazgatási bíróságokat (*administrative tribunal*). Lásd Julius PAUL: „The Legal Realism of Jerome N. Frank: a Study of Fact-Scepticism and the Judicial Process” (The Hague: Nijhoff 1959) 104–105; Sherman A. JACKSON: „Islamic Law and the State: the Constitutional Jurisprudence of Shihāb al-Dīn al-Qarāfī” (Leiden – New York: E. J. Brill 1996) 147.

⁵¹ Ezt illetően mindmáig akceptálhatónak tartjuk KULCSÁR (15. lj.) 80–84. idevonatkozó fejtegetéseit.

⁵² KULCSÁR (15. lj.) 84–88. ezt részben szervezeti tényezőkkel, részben pedig az ülnöki „szerepfelfogás” fogalmával hozta összefüggésbe.

tás növekedését csak a bírótól eltérő vélemények kialakítása és képviselése terén tudjuk bizonyítani, ám más területeken – az adatszerű összehasonlíthatóság hiánya miatt – ebből kiindulva csak feltételezzük). A mai ülnökök eltérő véleményüknek szignifikánsan magasabb százalékban mernek hangot adni. Mindez persze nem változtat lényegesen azon a tényen, hogy az erőteret továbbra is a szakbíró dominálja, aki szerepfelfogásától függő mértékben biztosítja ugyan a laikus közreműködő procedurális jogosítványait, az érdemi kérdésben (a döntésben) azonban főszabályként autonómiája és függetlensége maximalizálására törekszik. A két empirikus felmérés eredményei alapján a bírói attitűdök tipizálására is kísérletet tettünk. Az általunk használt típusok (korrekt, korrekt arisztokrata, távolságtartó arisztokrata, ambivalens) véleményünk szerint megfelelően csoportosítják az ülnökökhöz különböző módon viszonyuló szakbírákat.

Ami biztosan kijelenthető, hogy a gyakorló jogászok között elterjedt és gyakran az ülnökökre dehonesztáló elnevezésekben is megmutatkozó vélekedéshez képest az ülnökrendszer pozitív képet mutat. Míg a reprezentativitásra figyelmet nem fordító kiválasztási eljárás erős kritikára adhat okot,⁵³ addig a participáció (a procedurális és decizionális szakaszban is) a tanulmányunkban vázolt, a kevert bíróságokra szükségszerűen jellemző szervezetszociológiai körülmények között kifejezetten jónak mondható.

A kitöltött bírói és ülnöki kérdőívek eredményei igazolják, hogy az ülnökök nem passzív statisztái a tárgyalási és a döntési folyamatnak, és a róluk kialakult véleményhez képest sokkal aktívabb, és gyakran a bírák által is elismert tevékenységgel járulnak hozzá az igazságszolgáltatás munkájához.

⁵³ Badó Attila – Feleky Gábor – Lőrinczi János: „Reprezentativitás a magyar ülnökrendszerben. Egy empirikus vizsgálat alapkérdése I.” *MTA Law Working Papers* 2016/16. 1–18.

HOFFMANN TAMÁS*

AZ EMBERIESSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK NEMZETKÖZI ÉS MAGYAR JOGI SZABÁLYOZÁSA**

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy az emberiesség elleni bűncselekmények kategóriája hogyan került szabályozásra a nemzetközi és magyar jogban. Ennek érdekében először bemutatja a koncepció kialakulásának történetét és főbb fogalmi elemeit, elsősorban a Nemzetközi Büntetőbíróság felállításáról szóló Római Statútum szabályozására fókuszálva. Ezt követően azt elemzi, hogy a második világháborút követő időszakban milyen okokból nem került be a magyar büntetőjogi szabályozásba és ennek milyen következményei lettek az 1956-os forradalomhoz kapcsolódó büntetőeljárások, az ún. sortűzpekerek során. Végül a tanulmány megvizsgálja, hogy az új büntetőkódex, a 2012. évi C. tv., amely a magyar büntetőjog történetében először szabályozza önálló bűncselekményként az emberiesség elleni bűncselekmények kategóriáját, mennyire felel meg a Római Statútum rendelkezéseinek. Összességében megállapítható, hogy a 2012. évi C. tv. jelentős lépés a helyes irányba, mivel nagyrészt megszüntette Magyarország nemzetközi jogi kötelezettségvállalásai és belső jogi szabályozása közötti koherenciazavart, azonban a kodifikáció távolról sem mondható tökéletesnek.

A második világháború óta a nemzetközi jog kiemelt figyelmet szentel a nemzetközi közösség által elfogadott alapvető normák súlyos megsértőivel szembeni büntetőjogi felelősségre vonásnak. 1945. augusztus 8-án a Németországot megszálló négy nagyhatalom – az Egyesült Államok, Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország – létrehozta a Nürnbergi Törvényszéket (*International Military Tribunal – IMT*), amelynek egyetlen feladata a német háborús bűncselekményekért leginkább felelős 24 katonai, politikai és gazdasági vezető felelősségre vonása volt.¹ A Nürnbergi Törvényszék alapokmányának tárgyi hatálya alá először a történe-

* PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8.

E-mail: hoffmann.tamas@tk.mta.hu.

** A tanulmány az OTKA PD 113010, A „hibridizáció” jelensége a nemzetközi büntetőjogi normák alkalmazása során c. projektjének támogatásával készült.

¹ „Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis” *American Journal of International Law* 1945/4. 257. A második világháborút megelőző időszakban is történtek kísérletek a nemzetközi közösség elítélését kiváltó cselekmények kapcsán büntetőjogi felelősségre vonásra, ezek azonban alapvetően sikertelenek voltak. Lásd részletesebben Kevin Jon HELLER – Gerry SIMPSON (szerk.): *The Hidden Histories of War Crimes Trials* (Oxford: Oxford University Press 2013) 13–100.

lemben kizárólag a nemzetközi jogon alapuló bűncselekmények tartoztak, vagyis béke elleni bűncselekmények, háborús bűntettek és emberiség elleni bűncselekmények.

A legfőbb náci bűnösök felelősségre vonása mellett 1946-ban Douglas McArthur tábornok, a szövetséges erők távol-keleti főparancsnokának rendelete alapján a Nürnbergi Törvényszék mintájára tokiói székhellyel felállították a Távol-keleti Nemzetközi Katonai Törvényszéket is, amelynek feladata a 28 legfőbb japán háborús bűnös felelősségre vonása volt az IMT-vel megegyező tárgyi joghatósággal eljárva. A törvényszékek munkájában kikristályosodott alapvető jogelvek a nemzetközi jog corpusának részévé váltak.²

A nemzetközi büntetőjogi normák érvényesítése azonban nem maradhat a nemzetközi fórumok privilégiuma. A nemzetközi bűncselekményeket általában tömegesen követik el, a nemzetközi büntető fórumokat azonban jellemzően a nemzetközi bűncselekmények elkövetéséért leginkább felelős személyek megbüntetésére hozzák létre, nagyszámú elkövetővel szemben már logisztikai okokból sem tudnának eljárni. Emellett a nemzeti bíróságok megfelelőbb eszközei lehetnek a nemzetközi büntetőjogi normák érvényesítésének, mint a nemzetközi fórumok. A nemzeti bíróságok könnyebben hozzáférhetnek a bizonyítási eszközökhöz, a bírák jellemzően jobban megértik a bűncselekmények mozzgatórugóit, ráadásul a helyi lakosság egyszerűbben nyomon követheti a büntetőeljárást, ami jelentősen segíti az ítélet elfogadását. Ennek megfelelően a második világháborút követő időszakban szinte valamennyi hadviselő állam területén jelentős számban folytattak le nemzetközi bűncselekmények elkövetőivel szemben büntetőeljárásokat a nemzeti bíróságok előtt.³

A Nemzetközi Büntetőbíróság (*International Criminal Court – ICC*) 1998-as létrehozatala óta a tagállamok számára kiemelten fontos lett a nemzetközi bűncselekmények belső jogi alkalmazásának kérdése, hiszen az ICC-t felállító Római Statútum 1. cikke kimondja, hogy a Büntetőbíróság a komplementaritás elve alapján jár el, vagyis „a nemzeti büntető joghatóságokat egészíti ki”.⁴ A komplementaritás elvéből nem következik ugyan automatikusan az, hogy a részes államoknak át kellene ültetniük a Statútum nemzetközi bűncselekmény definícióit belső jogukba, azonban az implementáció elmaradása jelentős kockázatokkal járhat.

Ennek hiányában olyan bűncselekmény alapján kellene felelősségre vonni az elkövetőt, ami nem felel meg pontosan a Római Statútumban definiált tényállásnak, így például emberiség elleni bűntett helyett szándékos emberölésben bűnösnek találni. Az ICC azonban kifejezetten nemzetközi bűntettek üldözésére jött lét-

² Az ENSZ Közgyűlése már 1946. évi 95. sz. közgyűlési határozatában egyhangúan megerősítette, hogy a Nürnbergi Törvényszék alapokmányában és ítéletében kimondott jogelvek a nemzetközi jog részét képezik. Lásd UN Doc. A/RES/1/95 (1946). A Nemzetközi Jogi Bizottság az ún. nürnbergi alapelveket pedig részletesen definiálta is. Lásd *Yearbook of the International Law Commission Vol. II*. 1950. 374-378. UN Doc. A/CN.4/L.2.

³ Lásd különösen Morten BERGSMO – Cheah Wui LING – Yi PING (szerk.): *The Historical Origins of International Criminal Law Vol. I–II*. (Oslo: Torkel Opsahl 2014).

⁴ *Rome Statute of the International Criminal Court*, 2187 UNTS 90. A komplementaritásról lásd bővebben ÁDÁNY Tamás Vince: *A komplementaritás elve a Nemzetközi Büntetőbíróság* (Budapest: Pázmány Press 2014).

re, és erősen kétséges, hogy elfogadná, ha a tagállam „közönséges” bűncselekmény kapcsán járna el. Egy hasonló szituációban a Ruandai Törvényszék (*International Criminal Tribunal for Rwanda – ICTR*)⁵ kimondta, hogy nem elfogadható az, ha az eljáró norvég bíróság népirtás helyett szándékos emberölésben találja bűnösnek az elkövetőt – mivel a norvég büntető törvénykönyvben nem szerepelt a népirtás bűncselekménye –, hiszen „a védett jogi értékek különbözőek”.⁶

Emellett lehetséges – amennyiben az állam alkotmányos berendezkedése lehetővé teszi –, hogy a bíróságok közvetlenül a nemzetközi szokásjog alapján hívják fel a vonatkozó nemzetközi büntetőjogi normákat.⁷ A nemzetközi szokásjog alkalmazása egyéni büntetőjogi felelősség megállapítására azonban speciális problémákat vet fel. Mivel a szokásjogi szabályok az államok közösségének gyakorlatából és jogi meggyőződéséből vezethetők le, ezek többségénél hiányzik a norma tartalmának egzaktága és időbeli fixáltsága,⁸ ami viszont nehezen összeegyeztethető a normavilágosság és előreláthatóság követelményével. A Jugoszlávia Nemzetközi Büntető Törvényszék (*International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia – ICTY*)⁹ éppen ezért szögezte le a *Vasiljević*-ügyben, hogy a szokásjogon alapuló büntetőjogi felelősségre vonás csak akkor lehetséges, ha a kérdéses nemzetközi bűncselekmény szokásjogi definíciója kellőképpen pontos.¹⁰ Emellett, még ha a kérdéses szokásjogi norma tartalma pontosan meg is határozható, akkor sem biztos, hogy egy olyan jogi kultúrában, ahol a törvénypozitivizmus szellemében az íratlan normák alkalmazása szokatlan, elvárható-e a jogalkalmazótól, hogy helyesen azonosítsa a jogvita eldöntéséhez szükséges szokásjogi szabályok tartalmát, különösen, mivel az egyes normák meghatározása még sokszor a nemzetközi jogászok körében is vitatott. A magyar bíróságok joggyakorlata az ún. sortűzperekben épp azt mutatja, hogy erősen kétséges, hogy a nemzeti bíróságoktól kellene elvárni a nemzetközi szokásjogi szabályok alkalmazását.¹¹

⁵ A Törvényszéket az ENSZ Biztonsági Tanács 955. (1994.) sz. határozatával állította fel. Lásd 1999. évi CI. tv. az 1994. január 1. és 1994. december 31. között Ruanda területén elkövetett népirtásért és a nemzetközi humanitárius jog egyéb súlyos megsértéséért felelős személyek, valamint a szomszédos államok területén elkövetett népirtásért és egyéb hasonló jogsértésekért felelős ruandai állampolgárok megbüntetésére létrejött Nemzetközi Büntetőtörvényszék Alapokmányából fakadó kötelezettségek végrehajtásáról.

⁶ *Prosecutor v. Michel Bagaragaza* (Decision on Rule 11bis Appeal) ICTR, Case No. ICTR-05-86-AR11bis, 30 August 2006, 17. §.

⁷ Lásd részletesen Ward FERDINANDUSSE: *Direct Application of International Criminal Law In National Courts* (The Hague: T.M.C. Asser Press 2006).

⁸ Lásd BODNÁR László: „Igazságtétel – most már kizárólag a nemzetközi jog alapján?” in Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Szabó András egyetemi tanár 70. születésnapjára* (Szeged: JATE ÁJK 1998) 79.

⁹ A Törvényszéket az ENSZ Biztonsági Tanácsa 827. (1993) sz. hat.-ával állította fel. Lásd 1996. évi XXXIX. tv. a volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények megbüntetésére létrehozott Nemzetközi Törvényszék Alapokmányából fakadó kötelezettségek végrehajtásáról.

¹⁰ *Prosecutor v. Vasiljevic* (Judgment) ICTY, Case No. IT-98-32-T, 29 November 2002, 202. §.

¹¹ Lásd HOFFMANN Tamás: „A nemzetközi szokásjog szerepe a magyar büntetőbíróságok joggyakorlatának tükrében” *Jogelméleti Szemle* 2011/4. és HOFFMANN Tamás: „Trying Communism Through International Criminal Law? – The Experiences of the Hungarian Historical Justice Trials” in Kevin

Fontos érv továbbá a kodifikáció mellett az is, hogy a nemzetközi egyezményekben a rendelkezések tartalma gyakran általános, mivel diplomáciai kompromisszumok eredményét tükrözi. Így különösen fontos, hogy a nemzetközi büntetőjogi normák implementációja során a jogalkotó a büntetőjogi normák tartalmát pontosítsa.¹² Nem meglepő tehát, hogy a Római Statútum ratifikálása után számos ország implementálta előírásait.¹³

A büntető törvénykönyv újrakodifikálásával a magyar jogalkotó előtt is megnyílt a lehetőség, hogy a korábbi szabályozási hiányosságokat pótolva összhangba hozza a magyar büntetőjogi szabályozást Magyarország nemzetközi kötelezettségeivel. A tanulmányban az emberiesség elleni bűncselekmények koncepciójának ismertetése után bemutatom a korábbi magyar szabályozás és jogalkalmazás problematikus elemeit, majd megvizsgálom, hogy vajon a 2012. évi C. tv. elfogadása során az emberiesség elleni bűncselekmények tényállásainak kodifikálásával a magyar jogalkotónak sikerült-e több évtizedes mulasztását pótolnia olyan szabályozás megalkotásával, amely maradéktalanul megfelel mind a Római Statútum előírásainak, mind az általános nemzetközi jogból fakadó kötelezettségeinek.

1. AZ EMBERIESSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK SZABÁLYOZÁSA A NEMZETKÖZI JOGBAN

A 19. századtól kezdve a nemzetközi közösség a humanitás elvét ismételtelen a civilizáció egyik alapvető attribútumának nyilvánította és elítélte annak megsértését. Az 1815. évi Bécsi Kongresszuson elfogadott nyilatkozat a rabszolga-kereskedelem betiltásáról például hangsúlyozta, hogy a rabszolga-kereskedelmet „a felvilágosodott emberek minden korban a humanitás és az egyetemes moralitás alapelvei számára gyűlöletesnek tekintették [...] végül a köz hangja, minden civilizált országban hangosan felkiáltott mihamarabbi eltörléséért”.¹⁴

A „civilizáltság” mércéje ugyan a nem nyugati államokkal szembeni erősen kirekesztő és rasszista alapokon nyugvó koncepció volt,¹⁵ de szorosan összekapcsoló-

Jon HELLER – Gerry SIMPSON (szerk.): *Hidden Histories of War Crimes Trials* (Oxford: Oxford University Press 2013) 229–247.

¹² M. NYITRAI Péter: „A nemzetközi bűncselekmény koncepciója” *Jog-Állam-Politika* 2010/1. 17.

¹³ Lásd VARGA Réka: „A Római Statútum végrehajtása nemzeti szinten, különös tekintettel a magyar büntetőjogi rendszerre” *Kül-Világ* 2012/4. 77.

¹⁴ *Déclaration du Congrès de Vienne en date du 8 février 1815 au sujet de l'abolition de la traite des nègres d'Afrique*, <http://www.le-prince-de-talleyrand.fr/traitenoirs.html>. Zagor ugyanakkor rámutat, hogy a nemzetközi közvéleményre való hivatkozás ebben az időben valójában a brit belső politikai nyomásra utalt és igencsak kétséges, hogy a humanitás eszméje mennyire hatotta át a nemzetközi kapcsolatokat. Matthew ZAGOR: „Elementary Considerations of Humanity” in Karine BANNELIER – Theodore CHRISTAKIS – Sarah HEATHCOTE (szerk.): *The ICJ and the Evolution of International Law: The Enduring Impact of the 'Corfu Channel' Case* (Oxon: Routledge 2011) 270.

¹⁵ Lásd bővebben LILIANA OBRIGÓN: „The Civilized and the Uncivilized” in Bardo FASSBENDER [et al.] (szerk.): *The Oxford Handbook of the History of International Law* (Oxford: Oxford University Press 2013) 917–939; HOFFMANN Tamás: „An Eternal Promise? – Three Sketches on the

dott alapvető etikai standardokkal és ennek is köszönhetően a nemzetközi hadijogi szabályozásban megjelent az erőszak korlátozásának elve. Az 1868. évi Szentpétervári Nyilatkozat, amely rendelkezett a 400 gramm alatti robbanólövedékek betiltásáról, hangsúlyozta, hogy „a háborús szükségszerűségnek meg kell torpannia az emberiesség követelményei előtt” mivel „a civilizáció fejlődésének amennyire csak lehetséges, korlátoznia kellene a háború megpróbáltatásait”.¹⁶

A humanitás elvének normatív fejlődése a döntő áttörést az 1899. évi I. hágai békekonferenciával érte el. A békekonferencián elfogadott II. egyezmény a háború törvényeiről és szokásairól preambulumban leszögezte, hogy

„azokban az esetekben, amelyekről az általuk elfogadott szabályzat nem rendelkezik, a lakosság és a hadviselők azoknak a nemzetközi jog elveknek oltalma és uralma alatt maradnak, amelyek a civilizált nemzetek között megállapított szokásokból, a humanitás törvényeiből és a közlelkiismeret követelményeiből folynak”.¹⁷

Ez a megfogalmazás azóta Martensz-klauzula néven¹⁸ a nemzetközi humanitárius jog egyik meghatározó formulájává vált. A Martensz-klauzulát már az 1907. évi II. hágai békekonferencián elfogadott IV. egyezmény a háború törvényeiről és szokásairól előszava újra rögzítette, hangsúlyozva, hogy elsődleges fontosságú, hogy „még e végső esetben is szolgálatot tegyenek a humanitás érdekeinek és a civilizáció folyton haladó követelményeinek”.¹⁹ Ez a megfogalmazás kissé módosított változatban megjelent az 1949. évi genfi egyezmények kapcsolódó I. kiegészítő jegyzőkönyvben is,²⁰ és különböző formákban számos további harci eszközök

Universality of International Humanitarian Law” in Enikő DÁCZ – Cristina GRIESSLER – Henriett Kovács (szerk.): *Traum von Frieden – Utopie oder Realität?* (Baden-Baden: Nomos 2015) 237–260.

¹⁶ *Déclaration à l'effet d'interdire l'usage de certains projectiles en temps de guerre. Saint Petersbourg, 11 décembre 1868*, <https://www.icrc.org/applic/ihl/dih.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=20C9164AAC62C500C12563BD002B8C6F>.

¹⁷ 1913. évi XLIII. tc. az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. 6. §.

¹⁸ Fjodor Fjodorovics Martensz, a kor ismert nemzetközi jogásza a békekonferenciát összehívó orosz tárgyalódelegáció vezetőjeként próbált egy Németország és Belgium közötti diplomáciai patthelyzetet feloldani egy olyan kompromisszumos javaslatl, amely ugyan nem emelte be az egyezmény szövegébe a belga álláspontot, de a szokásjogra és a nemzetközi közvéleményre való hivatkozással lehetővé tette azt, hogy az egyezmény jövőbeli alkalmazása során akár ezt is figyelembe lehessen venni. Lásd Antonio CASSESE: „The Martens Clause: Half a Loaf or Simply Pie in the Sky?” *European Journal of International Law* 2000/1. 193–198. Rotem GILADI: „The Enactment of Irony: Reflections on the Origins of the Martens Clause” *European Journal of International Law* 2014/3. 847–869.

¹⁹ 1913. évi XLIII. tc. az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában 5. §.

²⁰ Az I. kiegészítő jegyzőkönyv 1. § (2) bekezdése előírja: „A polgári személyek és harcosok a jelen Jegyzőkönyvben vagy más nemzetközi megállapodásban nem szabályozott esetekben is a nemzetközi jognak a kialakult szokásokból az emberiesség törvényeiből és az emberiség lelkiismeretének követelményeiből folyó általános elvek védelme és hatálya alatt állnak.” 1989. évi 20. tvr. a háború áldozatainak védelmére vonatkozóan Genfben, 1949. augusztus 12-én kötött egyezmények I. és II. kiegészítő jegyzőkönyvének kihirdetéséről 2. §.

és módszerek szabályozásával kapcsolatos nemzetközi szerződésnek is részét képezi.²¹

A humanitás elvének kodifikálása azonban a 20. század elején még nem járt büntetőjogi konzekvenciákkal. Mivel a klasszikus nemzetközi jog a korlátlan belső joghatóság tanából kiindulva a magánszemélyt nem tekintette a nemzetközi jog alanyának és a státuszára vonatkozó szabályozás megalkotását alapvetően az állam szuverén monopóliumának tekintette, nem minősültek nemzetközi bűncselekménynek az állam által saját polgári lakosságával szemben elkövetett súlyos, embertelen cselekményei sem. Az első kísérlet ennek megváltoztatására az első világháború során az Ottomán Birodalomban élő örmények deportálása és százezreinek megölése nyomán történt.²²

1915. május 24-én Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország közös nyilatkozatban jelentette ki, hogy az események az „emberiesség és civilizáció elleni új bűncselekménynek” minősülnek, amelyek elkövetőit büntetőjogi felelősség terheli.²³ Elsősorban éppen az örmények elleni atrocitások miatt az antanthatalmak által felállított bizottság, amely a háború felelőseinek megállapítására és a rájuk vonatkozó büntetőeljárás elveinek kidolgozására jött létre, azt javasolta, hogy a hadijog megsértése mellett a humanitás jogának megsértése miatt is büntetőeljárást kellene indítani egy erre a célra felállított nemzetközi büntetőtörvényszék előtt, és alkalmazandó jogként kifejezetten felhívta a Martensz-klauzulát.²⁴ A bizottság érvelése szerint az ellenséges ország polgári lakosságának védelmére szolgáló hadijogi szabályokat ki kellene terjeszteni az ország saját lakosságára is és azok megszegése kapcsán büntetőeljárást indítani.²⁵ Ez a javaslat azonban végül megbukott, mivel az amerikai és a japán képviselők azt az álláspontot képviselték, hogy a hadijogi jog-

²¹ Többek között az 1998. évi ottawai egyezmény preambuluma kiemeli „a társadalmi lelkiismeret szerepét az emberiesség elveinek előmozdításában, amint azt a gyalogsági aknák teljes betiltása iránti követelés tanúsítja”. Lásd 1998. évi X. tv. a *Gyalogsági aknák alkalmazásának, felhalmozásának, gyártásának és átadásának betiltásáról, illetőleg megsemmisítéséről szóló Egyezmény megerősítéséről és kihirdetéséről* 2. §; hasonlóképpen az 1954. évi kulturális javak védelméről szóló hágai egyezmény II. kiegészítő jegyzőkönyv, amely kimondja, hogy „a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelmére vonatkozó szabályok a nemzetközi jog változását tükrözik”, 2006. évi XXIX. tv. a *kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló 1954. évi Hágai Egyezmény Második Kiegészítő Jegyzőkönyvének kihirdetéséről és a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény módosításáról* 2. §.

²² 1915 tavaszán az Ottomán Birodalom területén az Antant szövetségeseinek tartott keresztény örmény lakossággal szemben pogromsorozatot hajtottak végre. A túlélőket további áldozatokat követelő deportálásnak vetették alá és vagyonukat elkobozták. Az atrocitások több százezer – egyes becslések szerint akár 1 500 000 – halálos áldozatot követeltek. Lásd bővebben Vahakn DADRIAN: *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (New York: Berghen Books 1995).

²³ United Nations War Crimes Commission: *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War* (London: His Majesty's Stationery Office 1948) 35.

²⁴ „Commission on the Responsibilities of the Authors of War and on Enforcement of Penalties – Report Presented to the Preliminary Peace Conference” *American Journal of International Law* 1920/1-2. 121–125.

²⁵ Lásd Machteld BOOT: *Genocide, Crimes against Humanity, War Crimes: Nullum Crimen Sine Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court* (Antwerp: Intersentia 2002) 458.

sértések kriminalizálása *ex post facto* jogalkotásnak minősülne, vagyis a *nullum crimen sine lege* elvbe ütközne.²⁶ Végül sem a versailles-i, sem a lausanne-i békeszerződés nem tartalmazott rendelkezést az állam saját lakossága ellen elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatos felelősségre vonásra.²⁷

1.1. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ JOGFEJLŐDÉS

A második világháború borzalmai újra rámutattak arra, hogy a nemzetközi hadijogi szabályozás, amely kizárólag az ellenséges állam lakosságát tekinti védett személynek, visszaélésre ad lehetőséget. A Harmadik Birodalom tömegesen követett el saját és szövetségeseinek állampolgárai ellen is embertelen cselekményeket politikai, faji vagy vallási okokból, ezért az Egyesült Nemzetek Háborús Bűncselekményeket Vizsgáló Bizottsága már 1943-ban javasolta, hogy a felelősségre vonás körét a háborús bűncselekményeken túl kellene terjeszteni.²⁸ A Nürnbergi Törvényszék Statútumát már kifejezetten úgy alkották meg, hogy tárgyi joghatósági körébe tartozzanak a polgári lakosság ellen elkövetett bűncselekmények is.²⁹ Az IMT Statútum 6. cikk (c) bekezdése értelmében emberiesség elleni bűncselekménynek minősül:

„bármely polgári lakosság tagja ellen, a háború előtt vagy alatt elkövetett emberölés, kiirtás, rabszolgaságba taszítás, áttelepítés és embertelen cselekedetek, valamint a törvényszék hatáskörébe tartozó más bűncselekmény végrehajtása során vagy azzal összefüggésben elkövetett politikai, faji vagy vallási alapon történő üldözés, függetlenül attól, hogy sérti-e az elkövetés országának jogát.”

Ez a definíció az emberiesség elleni büntettek elkövetését nemzetközi fegyveres konfliktus fennállásához köti, és ezzel a háborús bűncselekmények kiterjesztett változataként kezeli, abból kiindulva, hogy a háború a legsúlyosabb nemzetközi bűncselekmény.³⁰ Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy a Szövetséges Ellenőrző

²⁶ Commission on the Responsibilities (24. lj.) 141–144.

²⁷ A sèvres-i békeszerződés 230. cikkelye még előírta, hogy „A török kormány kötelezettséget vállal arra, hogy átadja a Szövetséges Hatalmaknak azokat a személyeket, akiket felelősnek tartanak a Török Birodalom területén elkövetett mézárásokért az 1914. augusztus 1-től kezdődő háborúban”. Ez a szerződés azonban soha nem lépett hatályba és a végső, lausanne-i békeszerződés már nem tartalmazott utalást a felelősségre vonással kapcsolatban. Meg kell azonban említeni, hogy 1919 és 1922 között több büntetőeljárás is indult speciális hadbíróóságok előtt a feltételezett elkövetők egy részével szemben. Lásd Jennifer BALINT: „The Ottoman State Special Military Tribunal for the Genocide of the Armenians: ‘Doing Government Business’” in HELLER–SIMPSON (1. lj.) 77–100.

²⁸ Egon SCHWELB: „Crimes against Humanity” *British Yearbook of International Law* 1946. 185.

²⁹ Az emberiesség elleni bűncselekmények kifejezést a neves nemzetközi jogász, Hersch Lauterpacht javasolta Robert Jacksonnak, aki az USA képviselője és a Törvényszék későbbi főügyésze volt. Lásd Martti KOSKENNIEMI: „Hersch Lauterpacht and the Development of International Criminal Law” *Journal of International Criminal Justice* 2004/3. 811.

³⁰ A Törvényszék ítéletében hangsúlyozza: „A háború alapvetően gonosz dolog. Következmenyei nem korlátozódnak pusztán a hadviselő államokra, hanem az egész világot érintik. Egy agressz-

Bizottság által elfogadott 10. számú tanácsi rendelkezés, amely a megszálló katonai törvényszékek által alkalmazandó anyagi jogot definiálta, nem írta elő a háborús nexus, vagyis a második világháború kitörése előtti, békeidőben elkövetett polgári lakosság elleni bűncselekmények is emberiség elleni bűncselekménynek minősülhetnek. Az eljáró katonai bíróságok ugyanakkor erősen megosztottak voltak a kérdésben: a bírák³¹ és az Einsatzgruppen³²-perek ítélete elvi jelleggel kimondta ugyan, hogy nincs szükség a háborúval való kapcsolatra, de a *Pohl*-,³³ *Flick*-³⁴ és a *Miniszterek*³⁵-ügyekben ezzel ellentétes álláspontra jutottak.

A háborús nexus ebben az időben a többségi vélemény szerint egyértelműen a nemzetközi szokásjog részét képezte, mára azonban már a nemzetközi büntetőjog békeidőben is tényállásszerűnek tekinti az emberiség elleni bűncselekmények elkövetését.³⁶ Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy pontosan mikor szűnt meg ez a követelmény. Az Európai Emberi Jogi Bíróság a *Korbély*-ügyben azt állította, hogy a háborús nexus „talán már nem volt releváns 1956-ban”,³⁷ de több jogtudós szerint ez csak később következett be.³⁸

Az emberiség elleni büntettek kategóriájának megalkotásával létrejött egy új nemzetközi bűncselekmény, amely a polgári lakosság ellen elkövetett, az alapvető emberi értékekkel ellentétes cselekményeket pönalizálta. Ez kétségtelenül forradalmi újdonság volt a kialakulófélben lévő nemzetközi büntetőjogban, azonban a Statútum nem definiálta az emberiség elleni bűncselekmények kontextuális elemeit, vagyis azt, hogy az elkövetett embertelen cselekmények milyen körülmények

sziv háború megindítása tehát nem csak egy nemzetközi bűncselekmény, hanem a legfőbb nemzetközi bűncselekmény, amely abban különbözik a többi háborús bűncselekménytől, hogy magába foglalja az összes ilyen bűncselekmény gonoszságát.” *Nuremberg Trial Proceedings* Monday, 30 September 1946. 426, www.avalon.law.yale.edu. Hozzá kell azonban tenni, hogy a háborús nexus követelményének politikai okai is voltak, mivel a szövetségesek aggódtak amiatt, hogy esetleg a demokratikus rendszerekben is megtapasztalható visszasságok, mint pl. a faji megkülönböztetés, az emberiség elleni bűncselekmények alkalmazhatóságát is felvethetnék. Lásd pl. Telford Taylor, a Nürnbergi Törvényszék Alapokmánya egyik megszövegezőjének és 1946-tól amerikai katonai főügyésznek Howard Petersenhez, az amerikai hadügyminiszter-helyetteshez intézett levelét. Taylor 1947. februárjában kifejtette: a saját véleményem az, hogy a demokratikus rendszerektől való eltérés és diszkrimináció, ami egyes országokban megtalálható, még ha annyira súlyos is, mint a fekete bőrűek elleni egyes országokban sem minősülhet nemzetközi bűncselekménynek, még ilyen felvilágosult időkben sem.” Idézi Kevin Jon HELLER: *The Nuremberg Military Tribunals and the Origin of International Criminal Law* (Oxford: Oxford University Press 2011) 235.

³¹ Justice, III TWC 974.

³² Einsatzgruppen, IV TWC 499.

³³ Pohl, V TWC 991-2.

³⁴ Flick, VI TWC 1212-3.

³⁵ Ministries, Order Dismissing Count Four, XIII TWC 115–117.

³⁶ Steven R. RATNER – Jason S. ABRAMS – James L. BISCHOFF: *Accountability for Human Rights Atrocities in International Law – Beyond the Nuremberg Legacy* (Oxford: Oxford University Press 2009) 59.

³⁷ *Korbély v. Hungary*, ECHR, Grand Chamber, Application No 9174/02, 19 September 2008. 82. §.

³⁸ Ford szerint a háborús nexus megszűnése valamikor 1968 és 1984 között következhetett be. Stuart FORD: „Crimes against Humanity at the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia: Is a Connection with Armed Conflict Required?” *UCLA Pacific Basin Law Journal* 2007/2. 182–183. Ratner, Abrams és Bischoff szerint 1975-re már biztosan bekövetkezett, de beismerik, hogy ez a kijelentés „mindenképpen vitatható”. RATNER–ABRAMS–BISCHOFF (36. l.) 323.

között minősülnek nemzetközi bűncselekménynek, és a Törvényszék szinte kizárólagosan kiegészítő jelleggel alkalmazta a béke elleni bűncselekmények és a háborús bűncselekmények mellett. Mindössze két esetben, a *Streicher*- és a *von Schirach*-ügyben állapította meg a vádlottak bűnösségét kizárólag emberiesség elleni bűncselekmények elkövetése kapcsán, de a Nürnbergi Törvényszék itt sem fejtette ki a polgári lakosság elleni támadás elkövetésének pontos definíciós elemeit. Ennek a visszafogottságnak az egyik lehetséges oka a legalitás elve volt. Mivel az emberiesség elleni bűncselekményeket korábban soha nem alkalmazták, a *nullum crimen sine lege* elvvel kapcsolatos kritikákat könnyebben kivédhetőnek tarthatták a Törvényszék felállítói egyrészt a tág definícióval, másrészt azzal, hogy az emberiesség elleni bűncselekményekben szinte kizárólag háborús bűncselekményekkel együtt emeltek vádat.³⁹

Mindezek ellenére az emberiesség elleni bűncselekmény szinte egyik pillanatról a másikra a nemzetközi büntetőjog bevett kategóriája lett. 1946. december 11-én az ENSZ Közgyűlés 95. (I) sz. határozatában egyhangúlag „megerősítette” a Nürnbergi Törvényszék Alapokmányába és ítéletébe foglalt alapelveket, köztük az emberiesség elleni bűncselekményt is. Az emberiesség elleni bűncselekményekkel kapcsolatos felelősségre vonás követelménye bekerült valamennyi vesztes állammal kötött békeszerződésbe is.⁴⁰ 1948-ban a népirtás bűncselekménye, ami eddig az emberiesség elleni bűncselekmények részét képezte, önálló nemzetközi bűncselekményi kategóriává vált,⁴¹ 1973-ban pedig az emberiesség elleni bűncselekmények egy specifikus tényállása, az apartheid nyert önálló szerződéses szabályozást.⁴² Az emberiesség elleni bűncselekményeket átfogóan szabályozó egyezményt azonban a nemzetközi közösség azóta sem fogadott el.⁴³

³⁹ A Nürnbergi Törvényszék ugyanakkor a *nullum crimen sine lege* elvet nem tekintette sem szokásjogi szabálynak, sem általános jogelvnek. Az IMT hangsúlyozta, hogy a *nullum crimen sine lege* elvet az igazságosság megfogalmazásának tekinti, amely megengedi olyan cselekmények miatt is a felelősségre vonást, amelyet az elkövetés idején nem tiltott jogszabály, amennyiben igazságtalan következményekkel járna, ha az ilyen cselekmények büntetlenül maradnának. *Nuremberg Trial Proceedings* (30. l.) 219. A visszaható hatály tilalmáról bővebben lásd Kenneth S. GALLANT: *The Principle of Legality in International and Comparative Criminal Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2009).

⁴⁰ Magyarország pl. a párizsi békeszerződésben vállalt ez irányú kötelezettséget. „6. cikk (1) Magyarország meg fogja tenni a szükséges lépéseket az iránt, hogy biztosítsa az alább említett személyeknek letartóztatását és bírósági eljárás végett kiadását: (a) a háborús bűnök, valamint a béke vagy az emberiesség ellen elkövetett bűnök elkövetésével, elrendelésével, avagy az ilyenekben való részességgel vádolt személyek.” 1947. évi XVIII. tv. a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában.

⁴¹ 1955. évi 16. tvr. rendelet a népirtás büntetékének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről.

⁴² 1976. évi 27. tvr. az apartheid bűncselekmények leküzdéséről és megbüntetéséről szóló, New Yorkban, az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlésén, 1973. november 30-án elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről.

⁴³ A Nemzetközi Jogi Bizottság 1954-ben az ENSZ Közgyűlés elé terjesztett egy, a nemzetközi bűncselekményeket átfogóan szabályozni kívánó kódextervezetet „Az emberiség békéje és biztonságá elleni bűncselekmények” címmel, ezt azonban a Közgyűlés meg sem vitatta. 2010-ben a nemzetközi büntetőjogász szakma saját kezdeményezésére közel 250 nemzetközi büntetőjogi szakértő bevonásával kidolgozásra került egy emberiesség elleni bűncselekményeket szabályozó egyez-

Mindemellett számos nemzeti bíróság előtt zajló büntetőeljárás is zajlott emberiesség elleni bűncselekmények elkövetése miatt, amelyekben az eljáró bíróságok a nemzetközi jog alapján kísérelték meg kibontani a különböző tényállási elemeket.⁴⁴ Ezek a tárgyalások azonban kizárólag a második világháború során a vesztes államok állampolgárai által elkövetett bűncselekményeket vizsgálták, így az 1990-es évekig úgy tűnt, hogy a nemzetközi büntetőjog megjelenése csupán egy intermezso volt a nemzetközi jog fejlődésében.⁴⁵

A Jugoszlávia és a Ruandai Törvényszék felállítása új életet lehelte a nemzetközi büntetőjogba, és joggyakorlatuk az emberiesség elleni bűncselekmények tényállási elemeinek homályos pontjaira is jelentős részben fényt derített. Az ICTY Statútumának 5. cikke értelmében:

„A Nemzetközi Törvényszék jogosult arra, hogy eljárást folytasson olyan személyek ellen, akik felelősek a következő, nemzetközi vagy belső, fegyveres konfliktus során elkövetett, a polgári lakosság ellen irányuló bűncselekményekért:

- a) emberölés,
- b) kiirtás,
- c) leigázás,
- d) kitoloncolás,
- e) bebörtönzés,
- f) kínzás,
- g) nemi erőszak,
- h) politikai, faji, vallási alapon való üldözés,
- i) egyéb embertelen cselekmények.”

A Ruandai Törvényszék Statútumának 3. cikke ugyanezeket az elkövetési magatartásokat sorolja fel. Jelentős eltérés a két Statútumban szereplő definíció között azonban az, hogy az ICTR Statútuma már az emberiesség elleni bűncselekmények elkövetési körülményeit is meghatározza, amikor „polgári lakosság elleni széles körű és szisztematikus támadás során követték el, nemzeti, politikai, népi, faji vagy vallási alapon” és egyben megszünteti az ICTY Statútumában még szereplő fegyveres konfliktus nexus követelményt.⁴⁶

ménytervezet, de a nemzetközi közösség nem karolta fel ezt a kezdeményezést. Részletesen lásd Leila Nadya SADAT: *Forging a Convention for Crimes Against Humanity* (Cambridge: Cambridge University Press 2011).

⁴⁴ A legismertebb ilyen per az 1961-es *Eichmann*-ügy volt, de számos más eljárásra is sor került. Lásd SÁNTHA Ferenc: „Az emberiesség elleni bűncselekmények” *Miskolci Jogi Szemle* 2008/1. 54. A második világháborút követő nemzeti eljárások bemutatására lásd M. Cherif BASSIOUNI: *Crimes Against Humanity – Historical Evolution and Contemporary Application* (Cambridge: Cambridge University Press 2011) 664–697.

⁴⁵ Lásd NAGY Károly: „A háborús büntettek univerzalizációja és az elévülés: Hozzászólás Bragyova András: »Igazságtétel és nemzetközi jog« c. tanulmányához” *Állam- és Jogtudomány* 1992/3-4. 273–274.

⁴⁶ A két Törvényszék ítélkezési gyakorlatában ennek ellenére igyekezett egységesen interpretálni az emberiesség elleni bűncselekményeket. Az ICTY Fellebbviteli Tanácsa a *Tadić*-ügyben kijelentette, hogy „a nemzetközi szokásjog immár kikristályosodott szabálya az, hogy az emberiesség elle-

A két Törvényszék szabályozási koncepciója és joggyakorlata jelentős befolyást gyakorolt a Nemzetközi Büntetőbíróság felállításáról szóló Római Statútum szövegezésére. Annak ellenére, hogy a Statútum nem feltétlenül teljesen azonos a nemzetközi szokásjogi szabályozással, de tekintettel a benne foglaltak széles körű elfogadottságára⁴⁷ és arra, hogy Magyarországnak a Statútumban részes félként nemzetközi jogi kötelezettsége a benne foglaltakkal konform magatartás, a következőkben a Statútumban foglalt szabályozásból kiindulva mutatom be az emberiség elleni bűncselekmények általános normatív koncepcióját.

1.2. AZ EMBERIESSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK SZABÁLYOZÁSA A RÓMAI STATÚTUMBAN

A Statútum 7. cikke (1) bekezdése értelmében:

„emberiesség elleni büntettek alatt bármelyik következő cselekmény értendő, amelyet a polgári lakosság elleni átfogó vagy módszeres támadás részeként, a támadásról tudva követnek el:

- (a) szándékos emberölés;
- (b) kiirtás;
- (c) rabszolgaságba taszítás;
- (d) a lakosság áttelepítése vagy erőszakos elhurcolása;
- (e) bebörtönzés vagy a fizikai szabadság elvonásának más súlyos formája, a nemzetközi jog alapvető rendelkezéseinek megsértésével;
- (f) kínzás;
- (g) erőszakos közösülés, nemi rabszolgaságban tartás, prostitúcióra kényszerítés, kényszerterhesség, kényszer-sterilizálás, vagy a nemi erőszak bármely más, hasonlóan súlyos formája;
- (h) bármely meghatározható csoport vagy közösség üldözése a 3. bekezdésben meghatározott politikai, faji, nemzeti, etnikai, kulturális, vallási, nemi, vagy más, a nemzetközi jog által egyetemesen tiltott egyéb ismérv alapján, a jelen bekezdésben írt bármely cselekménnyel, vagy a Bíróság joghatósága alá tartozó bármely más büntettel kapcsolatban;
- (i) személyek erőszakos eltüntetése;
- (j) az apartheid büntetése;

ni bűncselekmények tényállásszerűsége sem nemzetközi, sem nem nemzetközi fegyveres konfliktus során nem kíván semmilyen kapcsolódást [...] A Statútum szövegezésekor a Biztonsági Tanács e bűncselekményi kör kereteit szükségtelenül szűkebbre vonta ahhoz képest, amit a nemzetközi szokásjog előír.” *Prosecutor v. Tadić*, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, ICTY, Case No. IT-94-1-AR72, Appeals Chamber, 2 October 1995. 141. §.

⁴⁷ Jelenleg a Római Statútumnak 124 részes állama van, de az itt rögzített emberiség elleni bűncselekmény széles körű elfogadottságát jól mutatja, hogy még az Egyesült Államok közreműködésével létrehozott Iraki Különleges Bíróság alapszabályában is ez a definíció került rögzítésre. Lásd Coalition Provisional Authority Order No. 48, CPA/ORD/9 Dec. 2003/48, „Statute of the Iraqi Special Tribunal art 38.” *International Legal Materials* 2003. 231.

(k) más, hasonló jellegű, szándékosan nagy szenvedést, vagy a testi épség vagy a testi vagy a lelki egészség elleni súlyos sérelmet okozó embertelen cselekmények.”

A felsorolt elkövetési magatartásokat a 7. cikk (2) bekezdése tovább pontosítja és a Bűncselekmények tényállási elemei (*Elements of Crimes*) című dokumentum segíti a Büntetőbíróságot a bűncselekmények interpretációjában.⁴⁸

A Statútum megerősíti, hogy az emberiesség elleni bűncselekmény koncepciójának objektív eleme az, hogy meghatározott embertelen cselekményeket „a polgári lakosság elleni átfogó vagy módszeres támadás részeként” követnek el. Ebből következik, hogy az emberiesség elleni bűncselekményről csak akkor beszélhetünk, ha az elkövető súlyos jogsértése egy nagyobb cselekménysorozat részét képezi. Az „átfogó” kitétel az emberiesség elleni bűncselekmények mennyiségi aspektusát jelöli, vagyis az embertelen cselekmények nagy számára utal,⁴⁹ bár elméletileg egy kiemelkedően súlyos és sok áldozatot követelő esemény is megvalósíthatja.⁵⁰ A „módszeresség” viszont minőségi jelző, ami az egyes erőszakos cselekmények elkövetésének magas szintű szervezettségét igényli, olyan tényezők figyelembevételével, mint a bűncselekmények folyamatos, ismétlődő elkövetése, tervezés, erőforrások felhasználása vagy politikai motiváció.⁵¹

A fentiek alapján akár sorozatgyilkosok tettei is ebbe a kategóriába tarthatnának. Ez a megközelítés azonban ellentétes az IMT-t felállító államok eredeti koncepciójával, amely egyértelműen a nemzetközi bűncselekmények mögött valamilyen módon megnyilvánuló állami akaratot feltételezett.⁵² Ezt támasztja alá többek

⁴⁸ A Bűncselekmények tényállási elemei az ICC részes államainak Közgyűlése által kétharmados szavazattöbbséggel elfogadott dokumentum, amely a Statútum rendelkezéseinek autentikus értelmezésére szolgál. Lásd Official Records of the Assembly of States Parties to the Rome Statute of the International Criminal Court, First session, New York, 3-10 September 2002. (United Nations Publication, Sales No. E.03.V.2 and corrigendum) part II.B. Az eredeti dokumentumot a részes államok a kampalai felülvizsgálati konferencián módosították. Lásd Official Records of the Review Conference of the Rome Statute of the International Criminal Court, Kampala, 31 May–11 June 2010. International Criminal Court Publication, RC/11. Lásd Statútum 9. cikk.

⁴⁹ A Nemzetközi Büntetőbíróság a *Bemba*-ügyben hangsúlyozta, hogy az átfogó kitétel alapvetően széles körű támadásra utal, amely „masszív és gyakori” és számos sértett ellen irányul. Ezt azonban nem lehet kizárólag mennyiségi vagy földrajzi kritériumok alapján megállapítani, hanem kizárólag az egyes tények mérlegelése alapján. Lásd *Situation in the Central African Republic in the Case of the Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo* (Judgment) ICC, Trial Chamber III, Case No. ICC-01/05-01/08, 21 March 2016. 163. §. Cassese meggyőzően érvel amellett, hogy bár az emberiesség elleni bűncselekmény korai kodifikációi nem tartalmazták ezt a kitétel, de valójában a koncepció mindig is abból az implicit feltételezésből indult ki, hogy a polgári lakosság elleni súlyos következményekkel járó támadást pönalizál. Antonio CASSESE [et al.]: *International Criminal Law – Cases and Commentary* (Oxford: Oxford University Press 2011) 180.

⁵⁰ *Prosecutor v. Blaškić* (Judgment) ICTY, Trial Chamber I, Case No IT-94-15-T, 3 March 2000. 206. §; *Prosecutor v. Kordić* (Judgment) ICTR, Trial Chamber I, Case No IT-95-14/2-T, 26 February 2001. 176. §.

⁵¹ Robert CRYER [et al.]: *An Introduction to International Criminal Law and Procedure* (Cambridge: Cambridge University Press 2010) 237.

⁵² Lásd M. Cherif BASSIOUNI: *The Legislative History of the International Criminal Court: Introduction, Analysis and Integrated Text, Vol. I.*, (Ardslay: Transnational Publishers 2005) 151–152.

között az *Alstötter*-ügy is, amelyben az eljáró katonai törvényszék kimondta, hogy az emberiesség elleni bűncselekmények értelmezése során ki kell zárni az elszigetelt atrocitásokat, akár magánszemély, akár kormányzati szerv követte el, mivel ilyen bűncselekményt csak kormányzatilag módszeresen szervezett vagy elfogadott keretek között lehet elkövetni.⁵³ A *Korbély*-ügyben az Európai Emberi Jogi Bíróság szintén fontosnak tartotta megvizsgálni, hogy a felperes által 1956-ban elkövetett cselekmények vajon állami politika részét képezték-e, mivel ez az emberiesség elleni bűncselekmény fogalmi elemét képezte.⁵⁴

A Római Statútum megszövegezői ugyanezt az álláspontot képviselték, így a 7. cikk (2) bekezdés a) pontja kimondja, hogy „A »polgári lakosság elleni támadás« olyan magatartást jelent, amely magában foglalja az 1. bekezdésben írt cselekmények polgári lakosság elleni sorozatos elkövetését, azon állam vagy szervezet politikájának végrehajtása vagy elősegítése érdekében, amelynek célja az ilyen támadás”.

Az ICTY és az ICTR ítélkezési gyakorlata ugyanakkor ezzel ellentétes irányba indult. A *Kunarac*-ügyben hozott ítélet óta mindkét *ad hoc* törvényszék ismétlődően visszautasította, hogy a nemzetközi szokásjog megkövetelné emberiesség elleni bűncselekmény elkövetéséhez valamilyen állami vagy szervezeti politika létét.⁵⁵ Ugyanakkor általános az egyetértés abban, hogy a gyanúsított által elkövetett cselekménynek „objektív módon megállapíthatóan részét kell képeznie egy szélesebb körű támadásnak és erről a tágabb kontextusról a gyanúsítottak tudnia kellett”.⁵⁶ Emellett, még ha el is fogadjuk, hogy a nemzetközi szokásjog alapján valóban nem szükséges az állami vagy szervezeti politika követése,⁵⁷ kétségbevonhatatlan, hogy az ICC joghatósági követelményként előírja ennek létezését, tehát a Statútumban részes államokban ez mindenképpen alkalmazandó.

A Statútum nem definiálja, hogy a „szervezeti politika” kitétel pontosan milyen szervezetszerű nem állami aktor által koordinált cselekményekre utal. A Nemzetközi Büntetőbíróság kialakulófélben lévő joggyakorlata még nem döntötte el ezt a kérdést. A kenyai választásokat követő zavargások megítélése kapcsán a tárgyalás-előkészítő tanács ugyanakkor határozatában több irányadó szempontot is azonosít

⁵³ *USA v. Alstötter et al.* (Judgment) Military Tribunal III, 3-4 December 1947. 14 ILR 274, 320.

⁵⁴ 37. lj. 84. §.

⁵⁵ *Prosecutor v. Kunarac* (Judgment) ICTY, Appeals Chamber, Case No IT-96-23&IT-96-23/1-A, 12 June 2002. 98. §. Egyetértően idézi többek között *Prosecutor v. Krstić* (Judgement) ICTY, Appeals Chamber, Case No IT-98-33-A, 19 April 2004. 225. §; *Prosecutor v. Semanza* (Judgement) ICTR, Appeals Chamber, Case No ICTR-97-20-A, 20 May 2005. 269. §, valamint a Kambodzsai Különleges Kamarák lásd *Prosecutor v. Eav* ECCC, Trial Chamber, Case No. 001/18-07-2007/ECCC/TC, 26 July 2010. 412. §.

⁵⁶ *Prosecutor v. Tadić* (Judgement) ICTY, Appeals Chamber, Case No IT-94-1-A, 15 July 1999. 271. §.

⁵⁷ A jogtudósok körében ebben a kérdésben koránt sincs egyetértés. Lásd pl. William SCHABAS: „State Policy as an Element of International Crimes” *The Journal of Criminal Law & Criminology* 2008/3. 953–982. Kress joggal mutat rá, hogy az állami és szervezeti politika megjelenése a Római Statútumban önmagában bizonyítékul szolgálhat arra, hogy az államok szokásjogi követelménynek tekintik. Claus KRESS: „On the Outer Limits of Crimes against Humanity: The Concept of Organization within the Policy Requirement: Some Reflections on the March 2010 ICC Kenya Decision” *Leiden Journal of International Law* 2010/4. 870.

tott. A tanács szerint figyelembe kell venni, hogy mennyire hierarchikus felépítésű a csoport, rendelkezik-e felelős vezetővel; ténylegesen képes-e megfelelő súlyú támadás elkövetésére; fennhatósága alatt tart-e valamekkora területet; működésének elsőrendű célja-e a polgári lakosság ellen elkövetett támadások véghezvitele; a csoport kinyilvánítja-e abbéli szándékát, hogy a polgári lakosság elleni támadást hajtson végre; illetve tagja-e a csoport egy nagyobb csoportnak, amely rendelkezik a fenti jellemzőkkel.⁵⁸ Az ICC tanácsa rendkívül kiterjesztő értelmezést fogadott el és úgy találta, hogy a zavargások felvetik az emberiség elleni bűncselekmények gyanúját.⁵⁹

Annak ellenére, hogy az emberiség elleni bűncselekmény mindenképpen a „polgári lakosság elleni támadás”, a nemzetközi büntetőjog ma már nem követeli meg a bűncselekmény elkövetésének fogalmi elemeként a – nemzetközi vagy nem nemzetközi – fegyveres konfliktussal való összefüggést. A definícióban szereplő „támadás” nem feltétlenül fegyveres erőszakot jelent – bár az esetek döntő többségében kétségtelenül ez a helyzet –, hanem a Statútum 7. cikk (2) bekezdése értelmében a tiltott cselekmények „polgári lakosság elleni sorozatos elkövetését”. Amennyiben valamely embertelen cselekmény megvalósulhat fegyveres erőszak alkalmazása nélkül, mint például bizonyos népcsoportokat súlyosan diszkrimináló jogszabályok meghozatala, akkor a támadás kifejezés erre a jogfosztó cselekményre utal.

Fontos végül kiemelni, hogy ez a bűncselekmény-kategória kizárólag a polgári lakosság elleni embertelen cselekményeket kriminalizálja. Természetesen, amennyiben a polgári lakosság elleni támadás fegyveres konfliktusban közvetlenül részt vevő személyeket is érint, ez még nem változtatja meg a cselekmény minősítését, feltéve, ha a támadás döntő mértékben a polgári lakosság ellen irányul.⁶⁰ A Jugoszlávia és a Ruandai Törvényszék korábban ennél kiterjesztőbben értelmezte a polgári lakosság fogalmát: több döntésben mindenkire alkalmazhatónak találta, aki nem vesz részt aktívan a fegyveres konfliktusban, beleértve a sebesült, harcképtelen vagy fogságba esett kombattánsokat is.⁶¹ Később azonban az ICTY a

⁵⁸ ICC, Situation in the Republic of Kenya, Decision Pursuant to Article 15 of the Rome Statute on the Authorization of an Investigation Into the Situation in the Republic of Kenya, 31 March 2010, 90. §; Decision on the Confirmation of Charges; ICC, *The Prosecutor v. William Samoei Ruto, Henry Kiprono Kosgey and Joshua Arap Sang*, Decision on the Confirmation of Charges Pursuant to Article 61(7) (a) and (b) of the Rome Statute, 23 January 2012. 33. §.

⁵⁹ A szakirodalom egy része támogatja ezt a megközelítést, mivel így olyan bűnöző szervezetek ellen is eljárást lehet indítani, amelyekkel szemben állami szinten esetleg nem történik fellépés. Lásd Marcello DI FILIPPO: „Terrorist Crimes and International Co-operation: Critical Remarks on the Definition and Inclusion of Terrorism in the Category of International Crimes” *European Journal of International Law* 2008/3. 567. Matt HALLING: „Push the Envelope – Watch it Bend: Removing the Policy Requirement and Extending Crimes Against Humanity” *Leiden Journal of International Law* 2010/4. 833. Schabas ugyanakkor arra int, hogy egy ilyen kiterjesztő megközelítés egyszerű köztörvényes bűncselekményeket, pl. zavargásokat is nemzetközi bűncselekménynek tekint. William A. SCHABAS: „London Riots: Were They Crimes Against Humanity?” <http://humanrights-doctorate.blogspot.be/2011/08/london-riots-were-they-crimes-against.html>.

⁶⁰ Az ICTY esetjoga elismeri, hogy „bizonyos nem civilek jelenléte a lakosság körében nem változtatja meg a lakosság karakterét”. Lásd Tadić, Trial Chamber, 1997, 638. §; Kordić, Trial Chamber, 2001, 180. §.

⁶¹ Többek között Akayesu, Trial Chamber 1998, 582. §, Tadić, Trial Chamber 1997, 643. §; *Prosecutor v. Kordić and Čerkez* (Judgment) ICTY, Appeal Chamber, Case No. IT-95-14/2-A, 17 December 2004. 421. §.

Martić-⁶² és *Mrškić*-ügyben⁶³ megállapította, hogy amennyiben az áldozatok olyan fogságba esett személyek, akiket kifejezetten kombattáns státusuk alapján választottak ki, akkor a cselekmények háborús bűncselekménynek minősülnek. Jóllehet ezt az értelmezést kritizálták a szakirodalomban,⁶⁴ az emberiesség elleni bűncselekmények eredeti szabályozási koncepciójával jobban összhangban állónak tűnik, mint a korábbi kiterjesztő értelmezés.

A kontextuális elemek fennállása mellett megvalósított elkövetési magatartások azonban csak akkor vezethetnek a vádlott felelősségre vonására, ha az cselekményét szándékosan és az emberiesség elleni bűncselekmény kontextusáról tudva követi el. Nem szükséges azonban az, hogy a vádlott bármilyen diszkriminatív indítatástól vezérelve kövesse el a bűncselekményét, kivéve az üldözés tényállása esetén, amelyet kizárólag „politikai, faji, nemzeti, etnikai, kulturális, vallási, nemi, vagy más, a nemzetközi jog által egyetemesen tiltott egyéb ismérv alapján” lehet elkövetni.⁶⁵

2. AZ EMBERIESSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK MAGYAR SZABÁLYOZÁSA

2.1. A NÉPELLENES BŰNTETEK

Magyarország már a második világháború lezárulta előtt kötelezettséget vállalt a háború során elkövetett nemzetközi bűncselekményekért felelős személyek megbüntetésére. Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény 14. pontja kimondta, hogy „Magyarország közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában és az ítélkezésben e személyek felett”.⁶⁶ Ezért fogadta el 1945. január 25-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány az 81/1945. (II. 5.) ME rendeletet (Nbr.) a népbíráskodásról, amelynek deklarált célja volt, hogy „mindazok, akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak, mielőbb elnyerjék büntetésüket”.⁶⁷

⁶² *Prosecutor v. Martić* (Judgment) ICTY, Trial Chamber, Case No. IT-95-11-T, 12 June 2007. 51. §.

⁶³ *Prosecutor v. Mrškić* (Judgment) ICTY, Trial Chamber, Case No. IT-95-13/1-T, 27 September 2007. 476–480. §.

⁶⁴ Hansdeep SINGH: „Critique of the Mrškić Trial Chamber (ICTY) Judgment: A Re-evaluation on Whether Soldiers Hors de Combat Are Entitled to Recognition as Victims of Crimes Against Humanity” *The Law and Practice of International Courts and Tribunals* 2009/2. 247–296.

⁶⁵ 7. cikk (1) bek. h) pont.

⁶⁶ 1945. évi V. tc. a Moszkvában az 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről. A magyar kormány még ennél is korábban elismerte ezt a kötelezettségét. A Debrecenben felállított Ideiglenes Nemzeti Kormány már 1944. december 22-én, megalakulásának napján, nyilatkozatot adott ki arról, hogy a háborús és népeellenes bűnösöket bíróság elé állítja, ill. ha bűneiket más országban követték el, akkor kiadja őket. Lásd PAPP Attila: „Néptörvényszék, Népbíróság és népbírósági jog Magyarországon” *E-tudomány* 2011/4. 10.

⁶⁷ A népbíráskodásról szóló rendelet 1945. február 5-én lépett hatályba, majd 1945. április 27-én módosította az 1440/1945. (V. 1.) ME sz. rend. (Nbr.nov), valamint az 5900/1945. (VIII. 5.) ME és a 6750/1945. (VIII. 16.) ME sz. rend.-ek. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés az 1945. évi VII. tv.-nyel

Az Nbr. a felelősségre vonás érdekében bevezette a népellenes büntett kategóriáját, amely az egész magyar társadalom ellen elkövetett bűncselekményeket kívánta büntetni, és így hasonlóságot mutat az emberiség elleni bűncselekmények kategóriájával.⁶⁸ Ezt a korabeli ítélkezési gyakorlat és a magyar jogi szakirodalom⁶⁹ is felismerte. Imrédy Béla perében a budapesti népbíróság például hangsúlyozta: „A háborús és népellenes cselekmények tettesei azonban nem csupán saját államuk alkotmányát, politikai rendszerét, hanem a nemzetközi jogrendet, a kultúr humanizmus békéjét is támadják és veszélyeztetik.”⁷⁰ Bárdossy László ügyében hozott ítéletben a Népbíróságok Országos Tanácsa a Kamenyec-Podolszkijba történő deportálások elrendelése kapcsán megerősítette a budapesti népbíróság elsőfokú ítéletét, mivel

„Több ártatlan embernek a biztos és a borzalmas pusztulásba való kergetése volt vádlott miniszterelnöksége alatt az az első eljárás, mely precedenst mutatott olyan későbbi eljárásokhoz, melyek több százezer magyarnak gázkamrákban és a deportáltak egyéb kínzó kínzóhelyein való elpusztításában jelentkeztek.”⁷¹

A népellenes büntetteket az emberiség elleni bűncselekményekhez hasonlóan jellemzően a polgári lakosság valamilyen – faji, vallási, politikai etc. – módon azonosított csoportja ellen követték el, azonban a sértett valójában nem a támadást elszenvedő egyén, vagy a polgári lakosság egy csoportja, hanem Magyarország egész népe volt.⁷²

emelte törvényerőre a népbíráskodásról szóló rend.-eket, sajátos megoldással nem egységes szerkezetbe foglalva a különböző rend.-eket, hanem a népbíráskodásról szóló rend. mellett a törvény mellékleteként hirdette ki az azt módosító további rend.-eket.

⁶⁸ A nemzetközi büntetőjog és a népbíráskodás kapcsolatáról részletesebben lásd HOFFMANN Tamás: „Post-Second World War Hungarian Criminal Justice and International Law – The Legacy of the People’s Tribunals” in Morten BERGSMO – Cheah Wui LING – Yi PING (szerk.): *The Historical Origins of International Criminal Law - Vol. II.* (Oslo: Torkel Opsahl 2014) 735–763.

⁶⁹ Szűcs János pl. a népellenes büntettek kapcsán kiemelte, hogy „most már nemzetközi büntetőjogi elvvé előléptetett azon elgondolás, hogy az emberiség elleni bűncselekmények megtorlására az állam büntetőjogi igényét ki kell terjeszteni”. Szűcs János: „Politikai büntett” *Ítélt a Népl!* 1945/május 4. 5. Hasonlóképpen, Lukács Tibor a népbíróságokról írt monográfiájában párhuzamot von az Nbr-ben foglalt tényállások és az IMT Statútumában szereplő nemzetközi bűncselekmények között, és a népellenes büntetteket az emberiség elleni bűncselekményekkel azonosítja. Lásd LUKÁCS Tibor: *A magyar népbírási jog és a népbírásgok (1945–50)* (Budapest: KJK – Zrínyi 1979) 234–235. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy bár „a háborús és népellenes bűncselekmények valóban nemzetközi jellegűek, és az ellenük való fellépés jelentősége is messze túlmutat egy-egy állam érdekein. A magyar népbírási jog azonban a fiatal magyar állam belső joga volt, és az is maradt”. Uo. 291.

⁷⁰ Nbr. 3953/1945-11. szám, SÍPOS Péter (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján* (Budapest: Osiris – Budapest Főváros Levéltára 1999) 373.

⁷¹ A Népbíróságok Országos Tanácsának ítélete 1945. XII. 28., in PRITZ Pál (szerk.): *Bárdossy László a népbírásg elött* (Budapest: Maecenas 1991) 369.

⁷² Ebben a szellemben a Népbíróságok Országos Tanácsa kiemelte: „a népbírási jog törvény hatálya alá tartozó cselekmények tekintetében a sértett maga a magyar nép, még akkor is, ha az agresszió a tettes vagy a tettesek részéről csak bizonyos csoport, vagy egyes személyek ellen irányul. Ebből következik, hogy a tettes a bűncselekményt akkor is elköveti, ha az agressziót nem fajilag, száрма-

A népbírósági rendeletben felsorolt tényállások közül több valóban megvalósíthat emberiség elleni bűncselekményt is. Így például a nép érdekeit súlyosan sértő jogszabály kezdeményezése (15. § (1) bek.), vagy a faji és felekezeti gyűlölet felkeltése, illetve ébrentartása céljából történő véleménynyilvánítás (15. §. (4) bek.) megfeleltethető az üldözés emberiség elleni bűncselekményének.⁷³ A népellenes büntettekkel kapcsolatos eljárások célja azonban nem pusztán a második világháború során a polgári lakosság ellen elkövetett embertelen cselekmények megbüntetése volt, hanem az újonnan kiépülő politikai berendezkedés ellenfeleivel való leszámolás is.

Ries István igazságügy-miniszter ennek szellemében leszögezte, hogy a jövő célja az, hogy „a feudális, fasiszta Magyarország helyére egy demokratikus népi állam épüljön” és a népet megfertőző eszmék kiirtása.⁷⁴ Ezért a népbírósági eljárások fontos célja volt az, hogy demonstrálják, hogy a második világháború szörnyűségeiért a két világháború közötti politikai rendszer vezetői és támogatói is jelentős felelőséget kell, hogy vállaljanak.⁷⁵

A népellenes büntettek köre éppen ezért kibővült olyan tényállásokkal is, amelyek kifejezetten az új rendszer védelmére szolgáltak.⁷⁶ 1945. augusztus 19-én lépett hatályba a 6750/1945. (VIII. 16.) M. E. számú rendelet a közhivatalok munkafegyelmének fokozottabb biztosítása tárgyában, amely új népellenes büntettként (15. § 7) pont) a demokratikus kormányzat működését veszélyeztető, és az ország demokratikus újjáépítését akadályozó közhivatalnoki magatartásokat szankcionálta.⁷⁷ Hasonlóképpen, az 1947. december 31-én kihirdetett *1947. évi XXXIV. tv. a népbíráskodással kapcsolatos egyes rendelkezésekről* 7. §-a pedig az újjáépítés vagy

zásilag, vagy politikai beállítottságánál fogva üldözött személyen, vagy katonaszökevényen követik el, hanem bármilyen magyar állampolgár ellen.” NOT. I. 2859/1946/9. 1946. május 29.

⁷³ Feltéve természetesen, ha ez jogfosztást eredményez.

⁷⁴ „A magyar nép ellen nagy bűnöket követtek el, de a nép egy része is meg van fertőzve [...] A bűnök megtorlása és a bűnösök megbüntetése tehát egyben a gyógyítás eszköze is. A fertőzés eltüntetése [...]” RIES István: *A népbíráskodásról szóló 81/1945. M.E. számú és az ezt kiegészítő 1440/1945. M.E. számú rendelet szövege és magyarázata* (Budapest: Politzer Zsigmond és Fia Könyvkereskedés 1945) 5.

⁷⁵ Sipos találónan foglalja össze ezt a szemléletmódot, amikor megjegyzi: „A népbírósági pereknek, s különösen a miniszterelnöki, államvezetői tisztséget betöltő személyek ellen folytatott nyilvános bünvádi eljárásoknak fontos rendeltetése volt a két világháború között eltelt negyedszáz történetének pejoratív ábrázolása, egyértelmű és határozott negációja. E szemlélet szerint a Szálasi-kormányzatba torkolló végkifejlet nem torzulásnak, elfajulásnak, hanem az ellenforradalmi rendszer egyenes folyamánának, törvényszerű következményének tekintendő.” SÍPOS Péter: „Imrédy Béla Pere a Népbíráóság Előtt” in SÍPOS (70. lj.) 68.

⁷⁶ Az új államberendezkedés védelmének legfontosabb jogi eszköze az *1946. évi VII. tv. a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről* volt, amely büntetni rendelte „a demokráciaellenes lázítás és izgatás különböző neveit, továbbá a háborús és népellenes, valamint a törvényjavaslatban meghatározott büntettek magasztalását és ilyenek elkövetőjének feldicsérését”. Részletesebben lásd KAHLER Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989* (Budapest: Zrínyi 1993) 197–201.

⁷⁷ A rendelet értelmében: „Népellenes büntettnen bűnös [...] az a közhivatalnok, aki hivatali kötelességét szándékosan súlyosan megsérti, különösen felettes hatóságának törvényszerű szolgálati utasítását nem teljesíti vagy rosszhiszeműen nem a kellő időben, vagy nem a megszabott módon teljesíti, ha ezáltal a demokratikus kormányzat rendelkezéseinek zavartalan végrehajtását súlyosan veszélyezteti, vagy az ország népi és demokratikus szellemében való újjászervezését lényegesen akadályozza.”

a jóvátételi kötelezettség szempontjából jelentős üzem működésének korlátozását, megszüntetését, vagy a munka késedelmes, hibás vagy hiányos elvégzését minősítette népellenes büntetettnek.

Összességében megállapítható, hogy a népellenes büntettek kategóriája, bár azonos büntetőigény kielégítése érdekében került kodifikálásra és szabályozási logikája is hasonló volt az emberiség elleni bűncselekmények kategóriájával, mégsem volt azonos azzal. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Nemzeti Kormány tudomással bírt ugyan a nemzetközi bűncselekmények elkövetőinek háborút követő felelősségre vonásával kapcsolatos kodifikációról, de ezek csak közvetett információk voltak,⁷⁸ ráadásul, ahogyan az a fentebbiekből kiderült, az emberiség elleni bűncselekmények elfogadása viszonylag későn történt meg. Így tehát megállapítható, hogy az emberiség elleni bűncselekmények recepciójára a második világháborút követően nem került sor.

2.2. AZ EMBERIÉSSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK SZABÁLYOZÁSA A MAGYAR BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYVEKBEN

A második világháború után a magyar büntetőjog első teljes kodifikációjára az *1961. évi V. tv.* elfogadásával került sor.⁷⁹ Az új Btk. külön fejezetben kodifikálta a nemzetközi jog alapján üldözendő bűncselekményeket béke és emberiség elleni büntettek elnevezéssel, amely magában foglalta a béke elleni bűncselekményeket, háborús bűncselekményeket és a népirtás bűncselekményét, de az emberiség elleni bűncselekmények *sui generis* tényállásait nem.⁸⁰

Ugyanezt a megközelítést követte az *1978. évi IV. tv. a Büntető Törvénykönyvről*, amely ugyancsak az emberiség elleni bűncselekmények elnevezést viselő XI. fejezetében szabályozta a nemzetközi bűncselekményeket. A XI. fejezet két cím alá sorolta be a különböző nemzetközi jogi eredetű bűncselekményeket: az I. „A béke elleni bűncselekmények” elnevezésű cím tartalmazta a háborús uszítást (153. §), a tiltott toborzást (154. §), a népirtást (155. §) és az apartheid bűncselekményt (157. §).⁸¹ Ez a cím tehát egy gyűjtőkategóriaként funkcionált, hiszen elnevezése

⁷⁸ Kovács Kálmán megerősíti, hogy a népbírósági rend. megalkotóinak 1945. januárjában „csupán hallomásból, a Szövetséges Hatalmak rádióinak annak idején még illegálisan hallgatott adásai révén volt valamelyes értesülésük a londoni konferencia (1942), a moszkvai nyilatkozat (1943) stb. alapelveiről a háborús bűnösök vonatkozásában”. Kovács Kálmán: „A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései” in CSIZMADIA Andor (szerk.): *Jogtörténeti Tanulmányok I.* (Budapest: KJK 1966) 155. Hasonlóképpen, Szabó Imre is úgy tudja, hogy „a debreceni kodifikátorok alapvetően saját elképzeléseikre támaszkodtak”. Szabó Imre: *A nürnbergi per és a nemzetközi büntetőjog* (Budapest: Officina 1946) 54.

⁷⁹ Az *1950. évi II. tv.* már ezt megelőzően kodifikálta a magyar büntetőjog általános részét, de a különös részi tényállások tekintetében továbbra is hatályban maradtak az *1878. évi V. tc.* rendelkezései.

⁸⁰ Tartalmazta ugyanakkor a 138. §-ban a nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport elleni büntett elkövetési tényállását, ami átfedést mutat az emberiség elleni bűncselekményekkel.

⁸¹ A 156. §-ban egészen az *1996. évi XVII. tv.* elfogadásáig ez alá a cím alá tartozott a nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport elleni bűncselekmény is, azonban ez a bűncselekmény nem a nemzetközi jogból eredt, így nehezen volt indokolható a XI. fejezetbe való besorolása. A Legfelsőbb Bíróság a

magában foglalta a népirtást és egy specifikus emberiesség elleni bűncselekményt, az apartheidet is. A II. „A háborús bűncselekmények” elnevezésű cím ugyanakkor kizárólag a nemzetközi humanitárius jog által tiltott tényállásokat tartalmazott.

A magyar büntetőjogi szabályozás tehát egészen a 2012. évi C. tv. elfogadásáig egyáltalán nem ismerte az emberiesség elleni bűncselekmények kategóriáját, ugyanakkor emberiség elleni bűncselekmények elnevezéssel utalt a nemzetközi jogi eredetű bűncselekményekre. Mivel a jogi szakirodalom egy része ezt a kategóriát emberiség elleni bűncselekmény elnevezéssel fordította,⁸² ebből a szabályozási hiányosságból, ami összekapcsolódott a Btk. XI. fejezetének félrevezető elnevezésével, súlyos jogalkalmazási problémák fakadtak.

A terminológiai vita az eredeti angol, illetve francia kifejezés kétértelműségéből, illetve a mögötte álló eltérő szabályozási megközelítésből fakad. A *crimes against humanity/crimes contre l’humanité* kifejezés valóban fordítható akár az emberiesség (emberségesség), akár az egész emberiség elleni bűncselekménynek. A koncepció keletkezéstörténete azonban azt mutatja, hogy ezek a tényállások a polgári lakosság elleni embertelen cselekmények kriminalizálására jöttek létre, így tehát az emberiesség elleni bűncselekmények fordítás mindenképpen pontosabbnak tűnik.⁸³ A 2012. évi C. tv. elfogadásával úgy tűnik, hogy ez a terminológiai vita eldőlt, az 1956-os forradalom kapcsán elkövetett bűncselekmények felelősségre vonása – az ún. sortűzpercek – során azonban visszatérő nehézségeket okozott.

2.3. AZ EMBERIESSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK ALKALMAZÁSA A SORTŰZPEREKBE

A rendszerváltozást követően fontos célkitűzés volt a szocialista rendszer idején elkövetett olyan súlyos bűncselekményekkel kapcsolatos felelősségre vonás, amelyekkel kapcsolatban a büntetőeljárás politikai okokból korábban nem indult meg. Ennek eszközeként a jogalkotó az ilyen bűncselekmények elévülése semmisségének kimondását választotta.⁸⁴ Mivel az Alkotmánybíróság ezt a megközelítést a

BH 1994/299. sz. döntésében azt az álláspontot fogadta el, hogy az ilyen cselekmények nem minősülnek emberiség elleni bűncselekménynek, hanem ezeket aljas indokból elkövetett testi sértésnek vagy garázdaságnak kell minősíteni. Erre való tekintettel a jogalkotó hatályon kívül helyezte a Btk. 156. §-át és 174/B. §-ként a XII. fejezetbe iktatta a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak büntetének tényállását.

⁸² Lásd pl. Kovács Péter: *Nemzetközi jog* (Budapest: Osiris 2011) 359.

⁸³ Már a párizsi békeszerződést kihirdető 1947. évi XVIII. tv. az emberiesség elleni bűncselekmény kifejezést használta, ugyanakkor a Jugoszláviai Törvényszék Statútumát implementáló 1996. évi XXXIX. sz. tv., valamint a Ruandai Törvényszék Statútumát kihirdető 1999. évi CI. sz. tv. az emberiség elleni bűncselekmény terminológiát használta. A T/4490. sz. törvényjavaslat az Egyesült Nemzetek Diplomáciai Konferenciája által, a Nemzetközi Büntetőbíróság Rómában, 1998. július 17-én elfogadott Statútumának kihirdetéséről ezzel szemben visszatért az emberiesség elleni bűncselekmény elnevezéshez.

⁸⁴ Lásd az 1991. november 4-én elfogadott „Az 1944. december 21-e és 1990. május 2-a között elkövetett és politikai okból nem üldözött súlyos bűncselekmények üldözhetőségéről” szóló törvényjavaslat, amely kimondta, hogy: 1. § (1) 1990. május 2-án ismét elkezdődik az 1944. december 21-e

jogbiztonság elvével ellentétesnek ítélte meg,⁸⁵ az 1993. évi CX. tv.-ben a törvényhozás már részben a nemzetközi jogra támaszkodva kísérelte meg a büntetőeljárások megindítását.

Az 53/1993. (X. 13.) számú AB határozat, ABH 1993, 323–339. leszögezte, hogy az *Alkotmány* 7. § (1) bekezdéséből⁸⁶ levezethetően „a nemzetközi jog általános elismert szabályai külön transzformáció nélkül részei a magyar jogrendszernek.”⁸⁷ Az Alkotmánybíróság rámutatott, hogy a nemzetközi szokásjog – az általános nemzetközi jogelvekkel és a *ius cogens* normákkal együtt – ebbe a kategóriába tartozik és így automatikusan a magyar jogrendszer képezi az *Alkotmány* „generális transzformációja” segítségével.⁸⁸ Így a nemzetközi szokásjognak érvényesülnie kell a magyar jogrendszerben még akkor is, ha a jogalkotó nem adott neki írott jogszabályi formát. Az *Alaptörvény* Q. cikk (3) bekezdése ugyanígy előírja a nemzetközi jog általános elismert szabályainak elfogadását,⁸⁹ vagyis ez a rendelkezés a szokásjog belső jogi érvényesülésén nem változtatott.⁹⁰

Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta, hogy a rendes elévülési idő eltelte után csak olyan bűncselekmények kapcsán indítható eljárás, amelyeknek elévülését 1968.

és 1990. május 2-a között elkövetett és az elkövetéskor hatályos törvényekben meghatározott azon bűncselekmények büntethetőségének az elévülése, amelyeket az 1978. évi IV. tv. 144. § (2) bek.-e hazaárulásként, 166. § (1) és (2) bek.-e szándékos emberölésként, 170. § (5) bek.-e halált okozó testi sértésként határoz meg, ha az állam politikai okból nem érvényesítette büntető igényét.

⁸⁵ 11/1992 (III. 5.) AB hat., ABH 1992, 77–94.

⁸⁶ Az 1949. évi XX. tv. 1989. évi XXXI. tv.-nyel beiktatott előírása értelmében: „(1) A Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általános elismert szabályait, biztosítja továbbá a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját.”

⁸⁷ III. a) pont. Érdekes probléma ugyanakkor, hogy az *Alkotmány* 7. § (1) bek.-ének rendelkezése csak 1989. október 23-tól lépett hatályba, előtte az *Alkotmány* nem tartalmazott semmilyen konkrét rendelkezést a nemzetközi jog és a magyar jog viszonyáról, az Alkotmánybíróság azonban határozatában természetesnek vette, hogy ez a megközelítés a rendelkezés hatályba lépése előtti időszakra is alkalmazható, pedig joggal vethető fel, hogy nem az alkotmányos rendelkezés visszamenőleges alkalmazásáról van-e szó ebben az esetben, ami veszélyeztetheti a jogbiztonság alkotmányos követelményét. Lásd BRAGYOVA András: „Igazságtétel és nemzetközi jog. Glossza az Alkotmánybíróság határozatahoz” *Állam- és Jogtudomány* 1993/3-4. 233–239.

⁸⁸ Bodnár László szerint ez a megközelítés téves, mivel a szokásjogi szabályok adopción révén képezik a magyar jogrendszer részét. Lásd BODNÁR László: „Igazságtétel – most már kizárólag a nemzetközi jog alapján?” in TÓTH Károly (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Szabó András egyetemi tanár 70. születésnapjára* (Szeged: JATE ÁJK 1998) 79–80. A magyar szakirodalom azonban döntően az Alkotmánybíróság értelmezését fogadja el. Elméleti álláspontját lásd még BODNÁR László: *A nemzetközi szerződések és az állam* (Budapest: KJK 1987) 91–92. A kérdéskör részletes elemzésére lásd MOLNÁR Tamás: *A nemzetközi jogi eredetű normák beépülése a magyar jogrendszerbe* (Budapest: Dialóg Campus 2013).

⁸⁹ *Alaptörvény* Q. cikk (3): „Magyarország elfogadja a nemzetközi jog általános elismert szabályait. A nemzetközi jog más forrásai jogszabályban történő kihirdetésükkel válnak a magyar jogrendszer részévé.”

⁹⁰ Az *Alaptörvényt* előterjesztő törvényjavaslat részletes indokolása leszögezi, hogy „A Javaslat értelmében a nemzetközi jog általános elismert szabályai – ide értve az általános nemzetközi szokásjogot és az általános jogelveteket is – külön jogszabályi rendelkezés nélkül is a magyar jogrendszer részét képezik.” T/2627. sz. törvényjavaslat, *Magyarország Alaptörvénye*, Részletes indokolás a P. cikkhez, 38. A nemzetközi jog és a magyar jog szabályozásáról az *Alaptörvényben* lásd bővebben SULYOK Gábor: „A nemzetközi jog és a belső jog viszonyának alaptörvényi szabályozása” *Jog-Állam-Politika* 2012/1. 17–60.

évi ENSZ-egyezmény⁹¹ kizárja, vagyis háborús bűncselekmények és emberiség (sic!) elleni bűntettek esetén.⁹² Az Alkotmánybíróság az „emberiség elleni bűntettek” kategóriáját az 1949. évi genfi egyezmények közös 3. cikkének megsértésével azonosította, vagyis nem nemzetközi fegyveres összeütközések során a nemzetközi humanitárius jog alapvető szabályainak megsértésével.⁹³ Ez a megállapítás azonban több szempontból is vitatható. Először is, ahogyan a fentiekből kiderült, az emberiesség elleni bűncselekményeket a Nürnbergi Törvényszék Statútuma alapján kizárólag nemzetközi fegyveres konfliktus során lehetett elkövetni, és ez a szokásjogban is létező követelmény nem biztos, hogy 1956-ig megváltozott. Továbbá az emberiesség elleni bűncselekmények elkövetése kizárólag a polgári lakosság ellen elkövetett módszeres vagy átfogó támadás részeként lehetséges, amit egy esetleges fegyveres konfliktus léte még önmagában nem bizonyít.

Ennek ellenére az Alkotmánybíróság határozata kijelölte az értelmezési keretet az eljáró magyar büntetőbírók számára, amikor pedig a 36/1996. (IX. 4.) AB határozat, ABH 1996, 117–121. megsemmisítette az 1993. évi CX. tv.-t, a nemzetközi jognak közvetlen jogforrási szerepet kellett tulajdonítani az 1956-os forradalomhoz kapcsolódó büntetőeljárások során.⁹⁴ Ezzel a példa nélküli szituációval a bíróságok úgy birkóztak meg, hogy az *Alkotmány* „generális transzformációja” után „konkrét transzformációt” hajtottak végre, például az emberöléssel járó hadijogi jogsértéseket az eljáró bíróságok több emberen elkövetett szándékos emberöléssel megvalósított háborús bűntettként értékelték.⁹⁵

Mivel a Btk. a nemzetközi jog által kriminalizált bűncselekményeket emberiség elleni bűncselekményekként tipizálta, míg az Alkotmánybíróság emberiség elleni bűncselekményekként aposztrofálta az emberiesség elleni bűncselekményeket és azonosította őket a nem nemzetközi fegyveres konfliktus során elkövetett súlyos jogsértésekkel, nem meglepő módon az eljáró bíróságok a háborús bűncselekményeket emberiség elleni bűntetteknek minősítették.⁹⁶ Ez nem okozott külön-

⁹¹ 1971. évi 1. tvr. a háborús, és az emberiség elleni bűntettek elévülésének kizárásáról az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése által New Yorkban az 1968. évi november hó 26. napján elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről.

⁹² ABH 1993, 323–339. V. (4) b).

⁹³ „A genfi egyezmények közös 3. cikkében meghatározott cselekmények az emberiség elleni bűncselekménynek minősülnek [...] Nem évül el tehát a genfi egyezmények közös 3. cikkében meghatározott cselekmények büntethetősége sem: amennyiben ezek – akár a sértettek személye, akár az elkövetési magatartás miatt – nem esnének a New York-i Egyezmény I. cikke a) pontjában meghatározott háborús bűncselekmények fogalma alá, a b) pontban meghatározott emberiség elleni bűntettek elévülhetlensége terjed ki rájuk.” ABH 1993, 323–339. V. (4) b).

⁹⁴ WIENER A. Imre: „Büntetőpolitika – büntetőjog (jogszabálytan)” in WIENER A. Imre (szerk.): *Büntetendőség – büntethetőség* (Budapest: KJK – MTA JTI 1995) 67. A büntetőeljárásokról részletesen lásd FOGARASSY Edit: *Igazságtétel és rendszerváltozás, különös tekintettel a visszamenőleges igazságszolgáltatásra* [PhD-értekezés] (Miskolc: 2011) 174–245.

⁹⁵ KIS Norbert – GELLÉR Balázs: „A nemzetközi bűncselekmények hazai kodifikációja, de lege ferenda” in LIGETI Katalin (szerk.): *Ünnepi kötet Wiener A. Imre 70. születésnapjára* (Budapest: KJK 2005) 368–369.

⁹⁶ A Kossuth téri sortűz ügyében eljáró Fővárosi Bíróság ítélete pl. kimondta, hogy a vádlott cselekménye a IV. Genfi Egyezmény „2., 3., 4. és 6. cikkében foglaltakra tekintettel, a 146. és 147. cikkben meghatározott súlyos jogsértés folytán, emberiség elleni bűntettnek minősül, amelyet a Btk.

nősebb komplikációkat az Európai Emberi Jogi Bíróság által elbírált *Korbély v. Magyarország* ügyig. 2009-ben az Bíróság Nagykamarája megállapította, hogy a Korbély János felelősségét kimondó ítélet megsértette az Emberi Jogok Európai Egyezményének 7. cikk (1) bekezdését, amely kimondja, hogy „Senkit sem szabad elítélni olyan cselekményért vagy mulasztásért, amely elkövetése idején a hazai vagy nemzetközi jog alapján nem volt bűncselekmény”.⁹⁷ A Korbély bűnösségét kimondó ítélet ugyanis emberiesség elleni bűncselekményben találta bűnösnek a vádlottat, de a cselekmény értékelése során nem az emberiesség elleni bűncselekmény tényállási elemeinek meglétét vizsgálta, hanem csak azt, hogy a vádlott cselekményét nem nemzetközi fegyveres konfliktus során követte-e el.⁹⁸

Az ítélet nyomán lefolytatott felülvizsgálati eljárásban sem volt képes azonban a Legfelsőbb Bíróság különbséget tenni az 1949. évi genfi egyezmények közös 3. cikkének megsértése – vagyis a nem nemzetközi fegyveres konfliktusban elkövetett háborús bűncselekmény – és az emberiesség elleni bűncselekmény tényállási elemei között. A Legfelsőbb Bíróság ítéletében összevonta a két bűncselekmény tényállási elemeit, és kijelentette, hogy „a Genfi Egyezmény szerinti fegyveres összeköttetésnek a »tömeges«, illetve »széles körű és rendszeres támadás« tekintendő” és „a Negyedik Genfi Egyezmény (közös) 3. Cikke alapján tilalmazott, emberiség elleni bűncselekménynek tekintendő bármely alakban megnyilvánuló emberölés”.⁹⁹ Ez a megállapítás azonban nyilvánvalóan téves, hiszen a nem nemzetközi fegyveres konfliktus fennállásának a nemzetközi szokásjogban kialakult önálló feltételei vannak.¹⁰⁰

A jogalkotó ezt a konfúziót a *2011. évi CCX. tv.* elfogadásával kísérte meg feloldani.¹⁰¹ A törvény úgy próbálta orientálni a magyar büntetőbíróságokat, hogy egyrészt megerősítette a nemzetközi bűncselekmények el nem évülő jellegét, másrészt pedig lefordította a Nürnbergi Törvényszék Statútumának 6. cikkében foglalt tényállások szövegét, így a magyar jogalkalmazók végre magyarul is hivatalos tájékoztatást kaptak erről a bűncselekmény-kategóriáról. Ez azonban csak a helyes irányba tett bátortalan lépésnek tekinthető, hiszen a cselekmény megítéléséhez szükséges kontextuális körülményeket nem definiálta a szöveg, ráadásul az emberiesség elleni bűncselekmények definíciós elemei a Nürnbergi Törvényszék műkö-

166. § /1/ bekezdés, és a /2/ bekezdés f) pontja szerinti módon, több emberen elkövetett emberölés büntetével” valósított meg. 13.B.563/2001/18.

⁹⁷ *1993. évi XXXI. tv. az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről.*

⁹⁸ 37. lj. 78–95. §.

⁹⁹ Bfv. X. 1.055/2008/5.

¹⁰⁰ Emellett vitatható, hogy a Bf. IV. 1847/1996/10. sz. ítéletben a Legfelsőbb Bíróság által megállapított nem nemzetközi fegyveres konfliktus definíció megfelel-e a nemzetközi szokásjogban 1956-ban elfogadott definíciónak, valamint az is, hogy egyáltalán 1956-ban el lehetett-e követni háborús bűncselekményt nem nemzetközi fegyveres konfliktus során. Lásd HOFFMANN 2013 (11. lj.).

¹⁰¹ *2011. évi CCX. tv. az emberiesség elleni bűncselekmények büntetendőségéről és elévülésének kizárásáról, valamint a kommunista diktatúrában elkövetett egyes bűncselekmények üldözéséről.*

dése utáni időszakban jelentős változásokon mentek át a nemzetközi szokásjogban, ami a törvényből nem derült ki.

Az emberiesség elleni bűncselekmények gyakorlati alkalmazását emellett tovább komplikálja az, hogy a jogalkotó a törvényben bevezette a kommunista bűncselekmények kategóriáját, amely a nemzetközi büntetőjogban ismeretlen újítás. Bár a törvény elválasztja ezt a kategóriát az emberiesség elleni bűncselekmények fogalmától, de azzal, hogy az emberiesség elleni bűncselekményekkel együtt kimondja e bűncselekmények el nem évülését, mégis kapcsolatot teremt közöttük, ami a jogalkalmazó számára kevésbé előnyös.¹⁰²

2.4. AZ EMBERIESSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK SZABÁLYOZÁSA A 2012. ÉVI C. TÖRVÉNYBEN

A Római Statútum ratifikálása¹⁰³ nemzetközi jogi kötelezettséget teremtett Magyarországnak arra, hogy belső jogrendszerét harmonizálja a Statútum rendelkezéseivel. A szakirodalomban ugyan volt támogatottsága annak a megoldásnak, hogy német mintára külön nemzetközi büntetőtörvénykönyv szabályozza a nemzetközi bűncselekményeket,¹⁰⁴ de a jogalkotó a büntetőtörvénykönyv újrakodifikálása során a többi bűncselekménnyel közös szabályozás mellett döntött.

Ennek nyomán a 2012. évi C. tv. végre az emberiesség elleni bűncselekményeket a Római Statútum előírásainak figyelembevételével emelte be a magyar büntetőjogba. A jogalkotó jelentősen megváltoztatta az 1978. évi IV. tv. szabályozási koncepcióját: a háborús bűncselekményeket külön, a XIV. fejezetben sorolja fel, míg a népirtás (142. §), az emberiesség elleni bűncselekmény (143. §), az apartheid (144. §) és az elöljáró vagy hivatali vezető felelősségének (145. §) tényállása „Az emberiesség elleni bűncselekmények” címmel a XIII. fejezetbe került.

A Btk. definíciója alapján az emberiesség elleni bűncselekmény tényállása a következő:

¹⁰² Mindemellett valószínűsíthető, hogy a kommunista bűncselekmények el nem évülésének kimondása ellentétes Magyarország nemzetközi kötelezettségvállalásaival, hiszen a visszaható hatályú jogalkotás tilalmának megszegését mind az Európai Emberi Jogi Egyezmény, mind a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kizárólag nemzetközi bűncselekmények esetén tartja elfogadhatónak.

¹⁰³ Magyarország a Statútumot 1999. január 15-én aláírta, majd az Országgyűlés megerősítette a 2001. november 6-i 72/2001. (XI. 7.) OGY hat.-tal.

¹⁰⁴ Lásd pl. LATTMANN Tamás: „A nemzetközi büntetőbírói fórumokkal való együttműködés lehetősége vagy lehetetlensége a magyar jogi előírások alapján – különös tekintettel a Nemzetközi Büntetőbíróságra” *Kül-Világ* 2011/1-2. 53–54. Gellér Balázs és Kis Norbert még külön nemzetközi büntetőtörvénykönyv-tervezetet is készítettek. GELLÉR Balázs – Kis Norbert: „Törvényjavaslat a nemzetközi büntetőtörvénykönyvről” in GELLÉR Balázs (szerk.): *Nemzetközi büntetőjog Magyarországon, adalékok egy vitához (egy-egy jellemzők leírása és diagnózis kísérlet)* (Budapest: Tullius 2009) 233. Varga Réka ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy Közép-Európában a domináns megoldás a Római Statútum rendelkezéseinek büntetőtörvénykönyvbe való átültetése volt. VARGA (13. l.) 77.

- „143. § (1) Aki a lakosság elleni átfogó vagy módszeres támadás részeként
- a) emberölést követ el,
 - b) a lakosságot vagy annak egy részét olyan életfeltételek közé kényszeríti, amelyek azt vagy annak egyes tagjait pusztulással fenyegetik,
 - c) a lakosságot vagy annak egy részét jogszerű tartózkodási helyéről kitelepíti,
 - d) emberkereskedelmet követ el, vagy kényszmunkát végeztet,
 - e) mást személyi szabadságától megfoszt, vagy fogva tartását jogellenesen tartja fenn,
 - f) mást szexuális erőszakra vagy annak eltűrésére, prostitúcióra, magzat kihordására vagy magzatelhajtásra kényszerít,
 - g) másnak súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz,
 - h) politikai, nemzeti, etnikai, kulturális, vallási, nemi vagy más ismérv alapján meghatározható csoportot vagy annak tagját a csoporthoz tartozása miatt alapvető jogaitól megfoszt,
- büntett miatt tíz évtől húsz évig terjedő vagy életfogytig tartó szabadságvesztéssel büntetendő.
- (2) Aki emberiség elleni bűncselekményre irányuló előkészületet követ el, két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.
- (3) E § alkalmazásában polgári lakosság elleni átfogó vagy módszeres támadásnak minősül minden olyan magatartás, amely magában foglalja az (1) bekezdésben írt cselekmények polgári lakosság elleni sorozatos elkövetését, egy állam vagy szervezet politikájának végrehajtása vagy elősegítése érdekében.”

A bűncselekmény szövegéből azonnal kiderül az, hogy ezúttal a jogalkotó Magyarország nemzetközi kötelezettségeire, és különösen a Római Statútumban foglaltakra figyelemmel végezte el a kodifikációs munkát.¹⁰⁵ Az apartheid- és az egyéb ember-telen cselekmények kivételével a 143. §-ban foglalt tényállások a Római Statútum 7. cikkében foglalt tényállásokat ültetik át a magyar jogba. A Római Statútumtól való eltérést általában a magyar jogi terminológia, illetve szabályozásbeli koncepció eltérése teszi szükségessé. A 143. § (1) bekezdés b) pontjában így nem a kiirtás elnevezése szerepel, hanem a Római Statútum 7. cikk (2) bekezdés szereplő definíciója,¹⁰⁶

¹⁰⁵ A miniszteri indokolás hangsúlyozza: „A törvény nemzetközi egyezmények, különös tekintettel a Nemzetközi Büntetőbíróság Római Statútuma (a továbbiakban: Statútum) rendelkezéseire figyelemmel két külön fejezetben, az emberiség elleni bűncselekmények, valamint a háborús bűncselekmények című fejezetben szabályozza újra ezeket a tényállásokat.” *2012. évi C. tv. indokolása a Büntető Törvénykönyvről*. 52. Lásd továbbá Kovács Péter: „A nemzetközi jog és a belső jog szimbiózisa az új Büntető Törvénykönyvben” in HOMOKI-NAGY Mária (szerk.): *Ünnepi kötet dr. Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem 2014).

¹⁰⁶ A Római Statútumban szereplő definíció azonban valamivel szélesebb körű, mint a Btk.-ban szereplő tényállás, mivel a Statútumban szereplő „különösen olyan életfeltételek szándékos előidézése [...] amely a népesség egy részének pusztulását okozhatja” kitétel arra enged következtetni, hogy más elkövetési magatartások is a kiirtás részét képezhetik. A Jugoszláviai Törvényszék esetejére a kiirtás bűncselekménye alatt nem csupán a kedvezőtlen életfeltételek előidézését, hanem a csoporthoz tartozók szándékos megölését is érti. Lásd Krstić, Trial Chamber (55. lj.) 504–505. §. Ugyanakkor ez a gyakorlatban nem okoz valódi problémát, hiszen az emberölés egyike az emberiség elleni bűncselekményi tényállásoknak.

de megállapítható, hogy a 143. § rendelkezései funkcionálisan mind megfeleltethetők a Római Statútum 7. cikkében foglaltaknak.

Nem képezi viszont részét az emberiesség elleni bűncselekmény Btk.-ban megtalálható tényállásainak az apartheid bűncselekménye, amelyet a jogalkotó az 1978. évi IV. tv. koncepcióját megtartva az emberiesség elleni bűncselekményi tényállásoktól elkülönítve szabályoz. Ennek indoka nem teljesen világos: a miniszteri indokolás szűkszavúan csak annyit ír a 144. § kapcsán, hogy „Az apartheid hatályos tényállásán a törvény jelentősen nem változtat, az megfelel az Apartheid bűncselekmények leküzdése és megbüntetése tárgyában 1973. november 30-án kelt egyezmény (kihirdette az 1976. évi 27. törvényerejű rendelet) rendelkezéseinek”.¹⁰⁷ Kara Ákos, az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezető-helyettese, aki jogszabály-előkészítőként részt vett a törvény kidolgozásában, azzal indokolja a korábbi megoldás továbbélését, hogy csak így lehetett megvalósítani, hogy mind a két nemzetközi egyezménynek – az Apartheid Egyezménynek és a Római Statútumnak – egyaránt megfeleljen a Btk. szabályozása, mivel az Apartheid Egyezmény értelmében a bűncselekményt kizárólag célzatosan lehet elkövetni, míg a Római Statútum értelmében egy intézményesített rendszer keretében, a polgári lakosság elleni módszeres támadás keretében követik el.¹⁰⁸

Ez az érvelés azonban nem tűnik megalapozottnak. A nemzetközi szakirodalomban egyetértés van abban, hogy a Római Statútumban szereplő apartheid tényállás az Apartheid Egyezménnyel megegyezően célzatos elkövetést ír elő.¹⁰⁹ Ez a szabályozás az apartheid-bűncselekmény kapcsán egyrészt indokolatlanul választja el az emberiesség elleni bűncselekmények egy tényállását a többitől, másrészt azzal, hogy továbbra is kerettényállásban utal az Apartheid Egyezmény rendelkezéseire, megnehezíti a jogalkalmazó munkáját és potenciálisan olyan norma – nemzetközi egyezmény – alkalmazására kényszeríti, amelyet nem büntető normaként való alkalmazásra alkottak meg. Ennek fényében kívánatos lenne, ha a jogalkotó az apartheid-bűncselekményt az emberiesség elleni bűncselekmény tényállásaként, a Római Statútummal megegyező módon újrakodifikálná.

Egyetlen jelentős emberiesség elleni bűncselekmény-tényállás hiányzik mind a 143. §-ból, mind a Btk. XIII. fejezetéből, mégpedig a Római Statútum 7. cikk (1) bekezdés k) pontjában rögzített „más, hasonló jellegű, szándékosan nagy szenvedést, vagy a testi épség vagy a testi vagy a lelki egészség elleni súlyos sérelmet okozó embertelen cselekmények” tényállása. A Római Statútum 7. cikke nem taxatív módon sorolja fel az emberiesség elleni bűncselekmény tényállásait, hanem büntetni rendel olyan embertelen cselekményeket is, amelyek a többi emberiesség elle-

¹⁰⁷ 2012. évi C. tv. indokolása a Büntető Törvénykönyvről. 53.

¹⁰⁸ KARA Ákos: „Nemzetközi kötelezettségek, ajánlások és az új Btk.” *Jogtudományi Közlöny* 2015/10. 458.

¹⁰⁹ Lásd Gerhard WERLE: *Principles of International Criminal Law* (The Hague – T.M.C. Asser Press 2009) 339. Gellér Balázs is megjegyzi, hogy a Római Statútum „Az apartheid bűncselekmény elkövetési magatartásait az emberiesség elleni bűncselekményekkel azonosítja, amelyeket a speciális szándék minősít apartheid büntetetté. Eszerint a Római Statútum az Apartheid Egyezmény (1973) fogalmait és szerkezetét nem veszi át, azt az összességében egyértelműbb és cizelláltabb módon statuált emberiesség elleni büntetett fogalomba építi be”. GELLÉR (104. l.) 108.

ni tényálláshoz hasonló súlyúak.¹¹⁰ Ez lehetőséget teremt arra, hogy a Statútumban nem szereplő, esetleg a jövőben kialakuló új emberiség elleni bűncselekményi tényállás kapcsán is büntetőeljárás induljon. A kontinentális jogrendszerekben szokatlan ugyan, hogy a nemzetközi szokásjog által meghatározott ismérvek alapján induljon büntetőeljárás, de mivel a konzekvens alkotmánybírói gyakorlat amúgy is lehetővé teszi a nemzetközi szokásjog közvetlen alkalmazását, ez nem jelenthet gyakorlati problémát. A nemzetközi gyakorlatban már volt példa olyan eljárásra, amelyben egyéb embertelen cselekmény kapcsán állapították meg a vádlott felelősségét: a Sierra Leone-i Különleges Bíróság kimondta, hogy a kényszerházasság is emberiség elleni bűncselekménynek minősül.¹¹¹ Így tehát ennek a hiányzó tényállásnak az újrakodifikálása is indokolt lenne.

Végül kritikaként említhető az, hogy a jogalkotó a XIII. fejezetnek „Az emberiség elleni bűncselekmények” elnevezést adta, jóllehet a népiértés bűncselekménye már 1948-ban kivált az emberiség elleni bűncselekmények kategóriájából. Kara Ákos beismeri, hogy ez a megoldás „nemzetközi büntetőjogi dogmatikai szempontból kritizálható”, mégis védhetőnek tartja, mivel „a népiértés, az apartheid és az emberiség elleni bűncselekmény az ember, az áldozatok oldaláról közelíti meg a kérdést, addig a háborús bűncselekmények alapvetően a háború jogának (*ius in bello*) megszegését szankcionálják”.¹¹² Ez az érvelés nem tűnik meggyőzőnek, hiszen a nemzetközi humanitárius jog egyik fő szabályozási megközelítése a védett személyek, vagyis a sebesültek, hadifoglyok és a polgári lakosság védelmére fókuszál, és a Btk. XIV. fejezetében ilyen, az áldozatokra koncentrált tényállás többek között a védett személyek elleni erőszak (149. §), vagy a túlélők megölésére utasítás (150. §). Érthető, hogy szabályozási szempontból érdemes külön fejezetben felsorolni a háborús bűncselekményeket, ez azonban nem indokolja, hogy a többi nemzetközi bűncselekményt az emberiség elleni bűncselekmények ernyője alá sorolják. Az „Egyéb nemzetközi bűncselekmények” cím például egyszerre utalna a bűncselekményi tényállások nemzetközi jogi eredetére, de nem vezetne a jogalkalmazó potenciális megzavarásához.

¹¹⁰ Az egyéb embertelen cselekmények tényállása szerepel mind az ICTY, mind az ICTR Statútumában. A *Kupreskić*-ügyben a Jugoszlávia Törvényszék kimondta, hogy ezt a tényállást reziduális kategóriaként hozták létre, mivel lehetetlen kimerítő felsorolást adni. *Prosecutor v. Kupreskić* (Judgment) ICTY, Trial Chamber, Case No. IT-95-16, 14 January 2000. 566. §. Az 1996. évi Emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények tervezetének kommentárja is ugyanezen az állásponton van. *Yearbook of the International Law Commission Vol. II*. 1996. 50.

¹¹¹ *Brima, Kamara and Kanu* (SCSL-04-16-T), Appeals Chamber, 22 February 2008. Az eset elemzését lásd Micaela FRULLI: „Advancing International Criminal Law – The Special Court for Sierra Leone Recognizes Forced Marriage as a ‘New’ Crime against Humanity” *Journal of International Criminal Justice* 2008/5. 1033-1042.

¹¹² KARA (108. l.) 458.

3. KONKLÚZIÓ

Az emberiesség elleni bűncselekmények kategóriája a második világháború után forradalmi újdonságként jelent meg, de rendkívüli gyorsasággal a nemzetközi büntetőjog részévé vált. Önálló nemzetközi szerződési kodifikációjára nem került ugyan sor, de a Nemzetközi Büntetőbíróság Római Statútuma átfogó szabályozását adja. Jellemző ugyanakkor az emberiesség elleni bűncselekményekre – ahogyan általában az összes nemzetközi bűncselekményre –, hogy a fogalmi elemek jelentős része a nemzetközi szokásjogban található, elsősorban a nemzetközi büntetőjogi fórumok esetjogában fellelhetően.

A magyar jogban ugyanakkor a jogalkotó mulasztásának köszönhetően csak későn jelent meg ez az alapvető nemzetközi bűncselekmény-kategória. Jóllehet a második világháborút követő büntetőeljárások során megjelent egy hasonló, jelentős részben a polgári lakosság ellen elkövetett bűncselekmények felelősségre vonására létrehozott új bűncselekmény-kategória, a népellenes büntettek köre, ez azonban olyan egyedi vonásokkal rendelkezett, hogy nem azonosíthatjuk az emberiesség elleni bűncselekmények koncepciójával. A magyar büntető anyagi jogi szabályozásból egészen az új Btk. 2013. július 1-jei hatálybalépéséig hiányzott az emberiesség elleni bűncselekmények tételes jogi szabályozása, ami jelentős problémákat okozott a jogalkalmazók számára, amikor a sortűzperek során a nemzetközi szokásjog alapján kellett (volna) megállapítani a bűncselekmény fogalmi elemeit.

A 2012. évi C. tv. jelentős lépés a helyes irányba, mivel nagyrészt megszüntette Magyarország nemzetközi jogi kötelezettségvállalásai és belső jogi szabályozása közötti koherenciazavart, azonban a kodifikáció távolról sem mondható tökéletesnek, bár hibái a gyakorlatban valószínűleg nem okoznak nehézségeket. A tételes jogi szabályozás mellett azonban kívánatos lenne valamilyen formában – akár képzés, akár nemzetközi jogi szakértő felkérésével – gondoskodni arról, hogy a jogalkalmazók ismereteket szerezzenek az emberiesség elleni bűncselekmények nemzetközi szokásjogi elemeiről is, mivel ennek hiányában a bűncselekményi tényállások helyes alkalmazása esetlegessé válik.

SCHWEITZER GÁBOR*

EGYETEMI SIKEREK, AKADÉMIAI KUDARCOK – ADALÉKOK MAGYARY ZOLTÁN TUDOMÁNYOS PÁLYAFUTÁSÁHOZ (1923–1930)

A tanulmány Magyary Zoltán 1923 és 1930 közötti tudományos pályafutásának kevésbé ismert mozzanatait kívánja bemutatni. Magyary Zoltán, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium IV. tudománypolitikai és egyetemi ügyosztályának vezetőjeként 1927-ben szerezte meg az egyetemi magántanári címet a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karán. A forrásokból azonban az derül ki, hogy néhány évvel korábban egyszer már megkísérelte az egyetemi magántanári cím elnyerését. Ezt az 1923-as sikertelen próbálkozást a szakirodalom eddig még nem tárta fel. Vajon mi okozhatta a kudarcot? A források alapján valószínűsíthető, hogy nemcsak szakmai, hanem személyi okai is lehettek az első magántanári eljárás kudarcának. A néhány évvel későbbi, sikeres egyetemi magántanári habilitációt követően Magyary Zoltán 1930-ban meghívás útján került a budapesti jogi fakultásra a közjogi- és közigazgatási jogi tanszék átszervezése révén létrejövő közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszékre. A tanszékek betöltése során a szakmai szempontok mellett egyetem- és tudománypolitikai kérdések is felmerülhettek. Vajon milyen megfontolások játszhattak szerepet Magyary Zoltán meghívásakor? S mi indokolta a tanszék átszervezését? A források alapján úgy tűnik, hogy a közjogi- és közigazgatási jogi tanszék közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszékké történő átszervezését döntő mértékben Magyary Zoltán professzori kinevezése és tanszékre történő meghívása motiválta. Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy az 1920-as évek végén Magyary Zoltánt kétszer is ajánlották az MTA levelező tagjává, ám megválasztására egyik alkalommal sem került sor. Annak ellenére nem választották meg a tudós társaság tagjává, hogy a kéziratári források szerint komoly háttérmunkát végeztek a siker érdekében. Vajon kit ért nagyobb veszteség: Magyary Zoltánt, avagy a megválasztásától ódzkodó akadémiát? A tanulmány a rendelkezésre álló források alapján ezekre a kérdésekre keresi a választ.

A tanulmány Magyary Zoltán 1923 és 1930 közötti tudományos pályafutásának eddig kevésbé ismert, illetve feltárt mozzanatait tekinti át.¹ Magyary Zoltán (1888–1945), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium IV. tudománypolitikai és egyete-

* Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; habilitált egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar, 1118 Budapest, Ménesi út 5.
E-mail: schweitzer.gabor@tk.mta.hu.

¹ A tanulmány „A magántanári habilitációtól az egyetemi katedráig. Adalékok Magyary Zoltán tudományos pályaképehez (1923–1930)” című írásom felhasználásával készült. *MTA Law Working Papers* 2015/22.

mi ügyosztályának vezetőjeként 1927-ben szerezte meg az egyetemi magántanári címet, 1930-ban pedig nyilvános rendes egyetemi tanárként meghívást kapott a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi kara közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszékére. A levéltári források alapján igen pontosan rekonstruálható, hogyan zajlott le csak második nekifutásra sikeres egyetemi magántanári habilitációja, miként az is, hogy milyen megfontolásokra tekintettel került a közjogi- és közigazgatási jogi tanszék átszervezése révén létrejövő közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszék élére. Magyaryt közben két alkalommal – 1928-ban és 1929-ben – az MTA levelező tagjává is ajánlották. A kéziratári források alapján úgy tűnik, hogy komoly, de végül is eredménytelennek bizonyuló erőfeszítéseket tettek akadémikussá választása érdekében.

A sikertelen első habilitációra és a szintén kudarccal végződő első akadémiai tagjelölésre egy magánlevél hívta fel a figyelmet. Magyary Zoltán 1928. május 20-án panaszos hangvételű levelet írt hivatali főnökének, Klebelsberg Kunó, vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Ez a levél a szakirodalom számára eddig sem volt ismeretlen, hiszen Szaniszló József évtizedekkel ezelőtt közzétette azt. Magyary ebben a minden valószínűség szerint el nem küldött levélben azt panaszolta el miniszterének, hogy amikor egyetemi magántanári képesítése először szavazásra került, a miniszter egyik hozzátartozójának „*agitációja*” következtében leszavazták, miként az is rosszul esett neki, hogy – amint erről magától Klebelsbergtől értesült – ugyanezen miniszteri hozzátartozó miatt maradt alul az akadémiai tagválasztáson is.

„[...] amikor egyetemi magántanári képesitésem először szavazásra került, Nagyméltóságod egy hozzátartozójának *agitációja* következtében szavaztak le, most pedig Nagyméltóságod maga mondta, hogy az akadémiai tagválasztáson áldozata voltam. Mindegyik esetet némán viseltem, bár egyikre sem szolgáltam rá.”²

A sérelmeket hosszasan részletező levél mellékleteként Magyary Zoltán a nyomaték kedvéért csatolta Korányi Sándor belgyógyász-professzor orvosi bizonyítványát, amellyel idegrendszerének a túlfeszített munka miatti megviseltségét kívánta igazolni. A Magyary pályafutásával foglalkozó szakirodalom nem firtatta, vajon mit jelenthet a levélnek azon fordulata, miszerint a magántanári képesítés feletti első szavazás sikertelenül végződött, miként azt sem derítette ki, miként zajlott le a kudarccal végződő akadémiai tagválasztási, pontosabban tagjelölési kísérlet.

² SZANISZLÓ JÓZSEF: *A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777–1977 között. II. kötet* (Budapest: ELTE ÁJK Államigazgatási Jogi Tanszék 1977) 298, továbbá KOI GYULA: *Évszázadok mezsgyéjén. Négy magyar közigazgatás-tudós útkeresése és életpályája* (Budapest: NKE 2013) 114–115. A hivatkozott levél eredetije az ELTE ÁJK Közigazgatási Jogi Tanszék Magyary Archivumában lelhető fel. Ezúton is köszönöm Fazekas Marianna professzor asszonynak, hogy az archívumban történő kutatást számomra lehetővé tette.

1. AZ EGYETEMI MAGÁNTANÁRI HABILITÁCIÓ

Magyary Zoltán, a számvitel tan megbizott oktatójaként 1927-ben szerezte meg az egyetemi magántanári címet a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karán. Az egyetemi magántanári cím megszerzése a nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezés legfontosabb szakmai előfeltételének számított. Az 1926 és 1927 között lezajló magántanári eljárásra vonatkozó levéltári forrásokból egyértelműen az derül ki, hogy valamennyi kari szavazás sikeresen végződött. Akkor mégis mire vonatkozhatott a Klebelsberghez intézett levélben említett sikertelen első szavazás? Arra, hogy Magyary Zoltán korábban már megkísérelte az egyetemi magántanári cím megszerzését. Erre a kudarcot vallott próbálkozásra 1923-ban került sor. Abban az évben, amikor megjelentette „*A magyar állam költségvetési joga. Közigazgatási jogi tanulmány*” című monográfiáját.³ Ennek a kötetnek alapján kívánta a magyar közigazgatási jog tárgykörében az egyetemi magántanári képesítést megszerezni. Magyary Zoltán egyetemi magántanári képesítés iránti kérelmét Kmety Károly, a II. közjogi- és közigazgatási jogi tanszék professzora terjesztette az 1923. április 25-i kari ülés elé.⁴ Kmety professzor véleménye szerint a folyamodvány megfelelt a habilitációs szabályzat követelményeinek. A kari ülést vezető dékán ezt követően – a magántanári képesítési eljárás menetének megfelelően – elrendelte a titkos szavazást a folyamodó személyes minősültsége tárgyában. A személyes minősültség feletti szavazás jelentette a magántanári képesítő eljárás első fordulóját.⁵ Ha a jelölt ezen túljutott, akkor szakmai munkásságának érdemi bírálatával két professzort bíztak meg, akik bizonyos idő elteltével terjesztették be írásos véleményüket a kari ülés számára. A bírálati jelentések alapján újabb szavazás következett. Ha a második fordulón is túljutott a jelölt, akkor kerítették sort a magántanári kollokviumra és a magántanári próbaelőadásra. Ha ezeket a fordulókat is sikerrel abszolválta a folyamodó, a kar egyetemi magántanárrá nyilvánította, amit megerősítés céljából a kultuszminiszternek terjesztettek fel. Az egyetemi magántanári cím használata és a magántanári címmel járó jogok gyakorlása a minisztériumi megerősítés után vált lehetségessé.

A Magyary Zoltán személyes minősültsége feletti szavazás azonban 1923-ban nem volt eredményes, hiszen nem kapta meg a szabályzat által megkívánt abszolút szavazattöbbséget. A leadott 16 szavazatból nyolcan szavaztak mellette, nyolcan pedig ellene. Ennek következtében nem bocsáthatták a magántanári képesítés további fokozataira sem. Az eljárás tehát ennél a pontnál véget is ért. A személyes minősültség megállapítása lényegében azt jelentette, hogy a magántanári képesítési eljárás érdemi részeit megelőzően a professzorok szabadon dönthettek arról,

³ A monográfia értékelését lásd SZAMEL Lajos: *A magyar közigazgatástudomány* (Budapest: KJK 1977) 170–173.

⁴ ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei. 23. kötet. Az 1923. április 25-i VI. rendes ülés jegyzőkönyve. 1885/1922/23.

⁵ Biró Judit: *Magántanárok a pesti tudományegyetemen 1848–1952* [Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12. kötet.] (Budapest: ELTE 1990) 20.

hajlandóak-e egyáltalán foglalkozni a magántanári cím elnyeréséért folyamodóval. Az egzakt módon körül nem határolt személyes minősültség egyfajta előzetes szűrőként rostálta meg az egyetemi magántanári címért folyamodókat. Nos, Magyary Zoltán ezen a rostán akadt fenn 1923-ban. Ez jelentette tehát azt a bizonyos első, sikertelenül végződő szavazást, amelyre a kultuszminiszterhez intézett 1928-as levélben utalt. A kudarc valós okát nehéz pontosan kideríteni. Magyary Zoltán a Klebelsberg Kunóhoz intézett levélben a miniszter hozzátartozójának tulajdonította a kudarcot. De ki is lehetett ez a bizonyos rokon? Egészen nyilvánvalóan Klebelsberg Kunó mostohaapósáról, keveházi Kováts Gyuláról,⁶ az egyházjog professzoráról lehet szó, de arra vonatkozólag pillanatnyilag nem állnak rendelkezésre a Magyarytól származó levélen kívül adatok, hogy volt-e bármi szerepe az 1923-as magántanári habilitáció kudarcában. Feltehető ugyanakkor, hogy a személyes minősültség feletti szavazás sikertelenségében annak a tárgykörnek a megjelenése is szerepet játszhatott, amelyből Magyary Zoltán magántanári címért folyamodott. Ez a tárgykör ugyanis a *magyar közigazgatási jog* volt. Valószínűsíthető, hogy a folyamodványban Magyary túlságosan tágan adta meg a magántanári képesítés tárgykörét, hiszen a habilitáció alapjául szolgáló monográfia csak részlegesen érintkezett a szűk értelemben vett közigazgatási jog témakörével, ugyanakkor addigi tudományos publikációi között sem bővelkedtek a kifejezetten közigazgatási jogi munkák. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a tárgykör túlon túl tág megnevezése lehetett az oka, legalábbis az egyik oka annak, hogy miért nem szavazták meg személyes minősültségét. Ezt a feltételezést az is alátámasztja, hogy a következő magántanári eljárás idején, 1926-ban már a habilitációs monográfiát, egyúttal addigi tudományos munkásságát jobban lefedő tárgykörből, *a magyar pénzügyi jognak a költségvetési és zárószámadási jog* tárgyköréből – tehát egy jóval körülhatároltabb területből – folyamodott magántanári képesítésért. A feszesebben meghatározott témakör jobban igazodott szakmai profiljához. A személyes minősültség feletti 1926. április 28-i szavazás immáron zökkenőmentesen, 14:1 arányú eredménnyel zárult. Ezt követően a kari ülés Kmety Károly és Tomcsányi Móric professzorokat kérte fel Magyary Zoltán irodalmi munkásságának bírálatára.⁷ A meglepően gyorsan elkészített bírálati jelentéseket az 1926. november 10-i kari ülés egyhangúan fogadta el.⁸

Kmety Károly lényegre törő, kritikai észrevételektől mentes bírálati jelentése helyeslően állapította meg, hogy a jelölt – a habilitációs disszertáció témájára tekintettel – „*a magyar pénzügyi, vagy pénzügyi-közigazgatási jogból*”, illetőleg annak egyik részéből kérte a magántanári képesítést. A bírálati jelentés szerző-

⁶ Klebelsberg Kunó feleségének, Botka Saroltának özvegyen maradt édesanyját keveházi Kováts Gyula vette feleségül. Lásd KLEBELSBERG Kunóné: *Életutunk. Gróf Klebelsberg Kunóné visszaemlékezése* (Szeged: KDNP Szeged városi szervezete 1992) 23.

⁷ ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei. 26. kötet. Az 1926. április 28-i IV. rendes ülés jegyzőkönyve. 1442/1925-26.

⁸ ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei. 27. kötet. Az 1926. november 10-i I. rendes folytatólagos ülés jegyzőkönyve. 1442/1925-26.

jének összességében az volt a véleménye, hogy a habilitációs dolgozat szerzője a magyar pénzügyi jog és a pénzügyi-közigazgatási jog tudományos színvonalú művelésére és oktatására hivatott.⁹

Tomcsányi Móric az egyetértő megállapítások mellett már kritikai észrevételeket is tett a komoly, alapos és becses munkaként jellemzett habilitációs értekezésről. A bírálati jelentés a disszertáció fogyatékoságait leginkább az alkotmányos összefüggések terén mutatta ki. Az „ex lex” helyzet kapcsán azt állította az értekezés, hogy a tételes jog alapján nem lehet határozott választ adni arra a kérdésre, vajon rendelkezik-e a parlament a költségvetés megtagadásának jogával. A szerző tételre Tomcsányi szerint ilyen módon nem állhat meg. Noha Magyary elismerte, hogy a parlament megtagadhatja a költségvetési hiteleket, de ezt a disszertáció politikai, nem pedig jogi lehetőségként értelmezte. Ezzel a distinkcióval azonban „*jogászilag*” alig lehet a dilemmát megoldani, hiszen a kérdés mégiscsak az marad, vajon jogában áll-e a parlamentnek a költségvetés megtagadása, vagy sem.¹⁰ A bírálati jelentés arra is rámutatott, hogy miközben Magyary figyelmét semmilyen lényeges szempont nem kerülte el és rövid utalások formájában jelezte is, hogy az adott kérdéssel „*elméjében foglalkozott*”, időnként adós maradt a tüzetesebb jogi elemzésekkel. Összességében azonban Tomcsányi Móric is elfogadásra javasolta a magántanári képesítés alapjául benyújtott monográfiát.¹¹

Magyary Zoltán kötete egyébként kedvező szakmai visszhangot kapott a sajtóban. A *Közgazdasági Szemle* hasábjain Zawadowski Alfréd, a Legfőbb Állami Számvevőszék alelnöke ismertette Magyary Zoltán könyvét, külön is kiemelve a költségvetési jog, az államszámviteli rendszer, valamint a zárószámadási jog kialakulására vonatkozó, jó logikával tárgyalt, precíz és gondosan szerkesztett fejezeteket.¹² A levéltáros-történész Herzog Józsefnek, a *Századok*ban megjelenő méltatása ugyanakkor az újkor története iránt érdeklődők figyelmébe ajánlotta Magyary monográfiáját. Rámutatott arra, hogy a kötet elméleti részeiben a kiegészítés kori vezető politikusok költségvetésről vallott felfogásáról olvasható helyes értékelés, míg a történeti részek a rendi állam háztartásáról nyújtanak világos és áttekinthető képet.¹³ Ereký Károly a *Budapesti Szemle*ben közzétett terjedelmes recenzióban foglalkozott a monográfia erényeivel és fogyatékoságaival. A recenzens szerint a rendi korszak számviteltörténetét a szerző sikerrel mutatta be, ám az 1848-as átalakulást megelőző korszak költségvetési jogáról „*csak pár szórványos adatot nyújt*”, behatóbban nem dolgozta fel ezt a kérdést.¹⁴ Ereký a kötetben előfordu-

⁹ Kmety Károly bírálati jelenését lásd ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Dékáni Hivatal iktatott iratai. 4. doboz. 1442/1225-26., valamint ELTE ÁJK Közigazgatási Jogi Tanszék Magyary Archivum.

¹⁰ Tomcsányi Móric bírálati jelentését lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. VKM. K. 636. 230-doboz. 1927-5-22769. szám.

¹¹ Lásd 10. l.j.

¹² ZAWADOWSKI Alfréd: „A magyar állam költségvetési joga” *Közgazdasági Szemle* 1923/december 848–850.

¹³ HERZOG József: Magyary Zoltán: „A magyar állam költségvetési joga” *Századok* 1926/1-3. 525–526.

¹⁴ EREKÝ Károly: „A magyar állam költségvetési joga” *Budapesti Szemle* 1924/564–566. 149.

ló ellentmondásokra is felhívta a figyelmet. A bíráló által kifogásolt ellentmondások egyike a költségvetés jogi megítélésére vonatkozott. A recenzió szerzője szerint Magyary nem tekintette a költségvetést kizárólagosan pénzügyi rendszabálynak, amelynek egyetlen feladata arra irányulna, hogy a bevételek és kiadások egyensúlyát biztosítsa. A költségvetést ennél tágabb fogalomként értelmezte, hiszen a költségvetés az összes állami feladat mérlegelését és rendszeres összefoglalását jelenti. Ennélfogva a költségvetés egyúttal magasrendű kormányzati tevékenység is jelent. Hovatovább, a kötet szerzője a költségvetési jog lényegét a bevételekre és kiadásokra vonatkozó felhatalmazásban ragadta meg. A felhatalmazást parlamentáris kormányzás esetén a törvényhozás adhatja meg a kormányzat részére. Mindebből Magyary azt a következtetést vonta le, hogy a felhatalmazás megadása tartalmilag a törvényhozás hatáskörébe tartozik, vagyis a költségvetési jog törvényhozói funkciót is magában foglal.¹⁵ Ereky arra mutatott rá, hogy Magyary ezzel lényegében két egymással ellentétes álláspontot hirdetett. Az egyik álláspont szerint a költségvetés megállapítása tisztán közigazgatási funkció, a másik álláspont szerint azonban a költségvetés megállapítása nem lehet tisztán közigazgatási funkció, mert abban kormányzati és esetlegesen törvényhozói funkciók is benne foglaltnak.¹⁶ A recenzió ugyanakkor elismeréssel nyilatkozott azokról a fejezetekről, amelyek a modern költségvetési jog alapjait, az államszámviteli rendszer fejlődését, valamint a zárszámadási jog kialakulását tárták fel. A kötet szerzője nem elégedett meg a tételes jog ismertetésével és elemzésével, hanem a vonatkozó joggyakorlatot is bemutatta. Mindezen túlmenően azokra az okokra is rámutatott, amelyek közepette – miként erre maga Magyary is hivatkozott – a parlamenti rendszerre történő áttérés és a törvényhozás költségvetési jogának kimondása megtörtént.¹⁷ A recenzens a kötet módszertanával is elégedett volt. Magyary Zoltán olyan összehasonlító, és a jogszabályok eredetét és fejlődését feltáró „kritikai módszert” alkalmaz, amely a joganyagot „saját szavai szerint”, a tudományos kutatás és a közigazgatás „kombinált szemüvegén” nézve dolgozza fel.¹⁸ Miután a kötet szerzője elsősorban tételes jogász, munkájának a költségvetési felhatalmazást bemutató fejezetei „messze felette állnak” a történelmi és elméleti részeknek. A tételes jogi fejezeteknél a szerző tehetségét „folyton izmosodni látjuk, érvelése egyre erőteljesebbé válik, sokoldalúsága egyre meglepőbb lesz”. A könyv tételes jogi részei a recenzens véleménye szerint nagy nyereséget jelentenek a szakirodalom számára.¹⁹

A habilitációs monográfiáról készült bírálati jelentések betérjesztését, illetve elfogadását követően Kmety Károly az 1926. november 10-i kari ülésen azt is indítványozta, hogy mentsék fel Magyary Zoltánt a magántanári kollokvium és a magántanári próbaelőadás megtartása alól. A kollokvium megtartása alól ritkán adtak felmentést, a több éve oktató jogtanárokat viszont rendszerint felmentették a pró-

¹⁵ Lásd 14. lj.

¹⁶ Lásd 14. lj. 149–150.

¹⁷ Lásd 14. lj. 155.

¹⁸ Lásd 14. lj. 156.

¹⁹ Lásd 14. lj.

baeloadás megtartása alól. Magyary azonban ekkor még egyik kedvezményben sem részesült. Nem vették figyelembe, hogy 1918 óta a számviteltan megbízott előadójaként már kellő jártasságot szerezhetett a jogi felsőoktatás terén.²⁰ A szóbeli magántanári kollokviumra 1927. február 10-én került sor. Miután a Kmety és Tomcsányi professzorok által feltett, a költségvetési joggal összefüggő kérdésekre adott válaszokat a kari ülés egyhangúan fogadta el, a magántanári próbaelőadás megtartása alól végül mégiscsak felmentették.²¹ A magántanári képesítési eljárás érdemi része ezzel lényegében véget is ért. A kari ülés ezen a napon Magyary Zoltánt a magyar pénzügyi jognak a költségvetési és zárószámadási jog tárgykeréből egyetemi magántanárrá nyilvánította. A kultuszminisztérium nem sokat késlekedve 1927. március 22-én erősítette meg a magántanári képesítést. Ezzel a végső aktussal fejeződött be Magyary Zoltán zökkenőmentesnek cseppet sem nevezhető, összességében közel négy évig elhúzódó egyetemi magántanári képesítési eljárása.

2. A SIKERTELEN AKADÉMIAI TAGJELÖLÉSEK

Az egyetemi magántanári cím megszerzése és a professzori kinevezés közötti években Magyary Zoltánt kétszer is ajánlották az MTA II. osztálya „A” alosztályának levelező tagjává. Megválasztására azonban sem 1928-ban, sem pedig 1929-ben nem került sor, sőt harmadszorra sem választották meg 1937-ben.

A Klebelsberg Kunóhoz intézett, korábban már hivatkozott levélből kiderül, hogy Magyarynak rosszul esett az akadémiai tagválasztás, pontosabban tagajánlás kudarcra. Ez természetesen érthető. Mindazonáltal nem ritkán fordult elő, hogy valakit csak többszöri nekifutásra választottak meg az MTA levelező tagjává. Ezzel a tudománypolitika berkeiben otthonosan mozgó Magyarynak is tisztában kellett lennie. Az első tagajánlás gyakorta nem is szólhatott másról, mint arról, hogy egy-egy név bekerüljön az akadémiai körforgásba. Ugyanakkor az sem mellékes körülmény, hogy az első tagajánlás idején még jóformán meg sem száradt a tinta Magyary Zoltán egyetemi magántanári kinevezésén, nem is beszélve arról, hogy ekkor még, miként a következő évi tagajánlás idején sem rendelkezett nyilvános rendes egyetemi tanári címmel. Ritkán fordult elő akkoriban, hogy jogi fakultáson oktató, ám saját tanszékkal nem rendelkező egyetemi magántanárt választottak volna meg az MTA levelező tagjává.

Az 1928-as tagajánlás mögé mindazonáltal tekintélyes személyiségek sorakoztak fel: Csánki Dezső, Concha Győző, Balogh Jenő, Polner Ödön, Ereky István, Moór Gyula és Laky Dezső. A tagajánlás Magyary Zoltán szakirodalmi munkái közül a rövidebb terjedelmű tanulmányok mellett az akadémia jogi monográfiájával kitüntetett „*A magyar állam költségvetési joga*” című kötetét, valamint az 1927-ben megjelent, Magyary Zoltán által szerkesztett és részben általa is rit

²⁰ Magyary Zoltán meghívott előadóként nemcsak a jogi karon, hanem 1921-től a közgazdaságtudományi karon is oktatta a számviteltant.

²¹ ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei. 27. kötet. Az 1927. február 10-i V. rendkívüli ülés jegyzőkönyve.

„*A magyar tudománypolitika alapvetése*” című terjedelmes összeállítást emelte ki. Míg az előbbi szakmunka a tagajánlók szerint a szaktudóst, addig az utóbbi a szellemi élet egész területét áttekintő gondolkodót dicsérte.²²

A tagajánlás feletti szavazás az illetékes osztály nagygyűlésének hatáskörébe tartozott. Tagjelölt az a személy lehetett, aki a leadott szavazatok kétharmadát megszerezte. A tagjelöltek feletti szavazás viszont már az MTA összes osztályának tagválasztó nagygyűlése hatáskörébe tartozott.

Az MTA II. osztálya 1928. május 15-én szavazott a tagajánlások felett. Magyary Zoltán a szavazás alkalmával nem kapta meg a tagjelöltséghez szükséges kétharmados támogatottságot: 32-en szavaztak mellette, 24-en pedig ellene (57%).²³ A szavazási eredmény miatt tehát még csak tagjelölt sem lehetett. A fellelhető forrásokból nem derül ki, hogy volt-e bármi szerepe a Magyaryra nézve kedvezőtlen eredménnyel végződő szavazásban Kováts Gyulának. Meg kell elégednünk azzal, hogy Klebelsberg a korábban idézett 1928-as levél tanúsága szerint ezt mondta volna Magyarynak, ami nyilvánvalóan mély nyomokat hagyott az érzékeny lelkületű főtitkzviselőben. Kováts Gyula ugyanakkor neheztelhetett is Magyary Zoltánra, mint az egyetemi ügyosztály főnökére, hiszen 1928-ban bekövetkező nyugállományba helyezésében, miként erről a későbbiekben is szó esik, kétségkívül szerepet játszhatott. Ám ugyanezzel az erővel a Kováts professzorral egyidejűleg nyugállományba helyezett Concha Győző is neheztelhetett volna Magyaryra, de Concha professzor egyike volt Magyary akadémiai tagajánlóinak. Az 1928-as tagválasztások alkalmával a II. osztály jelöltjei közül egyébként Tomcsányi Móricot és Vinkler Jánost, a pécsi tudományegyetem perjogász-professzorát választották meg az MTA levelező tagjává. Tomcsányit a harmadik, Vinklert azonban az első tagajánlást követően választották meg.

A következő évben már alaposabban készítették elő Magyary Zoltán levelező taggá történő megválasztását. Legalábbis erre utalnak az MTA Főtitkári Hivatalának archívumában fellelhető levelek. A szálak Laky Dezsőnek, a budapesti tudományegyetem közgazdaságtudományi kara professzorának a kezében futottak össze. Az akadémia főtitkárához, Balogh Jenőhöz 1929. február 28-án intézett levelében írt arról, hogy a II. osztály hangulatát ismerve nagyjából 40 „*tagtárs úr*” szavazatára számíthatnak, ám ezzel együtt arra kérte a főtitkárt, hogy vesse latba tekintélyét Magyary Zoltán érdekében. Akkor ugyanis kétség sem férhet hozzá, hogy megválasztása ezúttal simán fog menni. Noha a megválasztható három helyre négy ajánlás érkezett, Laky véleménye szerint „*hiba volna meg nem kísérelni újra a küzdelmet Magyary Zoltán érdekében*”, hiszen az MTA tagjai közé bejutás olyan kitüntetést jelent, ami minden áldozatot megér. Magyary Zoltán is azon a véleményen volt, hogy a négy ajánlás ellenére sem szabad meghátrálni.²⁴ Korábban Magyary még úgy vélte, csak abban az esetben vállalja a megmérettetést, ameny-

²² Tagajánlások 1928-ban. Kézirat gyanánt. Budapest, MTA 1928. 22–24.

²³ MTA Könyvtára Kézirattára, RAL. K. 1536. Az MTA II. o. nagygyűlési zárt üléseinek jegyzőkönyvei 1912-1928. A II. o. 1928. május 15-i nagygyűlési zárt ülésének jegyzőkönyve.

²⁴ Laky Dezső levele Balogh Jenőnek. Budapest, 1929. február 28. MTA Könyvtára Kézirattára, RAL. A Főtitkári Hivatal iratai. 100/1929.

nyiben nincs több ajánlott, mint amennyi üres hely van. Legalábbis ez derült ki Balogh Jenő egyik Csánki Dezsőhöz intézett leveléből.²⁵

Az 1929-es tagajánlás alkalmával a korábbi támogatók mellé Kornis Gyula, Dékány István és Gerevich Tibor támogatását is megszerezték. Azaz ezúttal sem kizárólag a jogász-akadémikusok köréből sikerült pártfogókat találni. A tagajánlás szövege lényegében megegyezett az előző évvel. Ahhoz mindössze azt a kiegészítést fűzték, hogy Magyary Zoltán tudományos készsége és szervező talentuma folytán igazán sokat nyerne megválasztásával az akadémia.²⁶ Azaz magának az MTA-nak is érdekében áll, hogy Magyary Zoltánt, a befolyásos, külföldi tudományos kapcsolatokkal is rendelkező kultuszminisztériumi főtitviselőt a tagjai közé válassza. Csakhogy erre 1929-ben sem került sor. A II. osztály 1929. május 7-i ülésén szavaztak a tagajánlások felett. Magyary – noha közel járt hozzá – ezúttal sem szerezte meg a szavazatok kétharmadát: 26-an szavaztak mellette, 16-an pedig ellene (62%).²⁷ Tagjelölté tehát ebben az évben sem válhatott. A II. osztály tagjelöltjei közül egyébként 1929-ben Balás Károlyt, a budapesti jogi kar közgazdaságtan-professzorát, valamint Staud Lajos, nyugalmazott kúriai tanácselnököt választották meg az MTA levelező tagjává. Balás Károly az ötödik, Staud Lajos viszont az első jelölés után került a tudós társaság tagjai közé.

A kétszeres kudarc dacára Magyary Zoltán 1937-ben harmadszorra is vállalta a megmérettetést, ám a II. osztály tagajánlások feletti szavazása a lehető legrosszabb eredménnyel zárult: 25-en szavaztak mellette, míg 29-en ellene, azaz támogatottsága még az 50%-ot sem érte el.²⁸ Magyary Zoltán, a közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszék addigra már nemzetközileg is elismert professzora a harmadik nekifutásra sem lett akadémikus. Vajon kit ért nagyobb veszteség: Magyary professzort vagy a megválasztásától ódzkodó akadémiát?

3. MEGHÍVÁS A KÖZIGAZGATÁSI- ÉS PÉNZÜGYI JOGI TANSZÉK ÉLÉRE

Magyary Zoltán 1930-ban kapott meghívást a Kmety Károly halálával megüresedő, II. közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszékké átszervezett II. közjogi- és közigazgatási jogi tanszék élére. Az eddig is tudható volt, hogy a tanszékre kerülés időszakában Magyary számíthatott Klebelsberg kultuszminiszter támogatására. Noha a rendelkezésre álló források nem adnak választ minden kérdésre, a háttérben játszódó folyamatok nagy vonalakban rekonstruálhatók.

²⁵ Balogh Jenő levele Csánki Dezsőnek. Budapest, 1929. március 2. MTA Könyvtára Kézirattára, RAL. A Főtitkári Hivatal iratai. 100/1929.

²⁶ Tagajánlások 1929-ben. Kézirat gyanánt. Budapest, MTA 1929. 24–26.

²⁷ MTA Könyvtára Kézirattára, RAL. K. 1537. MTA II. osztály nagygyűlési zárt üléseinek jegyzőkönyvei 1929-1945. Az MTA II. osztályának 1929. május 7-i zárt ülésének jegyzőkönyve.

²⁸ Tagajánlások 1937-ben. Kéziratul. Budapest, MTA 1937. 7–8, továbbá MTA Könyvtára Kézirattára, RAL. K. 1535. Az MTA II. osztály zárt üléseinek jegyzőkönyve. Az MTA II. osztálya 1937. április 27-i nagygyűlési zárt ülésének jegyzőkönyve.

Mindenek előtt arra kell rámutatnunk, hogy az 1920-as évek végén jelentős mértékben átalakult a budapesti jogi kar professzori köre. A kultuszminisztérium határozott fellépése folytán – s ebben Magyarynak mint az illetékes ügyosztály főnökének meghatározó szerepe lehetett – nyugállományba helyezték a 70. életévüket betöltött professzorokat. Ekkor, 1928-ban nyugdíjazták Concha Győzöt (82 éves), keveházi Kováts Gyulát (79 éves), Grosschmid Bénit (76 éves), Nagy Ferencet (76 éves) és Király Jánost (70 éves). Az irányadó jogszabályok szerint a nyilvános rendes egyetemi tanárok 70. életévük betöltésekor nyerték el a nyugdíjjogosultságot, de gyakorta fordult elő, hogy az illetékes kar előterjesztése alapján a kultuszminisztérium ideig-óráig eltekintett a nyugállományba helyezéstől. A megüresedett tanszékeket ugyanakkor általában pályázat, vagy meghívás útján töltötték be. A többes jelöléshez kötött pályázat a kultuszminisztériumnak biztosított nagyobb mozgásteret a főhatóság számára is megfelelő professzor tanszékre segítségével, a meghívás viszont elsődlegesen az egyetemi autonómia elvét juttatta inkább kifejezésre. A jogi fakultáson 1928-ban annyiban új helyzet állt elő, hogy a kultuszminisztérium a jogi kar ellenkérelme dacára nyugállományba helyezte a fent nevezett professzorokat. Ezután került a budapesti jogi karra Moór Gyula, Kolosváry Bálint, Szandtner Pál, Kuncz Ödön és Eckhart Ferenc. A kinevezett professzorok átlagéletkora éppen hogy csak elérte a negyvenöt évet. A fiatalítási szándék egyértelműnek látszik. Váratlan halálesetek folytán ugyanakkor – Magyar Géza 1928-ban, Kmety Károly pedig 1929-ben halt meg – két további tanszék is megüresedett.²⁹

Kmety Károly 1929. január 5-i halála után tehát gondoskodni kellett a II. közjogi- és közigazgatási jogi tanszék betöltéséről is (Tomcsányi Móric 1922 óta állt az I. közjogi- és közigazgatási jogi tanszék élén). Az ilyenkor szokásos menetrendnek megfelelően bizottságot állítottak fel a tanszék betöltésének előkészítésére. Az 1929. január 30-i kari ülésen döntöttek a bizottság kiküldetéséről. A bizottság elnöke Kenéz Béla, tagjai pedig Illés József, Balás Károly, Navratil Ákos és Tomcsányi Móric voltak. Az előadói teendők ellátásával Tomcsányi Móricot bízták meg. A bizottság meglehetősen hosszú idő eltelte után, 1930. március 26-án terjesztette véleményes jelentését a kari ülés elé. A jelentés a pénzügyi jogot és a pénzügyi közigazgatás jogát egyaránt felölelő közigazgatási jog folytonosan növekvő szerepe és jelentősége miatt azt javasolta, hogy a közjogi- és közigazgatási jogi tanszéket szervezzék át közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszékké. A pénzügyi jognak és a pénzügytannak korábban amúgy is önálló tanszéke volt a karon, amely Mariska Vilmos 1912-ben bekövetkezett halála után szűnt csak meg. Miután a pénzügyi jog szerepe a világháborút követően felértékelődött, a karon még jobban megszilárdult az a régi törekvés, hogy a pénzügyi jog „*megfelelő beállításban s nevezetesen a közigazgatási joggal való kombinációban*” ismét önálló tanszékké rendelkezzen. A bizottság álláspontja szerint tehát a pénzügyi jog és a közigazgatási jog elméleti és gyakorlati jelentősége, valamint a két tárgyra vonatkozó tételes

²⁹ A személyi változásokat részletesebben lásd ECKHART Ferenc: *A Jog- és Államtudományi kar története 1667-1935*. [A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története II. kötet.] (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1936), továbbá RÁCZ Lajos: „Eckhart Ferenc (1885–1957)” in HAMZA Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok. Első kötet* (Budapest: Tankönyvkiadó 1999) 105–136.

jeganyag terjedelme egyaránt indokoltá teszi az önálló tanszék felállítását, „*mert csak így remélhető, hogy a tanügy és az intenzív tudományművelés szempontjából [...] támasztott jogos igények maradék nélkül teljes kielégítést nyernek*”.³⁰ Ezek a szempontok – amint ezt a későbbiek is visszaigazolták – egyértelműen kedvezőek voltak Magyar Zoltán számára.

Az 1930. március 26-i kari ülés tagjainak többsége támogatta a tanszék betöltését előkészítő bizottság javaslatát.³¹ A II. közjogi- és közigazgatási jogi tanszék megtartása mellett ugyanakkor Doleschall Alfréd és Reiner János szólaltak fel. Doleschall Alfréd, a büntetőjog professzora támogatta ugyan a bizottság javaslatát, ám arra hívta fel a figyelmet, hogy a kar a jövőre nézve kifejezetten tartsa fenn a II. közjogi- és közigazgatási jogi tanszékre való igényét is.³² Reiner János, az egyházjog professzora pedig arra mutatott rá, hogy a bizottsági javaslat lényegében nem egy tanszék átszervezését, hanem a hosszú évtizedek óta párhuzamosan fennálló két tanszék egyikénél az egyik tantárgy – a magyar közjog – törlését helyezi kilátásba. A bizottság előadója nem indokolta meg, miért is kellene a „*meglevő birtokállományból*” törölni a közjogot, amelynek megtartása a jelenlegi helyzetben amúgy nagyon is fontos lenne.³³ Válaszában Tomcsányi Móric, a bizottság előadója elvi okokból nem tartotta szükségesnek a II. közjogi- és közigazgatási jogi tanszékre való igény elvi határozatképpen történő kimondását, mert ezzel a kar szükségképpen megkötné magát a jövőre nézve egy bizonyos megoldási mód tekintetében. Szükség esetén ugyanakkor a magyar közjog párhuzamos oktatása másképpen is biztosítható, már csak amiatt is, mert a közjognak a karon rendkívüli tanári címmel felruházott „*régi, érdemes*” magántanára is van. Tanszék feladása pedig fel sem merül, hiszen a jelen esetben nem egy tanszék megszüntetéséről, hanem átszervezéséről van szó, ami nem jár tanszékvesztéssel.³⁴

Vajon mivel magyarázható Reiner professzor ellenállása? Kevésbé ismert, hogy Reiner Jánosnak korábban volt egy magánkezdeményezése, ugyanis a Kmety Károly halálát követő napokban bizalmas levélben vetette fel Molnár Kálmán, pécsi közjogász-professzornak a megüresedett tanszék betöltésének lehetőségét. Tekintettel arra, hogy Kmety halála folytán ismét egy újabb – miként Reiner fogalmazott – tanszékbetöltési küzdelem veszi kezdetét, azt javasolta Molnárnak, hogy jó előre biztosítsa magának a kultuszminiszter rokonszenvét.³⁵ Ekkor még úgy tűnt, hogy a közjogi tanszék utódlásáról kell gondoskodni. Válaszlevelében Molnár Kálmán arra hivatkozott, hogy a maga részéről tisztán látja a nehézségeket. A kultuszminiszter nem igazán szimpatizál vele, ugyanakkor sohasem leplezett legiti-

³⁰ A tanszék betöltését előkészítő bizottság 1930. március 18-i üléséről készült jegyzőkönyvet lásd ELTE Levéltár. 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Dékáni Hivatal iktatott iratai. 4. doboz. 976/1928-29.

³¹ ELTE Levéltár. 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei. 30. kötet. Az 1930. március 26-i IV. rendes ülés jegyzőkönyve. 976/1928-29.

³² Lásd 31. lj.

³³ Lásd 31. lj.

³⁴ Lásd 31. lj.

³⁵ Reiner János levele Molnár Kálmánnak. Budapest, 1929. január 10. MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/6.

mista felfogása sem tekinthető jó ajánlólevélnek. Abban sem volt bizonyos, hogy a budapesti jogi karon mindenki támogatná, ám amennyiben a „*kar többségének jóindulata jutna kifejezésre*”, akkor benyújtaná a pályázatot.³⁶ Erre azonban nem került sor. Már csak amiatt sem, mert a kultuszminisztérium a kar előterjesztése nyomán 1930-ban hozzájárult az üresedésben lévő tanszék átszervezéséhez, így a Tomcsányi-féle bizottság is tovább folytathatta munkáját.

A tanszék betöltését előkészítő bizottság az 1930. május 14-i kari ülésen ismertette személyi javaslatát. Azt indítványozták, hogy Magyary Zoltánt hívják meg a közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszék élére. Vagyis ne pályázat, hanem meghívás útján töltsék be a tanszékét. A bizottsági jelentés arról is beszámolt, hogy mielőtt még a közjogi- és közigazgatási jogi tanszék átszervezését javaslatba hozták volna, tájékoztattak Polner Ödön és Ereky István szegedi közjogász-professzoroknál, hogy elfogadnának-e egy esetleges meghívást a budapesti közjogi- és közigazgatási tanszék élére. Miután mindketten nemleges választ adtak, már semmi sem állta útját a tanszék átszervezésének.³⁷ A közjogi- és közigazgatási jogi tanszék sorsa valószínűleg e visszautasításokat követően pecsételődhetett meg.

Évtizedekkel későbbi visszaemlékezéseiben Polner Ödön is megemlítette, hogy Magyary Zoltán ekkoriban megkérdezte tőle, hogy elfogadná-e a budapesti jogi kar meghívását a közjogi jogi tanszék élére, „*mert akkor ő az aspirációjától visszavonulna*”. Az idősödő Polner Ödön azonban ekkor már nem kívánt átkerülni a budapesti tanszékre.³⁸

Noha a Tomcsányi-féle bizottság már a bevezetőben Magyary Zoltán meghívását javasolta, a jelentés azokat az elméleti és gyakorlati közigazgatási- és pénzügyi jogászokat is bemutatta, akik a tanszékbetöltésnél esetlegesen számításba jöhettek volna.³⁹ Kit ezért, kit azért nem tartottak megfelelőnek. Noha a „*gyakorlat munkásai*” közül többen is foglalkoznak tudományos szakkérdésekkel, „*sőt egyesek rátermettségüknek határozott jelét is adják, bizonyosságot tévén arról, hogy a puszta tételes jogi ismertetéseken túl elvi szempontok magaslatára is képesek felemelkedni*”, az ehhez a kategóriához tartozókat a bizottság a tanszék betöltése szempontjából nem vette tekintetbe.⁴⁰

Mérlegelési körön kívül hagyták Boér Eleket, a kolozsvári, majd szegedi tudományegyetem közigazgatási- és pénzügyi jog professzorát, aki a tanszékbetöltés idején már a Közigazgatási Bíróság ítélebírájaként működött, valamint Exner Kornél, pénzügyi államtitkárt, aki egyébként a budapesti jogi fakultáson a pénzügyi jog rendkívüli tanári címmel felruházott magántanáráként is oktatott. Velük szemben arra hivatkoztak, hogy megváltozott életviszonyaikra tekintettel már nem művelték aktívan tudomány szakukat.⁴¹

³⁶ Molnár Kálmán levele Reiner Jánosnak. Pécs, 1929. január 12. MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/6.

³⁷ ELTE Levéltár. 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei. 30. kötet. Az 1930. május 14-i VI. rendes ülés jegyzőkönyve. 976/1928-29.

³⁸ POLNER Ödön: Emlékeim. (Nagyapától) (Budapest: Corner 2008) 395.

³⁹ ELTE Levéltár. 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei. 30. kötet. Az 1930. május 14-i VI. rendes ülés jegyzőkönyve. 976/1928-29.

⁴⁰ Lásd 39. l.j.

⁴¹ Lásd 39. l.j.

A tudományszakukat aktívan és hivatásszerűen művelők közül Dambrowszky Imre, a pécsi tudományegyetem közigazgatási- és pénzügyi jog professzora kapcsán azt kifogásolták, hogy 1922-ben közzétett habilitációs munkája óta semmiféle tudományos dolgozatot nem publikált.⁴² A miskolci evangélikus jogakadémián közigazgatási jogot oktató Szontagh Vilmos 1928-ban megjelenő *„A közigazgatás szabad belátása”* című monográfiájáról elismerően állapította meg a bizottsági jelentés, hogy a kötet szerzője sok önállósággal, erős dogmatikai készséggel és mélyreható elemző képességgel járta körül a modern közigazgatási jog egyik igen nehéz kérdését. Szontagh méltatása ugyanakkor azzal fejeződött be, hogy működésétől a közigazgatási irodalom *„még szép eredményeket várhat”*.⁴³ Azaz a budapesti tanszékbetöltésnél nem számolnak vele. Egyed Istvánt, a budapesti közgazdaságtudományi kar közigazgatási jog tanszékének professzorát alapos jogászi képzettségű, termékeny jogi íróként mutatta be a bizottsági jelentés, akit pontos és lelkiismeretes adatgyűjtés és a joganyag feletti világos áttekintés jellemez.⁴⁴ A bizottsági jelentés részletesen foglalkozott 1929-ben megjelenő *„Vármegyei önkormányzat”* című kötetével. Kritikával illették a szerzőt, hogy nagy ívű munkája megírása során *„főleg a német jogi kultúra hatása alatt áll és a német szakirodalom közvetítésével foglalkozik a francia és angol joganyaggal”*, miközben a közigazgatási jog tudományos művelése olyan méreteket öltött, hogy különösen a francia nyelvű szakirodalom felhasználása nélkül a közigazgatási jog tudománya *„csak nagy nehézséggel s mindenestre bizonyos fogyatékos-sággal művelhető”*. Egyed István működése az ismeretterjesztő irodalmat is felölelte, amit a bizottsági jelentés alig tartott alkalmasnak a tudományos munkálkodás színvonalának fenntartására és emelésére.⁴⁵ Részletesebben foglalkozott a bizottsági jelentés Márffy Ede, a debreceni tudományegyetem közigazgatási- és pénzügyi jog professzorának tudományos munkásságával. Márffy professzor 1926-ban kétkötetes munkában foglalta össze a magyar közigazgatási és pénzügyi jogot. Néhány évvel később, 1930-ban jelentette meg a *„A magyar pénzügyi jog kézikönyve”* című vaskos kötetét, amely a pénzügyi jog anyagát *„rendszeres alapon tárgyalja s eközben a dogmatikus módszernek is már nagyobb teret enged”*. A dogmatikai szemlélet érvényesítését a bizottság elismeréssel nyugtázta.⁴⁶ A jelentés ugyan tételesen sorolta fel Márffy Ede további pénzügyi jogi publikációit, ám bemutatásukat és értékelésüket már nem tartotta szükségesnek.

A legterjedelmesebb és legelőzékenyebb jellemzés Magyary Zoltán pályafutásáról és működéséről készült. A hivatali előmenetel minden fontosabb állomásának bemutatása után tért át a bizottsági jelentés Magyary Zoltán szakirodalmi működésének méltatására. Hosszabb értékelést kapott a magántanári habilitáció alapjául szolgáló *„A magyar állam költségvetési joga”* című monográfiája. Miután a költségvetés a pénzügyi kormányzat *„centrális intézménye”*, ennek elágazásai megfelelő alkalmat biztosítottak a szerző számára, hogy *„tanúbizonyoságot tegyen a közigazgatás*

⁴² Lásd 39. lj.

⁴³ Lásd 39. lj.

⁴⁴ Lásd 39. lj.

⁴⁵ Lásd 39. lj.

⁴⁶ Lásd 39. lj.

tágabb tereinek ismeretéről is, valamint éles iudiciumáról és dialektikai képességéről.⁴⁷ A bizottsági jelentés Magyary Zoltán rövidebb közigazgatási és pénzügyi jogi tanulmányairól sem feledkezett meg. Lényegében semmi érdemlegeset sem hagytak ki. A dicsérő jelzők sem hiányoztak, amit az is mutat, hogy egyik közigazgatás-történeti dolgozatát – „*A vallás- és közoktatásügyi központi igazgatás 1867 előtti történetének vázolata*” – becses adalékként aposztrofálták. Azt is fontosnak tartották, hogy a kisebb jelentőségű munkákat, miként a kereseti adó jellegéről szóló, *Az adó* című szaklapban 1924-ben megjelenő hozzászólását is megemlítsék. A bemutatásból a tudománypolitikai írások sem hiányozhattak, noha a tudománypolitika kissé távol esett a közigazgatási és pénzügyi jog területeitől. „*A tudománypolitikára vonatkozó dolgozatai rendszeres átgondolást és a tudományos élet nemzetközi helyzetének ismeretét bizonyítják felfogásának eredetisége s önállósága mellett*.”⁴⁸ A jelentés kiemelte, hogy Magyary Zoltán „*képességeit és értékét*” nemcsak irodalmi működése alapján kell megítélni, miként a jó tanár összértékét is csak a különböző egyéni tulajdonságok összevetése alapján lehet megbecsülni.

„Magyary Zoltán a vallás- és közoktatásügyi adminisztrációban vezető pozíciót tölt be éppen conceptiósus elméjénél, kiváló szervező képességénél s ritka munkabírásnál fogva. Ha idejét kizárólag a tudományművelésnek szentelné, úgy említett egyéni tulajdonságai, már eddig is kifejtett értékes és nagy tehetséget revelláló irodalmi tevékenysége s jeles előadói képessége alapján már most meg lehet állapítani, hogy a közigazgatási és pénzügyi szakmának nagy munkabírást igénylő elméleti és hivatásszerű egyetemi oktatása terén is kiváló eredményeket tudna felmutatni.”⁴⁹

Mindezekre tekintettel a bizottság „*a fentebb méltatott személyek érdemességének elismerése mellett is*”, Magyary Zoltán meghívását tartotta a legkívánatosabbnak a közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszékre. A meghívás melletti érvként hivatkoztak arra, hogy a kultuszminisztérium egyetemi ügyosztályának vezetőjeként Magyary Zoltán akadályozva lenne abban, hogy pályázatot nyújtson be a tanszékre. A kari ülésen ugyanakkor az is elhangzott, hogy Magyary Zoltán írásban jelentette ki, hogy esetleges meghívását nagy megtiszteltetésnek venné és azt hálás köszönettel el is fogadná.⁵⁰ A jelölőbizottság Magyary Zoltán meghívására vonatkozó javaslatát a kari ülés vita nélkül, egyhangúan támogatta. Záró aktusként említendő meg, hogy Magyary Zoltánt 1930. június 28-i hatállyal nevezték ki a közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszék nyilvános rendes tanárává.

A rendelkezésre álló források alapján eléggé egyértelműnek tűnik, hogy a közjogi- és közigazgatási jogi tanszék átszervezésével és betöltésével kapcsolatos események Magyary Zoltán tudtával, sőt, bevonásával történtek,⁵¹ miként az is egé-

⁴⁷ Lásd 39. lj.

⁴⁸ Lásd 39. lj.

⁴⁹ Lásd 39. lj.

⁵⁰ Lásd 39. lj.

⁵¹ SAÁD József: „A racionalizátor” in *Magyary Zoltán. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Saád József* (Budapest: Új Mandátum 2000) 40.

szen nyilvánvaló, hogy Klebelsberg Kunó is a „beavatottak” közé tartozott. Nélküle mindez nem is valósulhatott volna meg. Sőt, vélhetően meg is könnyebbült, hogy egykori bizalmas munkatársától elegáns módon vehetett búcsút.⁵²

Kemety Károly váratlan halálával hirtelen lehetőség adódott Magyary Zoltán számára, hogy a számára mind terhesebbé váló kultuszminisztériumtól megválva egyetemi katedrára kerüljön, de miután a magyar pénzügyi jog egyik részterületéből, a költségvetési és zárószámadási jog tárgyköréből szerezte meg az egyetemi magántanári címet, a közjogi tanszék átszervezése mutatkozott szükségesnek. Az átszervezéssel ugyanis sikerült a tanszéket Magyary Zoltán szakmai profiljához hozzáigazítani. A II. közjogi- és közigazgatási jogi tanszék átszervezése – gyakorlatilag megszüntetése – ugyanakkor azzal a következménnyel is járt, hogy a budapesti jogi karon megszűnt a magyar közjog párhuzamos tanszékeken történő oktatása. A közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszék meghívás útján történő betöltése formálisan nemcsak a kari autonómia elvének felelt meg, hanem a pályázatás nyűgétől is megkímélte a kart, legfőképp pedig kitüntetésként élhette meg a meghívás tényét a kiválasztott személy. Mindezek fényében válik érthetővé Eckhart Ferenc 1931-ben Molnár Kálmánhoz intézett levelének azon fordulata, amely arról szól, hogy annak idején Eckhart Ferenc a legszívesebben Molnár Kálmánt látta volna a tanszék, mármint a közjogi- és közigazgatási jogi tanszék élén, *„de hát más érdekek a tanszék megszüntetését kívánták, amit én eléggé rosszalltam, de szavam nem igen lehetett hozzá”*.⁵³ A kari tanács ülésein Eckhart Ferenc nem nyilvánított véleményt a magyar közjogi- és közigazgatási jogi tanszék átszervezésével, illetve a Magyary Zoltán tanszékre kerülésével kapcsolatban felmerülő kérdésekről. Nagy valószínűséggel együtt szavazott a csendes többséggel. Nem is nagyon tehetett mást, hiszen 1929-ben Klebelsberg Kunó hathatós támogatásával került a II. alkotmány- és jogtörténeti tanszék élére.⁵⁴

Összegzéseként megállapíthatjuk, hogy az 1923 és 1930 közötti időszak Magyary Zoltán tudományos pályafutásában egyaránt hozott sikereket és kudarckokat. Sikerként könyvelhette el – még ha nem is ment zökkenőmentesen – az egyetemi magántanári cím megszerzését és a nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezést, ám kudarcként élhette meg, hogy nem választották meg az MTA levelező tagjává. Még tagjelöltté sem válhatott. A rendelkezésre álló levéltári és kéziratári források a fenti eseményekkel összefüggő folyamatok teljesebb körű megismerése mellett azokra a háttérben zajló egyetem- és tudománypolitikai játszmákra is rávilágítanak, amelyeknek Magyary Zoltán is a tevékeny részese volt.

⁵² SZANISZLÓ József: *A Magyary-iskola és háború utáni sorsa. Közigazgatástudomány-történeti visszapillantás* (Budapest: ELTE Államigazgatási Jogi Tanszék 1993) 27–28.

⁵³ Eckhart Ferenc levele Molnár Kálmánnak. h. n. (Budapest), 1931. március 14. MTA Könyvtára Kéziratára, Ms 6218/8.

⁵⁴ SCHWEITZER Gábor: „»A katedra ügye nem áll rosszul«, avagy Eckhart Ferenc alkotmány- és jogtörténeti tanszékre kerülésének története (1927–1929)” in *Jurisprudentia Splendidissima. Tanulmányok Nagyné Szegvári Katalin tiszteletére* (szerk.: ELTE ÁJK Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék munkaközössége) (Budapest: Martin Opitz 2010) 205–222.

SZALAI ÁKOS*

A MÁSÉRT VISELT FELELŐSSÉG ÉS A HELYTÁLLÁS JOGGAZDASÁGTANI ELEMZÉSE

Másért viselt felelősség esetén a károsult a közvetlen károkozó helyett egy a jog által kijelölt személytől (esetleg: az egyetemlegesség alapján e személytől is) kérhet kártérítést. Az írás az ilyen módon leírható deliktuális felelősség hatásait elemzi: miképpen hat ez a károsult, a közvetlen és a közvetett károkozó magatartására. Attól függ ez, hogy öt kérdésre milyen választ ad a szabály: (1) milyen kimentési lehetőség van a közvetlen károkozó magatartása kapcsán, (2) létezik-e (milyen a) kimentés a közvetett károkozó magatartása kapcsán, (3) egyetemleges-e a felelősségük, vagy csak a közvetlen károkozó perelhető, (4) mely esetekben kérheti a közvetett károkozó, hogy az általa megfizetett összeget a közvetlen károkozó térítse meg számára, és (5) e megtérítési kötelezettségnek van-e valamilyen felső határa. Az írás bizonyítja, hogy alapvető ellentét áll fenn a reparáció és a károsult prevenció ösztönzői között. Hasonlóképp: minél erősebb a közvetlen károkozó kártérítési jellegű ösztönzése (ideértve a megtérítési kötelezettségéből fakadó ösztönzőket is), annál gyengébb a közvetett károkozó ösztönzése arra, hogy megpróbálja szabályozási jellegű eszközökkel befolyásolni a magatartását. A másért viselt felelősség, helytállás kimondása mellett tehát több érvelés szól, ha a közvetett károkozó valóban képes ilyen szabályozásjellegű ösztönzőket kialakítani.

[A törvényhozó ö]n magában néha azt sem nézi, hogy az üzem vagy aktivitás a konkrét esetben csakugyan okozatos volt-e, sőt okozatos lehetett-e (a felügyelet elmulasztásával) a kárban, hanem kiindulva abból az éleltapasztalatból, hogy a felelősségtétellel a hasonló károk elharapozására befolyást lehet gyakorolni [...] állapítja meg a felelősséget az egész esetsoportra, és teszi felelőssé a gazdát, a tulajdonost alkalmazottja, üzeme, állata által okozott kárért akkor is, ha a konkrét esetben nyilvánvaló, hogy ez a gazda, ez a tulajdonos nem is lehetett okozója a kárnak, teszem, mert lázbeteg, örült, gyermek vagy éppen nasciturus vagy jogi személy volt.¹

Több felróható magatartás konkuráló közrehatásának van még egy területe. Ezt az jellemzi, hogy több személy különböző pozíciókban hat közre, és ezért különbözőképpen kell velük szemben a szankciókat megállapítani avégből, hogy minden pozíció az őt megillető nevelő hatásban részesüljön. A „más személy magatartásáért” való felelősség tartozik ide, tág értelemben véve ezt a kifejezést.²

„Respondeat superior is an example of collective punishment.”³

* PhD, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: szalai.akos@tk.mta.hu.

¹ MARTON Géza: *A polgári jogi felelősség* (Budapest: Triorg 1993) 130.

² EÖRSI Gyula: *A jogi felelősség problémái – A polgári jogi felelősség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1961) 454.

³ RICHARD A POSNER: *Economic Analysis of Law* (New York: Aspen Law and Business ©2011) 239.

Mi indokunk lehet arra, hogy ha *K* (a Károkozó) kárt okoz *Á*-nak (az Áldozatnak), akkor ne *K*-t, hanem *M*-et (valaki Más) szankcionáljunk, *Á* *M*-től (és ne *K*-től) kérhesse a *K* által okozott kára megtérítését? Mi okunk lehet arra, hogy a közvetlen károkozó (*K*) által okozott kárt a közvetett károkozón (*M*-en) kérjük számon? Miért nem vizsgálja a jog – mint Marton Géza mottóként szereplő idézetében is látjuk – az okozati összefüggést *M* tevékenysége és a kár között,⁴ a közvetett és a közvetlen károkozó közötti bizonyos viszonyok esetén? A továbbiakban közvetlen okozónak fogom nevezni *K*-t és közvetett okozónak *M*-et.⁵

Ugyan a másért viselt felelősség szabályozása a legtöbb jogrendszerben meglehetősen kazuisztikus, viszonylag ritkán találunk átfogó klauzulát,⁶ most mégis kezdjük egy olyan definícióval, amely magában foglalja azokat a felelősségi formákat, amelyeket az összehasonlító jogi irodalom,⁷ illetve a magyar jogirodalom⁸ ide sorol. Másért viselt felelősségen, helytálláson azt fogom érteni, amikor

(1) *van ugyan egy jól azonosítható közvetlen károkozó (K), a jogrendszer mégis megengedi, vagy éppen kifejezetten meg is követeli, hogy a károsult (Á) ne tőle, hanem egy kijelölt személytől (M-től) kérjen kártérítést,*

(2) a közvetlen károkozó (*K*) és a másik személy (*M*) között *ex ante* olyan *kapcsolat* áll fenn, amelyben a felek közötti előzetes együttműködés (tranzakció) nem kizárt.

Érdeemes összevetni ezt a definíciót, Földi András nyitó definíciójával a másért való felelősségről írt művéből:

„Ha a felelősségkiváltó cselekményt elkövető személy bárki lehet, ha tehát a felelőssé tett személy bármely persona extranea cselekményéért helytállni tartozik, akkor [...] tiszta objektív felelősség konstruálható [...] Ezzel szemben másért való felelősségről beszélhetünk akkor, amikor valaki a más által jogellenesen és – legalábbis potenciálisan – vétkesen okozott kárt azon az alapon köteles megtéríteni, hogy szerződési vagy más jogilag releváns kapcsolatban áll a segéddel (károkozóval).”⁹

⁴ *M* arra nem hivatkozhat, hogy ő nem volt okozó, a kár megfizetése alól csak más feltételek (pl. – ha felelőssége vétkességi alapú, akkor – vétlensége, vagy a kár számára előreláthatatlan volta) alapján menekülhet.

⁵ Persze ez a megfogalmazás csak relatív értelemben igaz: *K közvetlenebb* kapcsolatban van a káreseménnyel, beékelődik *M* és a kár közé. A közvetlen [direct], közvetlenebb vagy éppen a közeli [proximate], közelebbi károkozó fogalma ugyan nehezen meghatározható (sok jog nem is ismeri), de azt majd minden definíciója kimondja, hogy ha egy személy döntései, cselekedetei beékelődnek valaki és a kár közé, akkor utóbbi már nem lehet közvetlen károkozó, ill. a beékelődő személyhez képest távolabbi okozó lesz. A közvetett és a közvetlen károkozó megkülönböztetésének problémáiról lásd BLUTMAN László: „Okozatosság, oksági mércék és a magyar bírói gyakorlat” *Jogtudományi Közöny* 2011/június 312–313.

⁶ Lásd FÖLDI András: *A másért való felelősség a római jogban, jogelméleti és összehasonlító polgári jogi kitekintéssel* (Budapest: Rejtjel 2004) 326–355.

⁷ Lásd pl. Cees van DAM: *European Tort Law* (Oxford: Oxford University Press 2013) 490–519.

⁸ Pl. FÖLDI (6. l.).

⁹ FÖLDI (6. l.) 16.

Látszik, hogy a két definíció közötti különbség csak annyi, hogy a mostani definíció a „jogilag releváns” kapcsolatot eleve úgy értelmezi, hogy abban a felek közötti káresemény előtti együttműködés (tranzakció) lehetséges.

Ez magában foglalja egyrészt a Ptk. másért viselt felelősség fejezetében (VI. könyv LXIX. fejezetében) szereplő eseteket, illetve azokat, amikor a munkáltató az állam (vagyis a Ptk. VI. könyv LXXI. fejezetét). Másrészt, beletartoznak a gyerekek, értelmi fogyatékkal élők stb. (köztük a magyar jogban vétőképtelennek tekintett) által okozott kárért viselt felelősségek (Ptk. VI. könyv LXX. fejezet).¹⁰ Harmadrészt, az épület tulajdonosának, bérlőjének, használójának felelőssége.¹¹

De értelmezhető ennek alapján több, a másért viselt felelősség kapcsán felmerülő vitakérdés is. Például: követelhető-e kártérítés egy szabályozó, ellenőrző hatóságtól, helytállásra kötelezhető-e az, ha az általa ellenőrzött iparág valamely szereplője okoz kár (például egy bankfelügyelet egy banki termék által okozott kárért, vagy egy iparbiztonsági hatóság egy ipari katasztrófáért)¹²; felelős lehet-e egy tömegrendezvény (tüntetés, sportesemény) szervezője a nézők, résztvevők között megjelenő radikális csoportok által okozott károkért?¹³

Annak eldöntése, hogy a közvetlen és a közvetett károkozó, vagyis *M* és *K* között mely kapcsolat alapozza meg ezt a másért viselt felelősséget, helytállást (pontosabban annak egyes formáit), komoly jogpolitikai megfontolásokat követel. A magyar jog arra törekszik, hogy e kérdések legtöbbször már a törvény szintjén rendezze – ugyanakkor így is sok kérdés marad a jogalkalmazóra. Például mit értsünk azon, hogy valaki a munkáltató,¹⁴ valami a „foglalkoztatására irányuló jogviszonyával összefüggő”,¹⁵ mit jelent a „szándékosság”,¹⁶ mikor jár el a megbízott „e minőségében”,¹⁷ mikor „állandó jellegű” egy jogviszony.¹⁸ A korábbi Ptk. alapján kérdés volt

¹⁰ A magyar irodalomban bevett, hogy a vétőképtelenekért viselt felelősséget elkülönítve kezeljük a másért viselt felelősségtől. Pl. Tóth Endre Tamás: „A vétőképtelen személy károkozásáért való felelősség” in FÉZER Tamás (szerk.): *A kártérítési jog magyarázata* (Budapest: CompLex 2011 [e-könyv]) 6:152; FUGLINSZKY Ádám: „LXX. Fejezet. Felelősség vétőképtelen személy károkozásáért” in OSZTOVITS András (szerk.): *A Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja IV. kötet* (Budapest: Opten 2014) 184, vagy FUGLINSZKY Ádám: *Kártérítési jog* (Budapest: CompLex 2015) 467. Azonban az összehasonlító jogi irodalomban a gyerek által okozott kárért viselt felelősséget másért viselt felelősségnek tekintik. Lásd DAM (7. lj.) 493–502.

¹¹ Lásd pl. FÖLDI (6. lj.) 145–187.

¹² DAM (7. lj.) 492.

¹³ DAM (7. lj.) 493.

¹⁴ Lásd FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 429–433.

¹⁵ Lásd Tóth Endre Tamás: „A közigazgatási, bírósági és ügyészségi jogkörben okozott kárért fennálló felelősség” in FÉZER (10. lj.) 6.252, 6.272; LÁBADY Tamás: „LXIX. Fejezet. Felelősség más személy által okozott kárért” in VÉKÁS Lajos – GÁRDOS Péter (szerk.): *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz* (Budapest: KJK 2014 [e-könyv]) 59.167; OROSZ Árpád: „LXIX. Fejezet. Felelősség más személy által okozott kárért” in OSZTOVITS (10. lj.) 177–178; FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 434–436.

¹⁶ Lásd FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 438–439.

¹⁷ Lásd Tóth (15. lj.) 6.308; OROSZ (15. lj.) 181; FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 454.

¹⁸ Lásd Tóth (15. lj.) 6.337; OROSZ (15. lj.) 181–182; FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 458–461.

az is, hogy kit tekinthetünk vétőképtelennek,¹⁹ és kit gondozónak.²⁰ Hasonlóképpen a joggyakorlatnak kellett kimondania, hogy a közigazgatási jogkörben okozott kár esetén csak kirívóan súlyos gondatlanság, hiba miatt kaphatunk kártérítést.²¹

Ha az a cél, hogy meghatározzuk, mely kapcsolat alapozza meg *M* ilyen felelősségét, helytállását, akkor mindenképpen a talán leggyakrabban előkerülő két érveléssel kell kezdeni – ezek: a *reparáció* (*A* kárának megtérülési esélyét akarjuk növelni) és a *kockázatosztás* (*K* kockázat, vagy annak legalábbis egy részét akarjuk *M*-re tolni).²² Mindkét érvelés fontos, de egyik sem ad teljes választ.

A reparáció érve szerint, ha a közvetett károkozótól (is) kérhető a kár, akkor a károsult számára lehetővé tesszük, hogy egy „mélyebb zsebet” érjen el. Ugyanakkor ez (a joggazdaságtani irodalomban is gyakran előkerülő²³) vélemény, érvelés gyakran téves: a másért viselt felelősséghez, helytálláshoz kapcsolódó konkrét jogkövetkezmények nem mindig növelik a reparáció esélyét. Sőt, még ronthatnak is a megtérülés esélyein – ilyen, amikor a munkáltató vagyona (például, mert egy csődközeli levő cég) kisebb, mint a munkavállalójáé.²⁴

A kármegosztás érve szerint ennek a felelősségi formának a lényege, hogy (legalábbis bizonyos esetekben) *K* kockázatát csökkenteni akarjuk: helyette *M* fizet.²⁵ Ugyanakkor itt is látni kell, hogy ez az érvelés sem meggyőző minden esetben. Például, amennyiben a közvetlen felelőst bármilyen megtérítési kötelezettség terheli *M*-mel szemben, akkor nem mentesül a kockázatok alól.

E két érvelés szemben a prevenció célja, úgy tűnik, átfogóbb; bár az sem ad választ minden problémára. Ez a prevenció hatás lesz e cikk fő témája. Azonban

¹⁹ Lásd TÓTH (10. lj.) 6.162–6.165; LÁBADY (15. lj.); FUGLINSZKY 2014 (10. lj.) 186–190; FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 470–473.

²⁰ Lásd TÓTH (10. lj.) 6.173–6.180; FUGLINSZKY 2014 (10. lj.) 190–196; FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 473–474.

²¹ Lásd TÓTH Endre Tamás: „Felelősség az alkalmazott, a tag és a megbízott károkozásaért” in FÉZER (10. lj.) 6.445–446; LÁBADY Tamás: „LXXI. Fejezet. Felelősség közhatalom gyakorlásával okozott kárért” in VÉKÁS–GÁRDOS (15. lj.) 59.257–258; OROSZ Árpád: „LXXI. Fejezet Felelősség közhatalom gyakorlásával okozott kárért” in OSZTOVITS (10. lj.) 210–211; FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 522.

²² Érdemes idézni Tóth Endre Tamás véleményét, aki az alkalmazottért vállalt felelősség eredeti 1959-es formája kapcsán a szabályozás két célját emeli ki: „Különös figyelmet fordított a jogalkotó [...] két körülményre. Az egyik, hogy a felelősség kizárólagossága kedvezményt jelent a károkozó munkavállalónak. [...] A másik körülmény pedig a reparáció érvényesülése, azaz annak biztosítása, hogy a károsult hozzájusson a kárigényéhez, vagy legalábbis ezt ne az adott szabályozás hiúsítsa meg. A kor gazdasági viszonyai mellett a döntően állami munkáltató szervezetekre tekintettel ez a megoldás a károsult számára nem volt sérelmes, mert az állami munkáltató szervezet biztos fedezetet jelentett, melytől a károsult feltétlenül hozzájuthatott a kártérítéshez. Ám az adott szempont kiemelkedő jelentőségét mutatja, hogy ahol a fedezet nem volt feltétlenül biztosított, azaz a magánmunkáltatók területén, ott a jogalkotó a károsult reparációs igényét privilegizálva megtartotta az alkalmazott másodlagos (szubsidiárius) felelősségét. Tóth (15. lj.) 6.231. Ezek közül az első az, amit itt kockázatosztásként definiálunk, míg a második (nyilvánvalóan) a reparáció.

²³ Pl. Reiner H. KRAAKMAN: „Economic Policy and the Vicarious Liability of Firms” in Jennifer ARLEN: *Research Handbook on the Economics of Torts* (Cheltenham – Northampton: Edward Elgar 2013) 241.

²⁴ Hasonló érvelést lásd TÓTH (15. lj.) 6.282.

²⁵ Lásd pl. DAM (7. lj.) 512–513; FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 428. Az irodalomban pl. a tanárok felelőssége kapcsán gyakran bukkan elő az 1899-es *Leblanc*-eset: egy francia tanár és nem az iskola volt felelős egy kárért, emiatt a tanár anyagi csődbe került, és a csőd öngyilkosságba kergette. Idézi DAM (7. lj.) 497.

a prevenció modell közel sem egyszerű. Mindenekelőtt azért, mert mindhárom fél oldalán megjelennek ilyen hatások – amelyek ráadásul kölcsönhatásban is állnak egymással. Ráadásul nem is adhatóak meg általános formában: más és más hatások jelentkeznek, ha a másért viselt felelősség, helytállás jogi formája eltér.

A másért való felelősség, helytállás rendszere ugyanis közel sem egységes. A szöveg első fejezete éppen ezt a sokszínűséget próbálja kezelni: a másért való felelősség, helytállás eltérő megoldásait fogja osztályozni – olyan szempontok, dimenziók szerint, amelyek meghatározzák, hogy az egyes megoldások mennyiben támaszthatóak alá reparációs és kockázatmegosztási szempontokkal. A második, hosszabb fejezet elemzi a prevenció hatásokat – az első részben megismert dimenziók hatásait elkülönítve.

1. A MÁSÉRT VISELT FELELŐSSÉG, HELYTÁLLÁS TÍPUSAI

A másért viselt felelősség, helytállás öt dimenzióját érdemes megkülönböztetni – az e kérdésekre adott válaszok határozzák meg azt, hogy adott jogi forma mennyire szolgálja a reparációt, a kockázatmegosztást, vagy épp a prevenció célját. Az öt szempont:

(1) A közvetlen károkozó miatti kimentése: hogyan függ a fizetési kötelezettség K magatartásától, döntéseitől?²⁶

(2) A közvetett károkozó miatti kimentése: hogyan függ a fizetési kötelezettség M döntéseitől?²⁷

(3) A két fél viszonya: mi történik, ha az előző két kérdés alapján M -nek (is) fizetnie kell – kitől kérheti el az összeget A ?

(4) A megtérítés alapsémája: ha M fizetett, akkor K tartozik-e (mikor) megtéríteni ezt neki, és

(5) A megtérítés korlátja: ha K -nak meg kell térítenie az M által fizetett összeget, akkor van-e ennek felső korlátja?

1.1. A KÖZVETLEN KÁROKOZÓ MIATTI KIMENTÉS

Közvetlen károkozóhoz kapcsolódó kimentés kapcsán megkülönböztethetünk vétkeességi és objektív/tárgyi felelősséget.²⁸ *Vétkeességi felelősség* esetén csak akkor kell fizetni, ha K nem teljesített valamilyen elvárást (a magyar jogrendszerben ilyen

²⁶ Fuglinszky Ádám ezt a kérdést közvetett kimentésnek nevezi. Lásd FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 424–425.

²⁷ Fuglinszky Ádám ezt a kérdést közvetlen kimentésnek nevezi. Lásd FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 424–425.

²⁸ Az objektív/tárgyi felelősség a nemzetközi irodalomban *strict liability*-ként ismert fogalom leírására szolgál – hasonlóan: SZALAI Ákos: „Veszélyes üzemi felelősség – Joggazdaságtani hatások” *Állam- és Jogtudomány* 2015/4. 45–69.

például a felróhatóság követelménye: nem az adott helyzetben általában elvárható módon járt el – de nem ez az egyetlen elvárhatósági mérce). *Objektív/tárgyi felelősség* alatt azt értem, amikor a jogellenes károkozónak mindenképpen fizetnie kell. Vétkeességi alapú kimentés létezik például az alkalmazott esetén a legtöbb országban, ugyanakkor a francia Code Civil szerint elvileg ott objektív/tárgyi felelősség lenne az alkalmazottért.²⁹

Vétkeesség vagy objektív/tárgyi felelősség: mennyiségi probléma. Fontos kiemelni, hogy az objektív/tárgyi és a vétkeességi felelősség prevenció, kármegosztási és reparációs hatásai még nem feltétlenül térnek el. Ez függ attól, hogy a vétkeességi felelősség milyen elvárásokat fogalmaz meg. Amennyiben ezek nagyon magasak („teljesíthetetlenek”, vagyis egy racionális döntéshozó inkább bevállalja azt, hogy vétkes lesz, és kár esetén kifizeti a kárt, semmint, hogy a magas elvárásokat teljesítve mentesüljön a kár megtérítése alól), akkor a vétkeességi felelősség hatásai olyanok, mintha objektív/tárgyi felelősséget alkalmaznánk. Ilyen roppant magas, gyakorlatilag objektív/tárgyi felelősséget jelentő elvárást teremtett a magyar bíróság az 1959-es Ptk. alapján a szerződésszegés esetén³⁰ – és nagyon hasonló ehhez a veszélyes üzemi felelősség³¹ is. Ezt a különbséget a továbbiakban úgy érzékeltetem majd, hogy a gyakorlati hatása alapján *elvárásalapú* és *költségalapú* rendszereket különböztet meg – aszerint, hogy az elvárás teljesíthető-e és ezért hat-e. Amennyiben nem, akkor költségalapú a rendszer: *K*-nak vagy *M*-nek a kártérítést mint költséget mindig meg kell fizetnie.

Reparáció. A károkozó reparációja csak akkor bizonyos, ha a közvetlen károkozó kimentése nem elvárásalapú. Amennyiben az, akkor a károsultat a kártérítési rendszer nem – a másért viselt felelősség, helytállás révén sem – kompenzálja: vétlen (például, nem felróható) károkozás esetén a reparáció elmarad.

1.2. A KÖZVETETT KÁROKOZÓ MIATTI KIMENTÉS

E tekintetben a különböző jogrendszerek három nagy lehetőséget ismernek. Létezik *objektív/tárgyi felelősségi* rendszer: *M*-nek mindenképpen fizetnie kell, ha a közvetlen kimentés sikertelen. Ilyen például a francia³² vagy az olasz³³ munkáltatói felelősség, vagy a vicarious liability.³⁴ Létezik *vétkeességi rendszer*, amikor *M* bizonyos (általában *K* kiválasztásával, felügyeletével, a munkaszervezéssel, a szerve-

²⁹ FÖLDI (6. lj.) 326. Ugyanakkor Földi András értékelése szerint a bírói gyakorlatban inkább a vétkeességi szabály érvényesül Franciaországban is.

³⁰ VÉKÁS Lajos: „A szerződésszegés” in VÉKÁS Lajos (szerk): *A Polgári Törvénykönyv magyarázatokkal* (Budapest: CompLex 2013) 604–605.

³¹ Lásd erről SZALAI (28. lj.). Érdemes ezen a ponton kiemelni, hogy felbukkannak olyan vélemények, amelyek a veszélyes üzemi felelősségben is másért viselt felelősséget, helytállást látnak. (Pl. a másért viselt felelősségi szabályok között helyezi el azokat Földi András – lásd FÖLDI (6. lj.) 363.)

³² FÖLDI (6. lj.) 329; DAM (7. lj.) 506–507.

³³ FÖLDI (6. lj.) 351.

³⁴ DAM (7. lj.) 508; Richard A. EPSTEIN – Catherin M. SHARKLEY: *Cases and Materials on Torts* (New York: Aspen 102012) 691–710.

zet felépítésével, felügyeletével összefüggő) döntései, magatartása kapcsán állít fel a jog elvárásokat – azok teljesítéséhez köti azt, hogy a közvetett károkozónak kell-e fizetnie. És létezik *M* számára még ennél is egyszerűbb kiutat biztosító megoldás: csak akkor kell fizetnie, ha *K* a bíróság, a felperes előtt ismeretlen. Ha megnevezi őt, akkor őt nem lehet fizetésre kötelezni. Ez az *információs kimentés*.

Mennyiségi kérdés. Az elvárás szintje természetesen itt is lehet olyan magas, hogy az gyakorlatilag teljesíthetetlen. Így írják le például a német munkavállalóért viselt felelősség rendszerét, ahol ugyan a munkáltató kimenthetné magát, de az ezzel kapcsolatos elvárást olyan magasra emelte a bírói gyakorlat – illetve egyes egyéb jogszabályok –, hogy szinte lehetetlen, vagy legalábbis meglehetősen ritka az emiatti kimentés.³⁵ Éppen ezért itt is alkalmazni lehet az előbb bevezetett *költségalapú – elvárásalapú* megkülönböztetést: a roppant magas elvárást megfogalmazó vétkességi felelősség és az objektív/tárgyi felelősség költségalapú rendszer.

Reparáció. Amennyiben a közvetett károsult kimentése kapcsán elvárásalapú rendszer alakul ki, akkor a másért viselt felelősség, helytállás nem feltétlenül növeli *Á* reparációjának esélyeit. Sőt, akár ronthatja is, ha pusztán a közvetlen károkozó oldalán vizsgált kimentési feltételeket vizsgálva járna neki kártérítés. (A preventív hatása azonban ennek ellenére jelentős lehet – mint majd látjuk!)

1.3. A FELEK KÖZÖTTI VISZONY

Itt négy nagy modellt különböztethetünk meg: az abszolút felelősséget, az egyetemlegességet, a kezességet és a felelősség hiányát (ha tetszik: az együttes felelősséget). *Abszolút felelősség* alatt itt azt értem, amikor *M* lép *K* helyébe, vagyis csak őt lehet perelni a közvetlen károkozó által okozott kárért is; *K*-tól nem is kérhet kártérítést *Á*. *Egyetemlegesség* esetén *Á* döntheti el, hogy kitől kér kártérítést – akár meg is oszthatja azt a felek között. *Kezesség* esetén adott, hogy kitől kell követelnie (ennyiben az abszolút felelősséggel rokon), amennyiben azonban annak vagyona nem fedezi az összeget, akkor fordulhat a másik ellen. Ilyen a 6:561. § szerint a lakás, ingatlan bérlőjének a viszonya az ingatlanból dolgokat kidobóval, kiöntővel. Fordított eset állt fenn az 1959-es Ptk. eredeti szabálya szerint az alkalmazott-tért vállalt felelősség esetén: ha a munkáltató, vagyis a közvetett károkozó vagyona nem volt elegendő az okozott kár megfizetésére, akkor (de csak akkor) a munkavállalóhoz, a közvetlen károkozóhoz lehetett fordulni a fennmaradó kár megtérítéséért.³⁶ *Felelősség hiánya* esetén viszont *M* nem tartozik megfizetni a *K* által okozott kárt.³⁷

Reparáció. Bár – mint a bevezetőben is említettem – szokás a másért viselt felelősséget, helytállást egyszerűen azzal igazolni, hogy az *Á* megtérülési esélyeit eme-

³⁵ FÖLDI (6. lj.) 345–346; DAM (7. lj.) 502–506.

³⁶ EÖRSI (2. lj.) 386–387.

³⁷ Természetesen mondhatjuk, hogy ez nem másért viselt felelősség, helytállás; érdemes azonban mégis itt kezelni: pl. vállalkozási szerződések esetén a magyar jog szerint, ha az információs kimentés sikeres, akkor erre tér át a jogrendszer.

li, de ez nem minden esetben igaz. A megtérülés esélye, a közvetlen és a közvetett kimentésen túl, az elérhető összes vagyontól függ. Ha ezt a vagyont a másért viselt felelősség, helyállás növeli, akkor javul a reparáció esélye. Nyilvánvalóan nő ez a vagyontömeg, ha a rendszer új személyt von be a különben is elérhető mellé – vagyis egyetemleges felelősség és a kezesség esetén. Az abszolút felelősség azonban azt jelenti, hogy lecseréljük K -t M -re; itt a vagyónváltás iránya bizonytalan.

Az egyetemleges felelősségre épülő vicarious liability kapcsán a reparációt mint M és A közötti kockázatmegosztási megoldást mutatja be Giuseppe Dari-Mattiacci és Francesco Parisi. Értelmezésük szerint a kérdés ugyanis az, hogy a közvetlen károkozó fizetéseképtelenségének kockázatát kire akarjuk terhelni: a közvetett károkozóra vagy a károsultra.³⁸

Kockázatmegosztás K és M között. A különböző felelősségi, helyállási viszonyok másképp osztják el a közvetlen és a közvetett károkozó között a kár kockázatát. Abszolút felelősség esetén, vagy ha K csak mint kezes jön szóba, M fizet, vagyis ő viseli a kár kockázatát. Emiatt kénytelen lemondani vagyona egy részéről. (Ha K -nak megtérítési kötelezettsége van, akkor csak M meghitelezi K -t; időlegesen mond le a vagyona egy részéről – és a kellemetlenségét a kamat esetleg kompenzálhatja. De ekkor kénytelen vállalni a hitelezéssel járó kockázatot: például, hogy a kártérítés megítélésének pillanatában még fizetőképés K időközben elveszti – vagy eltűnteti – a vagyona egy részét). Egyetemleges felelősségnél elképzelhető, hogy K fizet, vagyis ekkor a kockázatnak csak egy része kerül M -re.

1.4. A MEGTÉRÍTÉSI KÖTELEZETTSÉG

A lehetőségek hasonlóak a közvetlen károkozó esetén látott kimentési formákhoz. Elképzelhető, hogy a közvetlen károkozónak mindig meg kell térítenie a kárt a közvetett károkozó felé, aki helyette azt megfizette (*objektív/tárgyi alapú megtérítés*); elképzelhető, hogy valamilyen vétkességi szinthez kötik a megtérítési köteleltséget (*vétkességi alapú megtérítés*) és elképzelhető, hogy eleve kizárják azt (*a megtérítési kötelezettség hiánya*). Természetesen itt is igaz az, hogy a vétkességi és az objektív/tárgyi megtérítés között csak mennyiségi eltérés van – vagyis a vétkességi alapú megtérítés működhet a gyakorlatban (nagyon magas elvárás esetén) kvázi-objektívként. Ezért itt is alkalmazni lehet a fent bevezetett elvárásalapú – költségalapú rendszerek közötti különbséget. Itt *elárásalapú* és *költségalapú megtérítésről* fogok beszélni.

Kockázatmegosztás K és M között. A megtérítési rendszer itt nem azt a kérdést érinti, hogy a károsult mekkora összeget kap, hanem azt, hogy ezt az összeget végül miképpen osztja el egymás között M és K . Így nem a reparáció, hanem az e két fél közötti kockázatosztás a probléma. Könnyen belátható, hogy megtérítés hiánya esetén a közvetlen károkozó semmiféle kockázatot nem visel – akkor sincs

³⁸ Giuseppe DARI-MATTIACCI – Francesco PARISI: „The Cost of Delegated Control: Vicarious Liability, Secondary Liability and Mandatory Insurance” *International Review of Law and Economics* 2003/4. 453–475.

fizetési kötelezettsége, ha van baleset. Ebben az esetben (és csak ebben az esetben) igaz az, hogy a kártérítési rendszer leveszi róla a káresemény miatti kockázatot. (Tegyük azonban azonnal hozzá, hogy csak a kár megtérítésének kockázatával nem kell ekkor szembenéznie: amennyiben bármilyen más szankció érheti őt kár esetén, akkor a káresemény már igenis jelent számára kockázatot.) Amennyiben elvárásalapú megtérítéssel van dolgunk, akkor a közvetlen károkozó nem viseli az ezen elvárás teljesítése mellett bekövetkező károk kártérítési/megtérítési kockázatát (csak az esetleges egyéb szankciókét). Költségalapú rendszer esetén minden kár esetén megjelenik fizetési kötelezettség a károkozó oldalán – a kártérítési/megtérítési rendszer a kár költségkockázatát (legalábbis részben) rá hárítja.

1.5. A MEGTÉRÍTÉS KORLÁTOZÁSA

Arra az esetre, amikor – akár azért, mert költségalapú megtérítéssel dolgozunk, akár azért, mert a közvetlen károkozó a reális elvárást nem teljesítette – K megtérítéssel tartozna M -nek, a megtérítés maximális összegét még mindig korlátozni lehet.

Kockázatosztás K és M között: kárkockázat. A káresemény miatti költségek kockázatát nem csak úgy lehet megosztani a közvetlen és a közvetett okozó között, hogy elvárásalapú megtérítési rendszert alakítunk ki, hanem úgy is, hogy korlátozzuk a megtérítés maximális összegét. Minél alacsonyabb ez, annál nagyobb kockázatot tolunk M -re. Látszik ebből: ha költségalapú megtérítési kötelezettséget építünk ki, azzal még nem veszünk le minden kockázatot M -ről – ugyanis, ha a megtérítés nem teljes, akkor részben ő is visel kárt, a kockázatot.³⁹

1.6. MAGYAR PÉLDÁK

A magyar jogrendszerben létező egyes másért viselt felelősségi, helytállási formák előző öt szempont szerinti értékelését az 1. táblázat mutatja.⁴⁰ A táblázathoz három gondolatot érdemes hozzáfűzni.

Egyrészt a más személyért viselt felelősség a magyar kommentárirodalom egybehangzó állítása szerint nem teremt önálló felelősségi formát, vagyis a közvetlen károkozó oldalán jelentkező kimentési lehetőségeket nem érinti, azt úgy kell megítélni, mintha nem lenne jelen M , nem másért viselt felelősségről, helytállásról lenne szó.⁴¹

³⁹ Érdemes kiemelni, hogy még egy fontos kockázati elemmel számolni kellene, amelyre itt helyhiány miatt nem kerül sor: a per kimenetelének bizonytalanságával, kockázatával. Ez a kockázat ösztönzi a feleket megegyezésre. Magyarul lásd Robert COOTER – Thomas ULEN: *Jog és közgazdaságtan* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 2005) 458. Ugyanakkor M megegyezési ösztönzője erősen függ attól, hogy peresztés esetén mi is a „rajta maradó” költség és mit téríthet meg K -val. (A probléma rövid elemzését lásd SZALAI Ákos: „Másért viselt felelősség, helytállás” *MTA Law Working Papers* 2016/7. 8-9.)

⁴⁰ A táblázat részben FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 495.

⁴¹ TÓTH (15. lj.) 6.258; LÁBADY (15. lj.) 59.172.

Másrészt, a magyar gyakorlat kicsit eltér más országok gyakorlatától a gyerekek, értelmi fogyatékosok által okozott balesetek, károk kapcsán. Máshol alapvető kérdés, hogy az ilyen személyek által okozott minden kár esetén felmerülhet-e kártérítés (amely alól a közvetett károkozó esetleg kimentheti magát), vagy csak azokért, amelyeket a közvetlen károkozó gyerek vétkesen követett el. A probléma érzékeléséhez álljon itt egy klasszikus francia példa: gyerekek rögbimeccsén az egyik gyerek nem vétkesen kárt okoz a másiknak – felelős-e ezért a gondozó, elkezdjük-e egyáltalán vizsgálni a gondozó felróhatóságát?⁴² Az angol jog hajlik az utóbbira, a francia inkább az objektív/tárgyi felelősségre – a német pedig a gyerek életkorától függően egyre könnyebbé teszi a közvetlen károkozó oldalán a kimentést.⁴³ A magyar jog a vétőképtelenség kategóriájával gyakorlatilag kiveszi a rendszerből a gyerek egy köre kapcsán a vétkekesség vizsgálatát. Ezzel elvileg kizárja azt, hogy az olyan balesetek esetében (például az előbb említett sportbalesetkor), amikor egy vétőképes személy esetén a felróhatóság hiánya miatt nem állapítunk meg kártérítést, a gyerek által okozott balesetnél ezt megtegyük – automatikusan vizsgálni kell a gondozó felelősségét, vagyis a közvetlen károkozó személy kapcsán ilyenkor gyakorlatilag objektív/tárgyi felelősséggel van dolgunk. Egyetértőleg idézhetjük itt Christian von Bar holland szabályozással kapcsolatos véleményét: a vétőképtelenek esetén ezzel gyakorlatilag az állatok által okozott károkozóhoz hasonló felelősségi rendszert alakít ki a jog.⁴⁴

Harmadrészt, utalni kell arra, hogy a megtérítési kötelezettség esetén fontos különbséget jelent az, hogy szerződéses vagy szerződésen kívüli viszony áll-e fent *K* és *M* között: pontosabban, hogy a közvetlen károkozó megtérítési kötelezettsége kapcsán a jog diszpozitív vagy kógens (esetleg valamelyik fél irányába kógens) szabályt fogalmaz-e meg. Diszpozitív szabály csak arra hathat, hogy valamely megoldás valószínűsége nőjön.⁴⁵ A táblázat ezért a szerződéssel szabadon felülírható megtérítési szabályokat külön jelzi.

Reparáció és kockázatmegosztás K és M között. A táblázatban látszik, hogy a magyar rendszer roppant sokszínű – olyan megoldás azonban, amely a reparációs célt teljes mértékben szolgálná, nincs. Ilyen az lenne, ha mind a közvetlen, mind a közvetett károkozó kimentése lehetetlen, kapcsolatuk pedig egyetemleges felelősség lenne. Az is látható, hogy a megtérítés csakis a vétőképtelen személynél marad el – vagyis mindenki más viselni kénytelen a kár kockázatát.

⁴² DAM (7. lj.) 494.

⁴³ Nemzetközi példákért lásd DAM (7. lj.) 500–501.

⁴⁴ Lásd FÖLDI (6. lj.) 379.

⁴⁵ Ez következik abból, hogy a diszpozitív szabályok ragadósak: nem mindig írják felül a felek akkor sem, ha annál számukra jobb megoldás, jobb kockázatmegosztási forma is elképzelhető lenne. Lásd erről SZALAI ÁKOS: *A magyar szerződési jog gazdasági elemzése* (Budapest: L'Harmattan – Széchenyi István Szakkollégium 2013) 493–494; RUSSELL KOROBKIN: „Inertia and Preference in Contract Negotiations: The Psychological Power of Default Rules and Form Terms” *Vanderbilt Law Review* 1998. 1583–1651; RUSSELL KOROBKIN: „The Status Quo Bias and Contract Default Rules” *Cornell Law Review* 1998. 608–687; DANIEL KAHNEMAN – JACK L. KNETCH – RICHARD H. THALER: „The Endowment Effect, Loss Aversion and Status Quo Bias” *Journal of Economic Perspectives* 1991/1. 193–206.

1. táblázat.

Másért viselt felelősség a magyar jogban

	<i>A közvetlen károkozó miatti kimentés</i>	<i>A közvetett károkozó miatti kimentés</i>	<i>A két fél közötti viszony</i>	<i>Megtérítési kötelezettség</i>	<i>Megtérítés összege, korlátja</i>
<i>A munkáltató felelőssége az alkalmazottért</i>	elvárásalapú/ költségalapú rendszer	költségalapú rendszer	abszolút (szándékos: egyetemleges)	elvárásalapú (költségalapú) rendszer*	négyhavi távolléti díj (súlyosan gondatlan; szándékos: teljes)
<i>Jogi személy felelőssége tagjéért</i>	elvárásalapú/ költségalapú rendszer	költségalapú rendszer	abszolút	elvárásalapú (költségalapú) rendszer*	teljes
<i>Megbízó felelőssége a megbízottért</i>	elvárásalapú/ költségalapú rendszer	elvárásalapú rendszer	egyetemleges	költségalapú rendszer (diszpozitív)	teljes
<i>A fővállalkozó felelőssége az alvállalkozóért</i>	elvárásalapú/ költségalapú rendszer	információs rendszer	(abszolút**)	költségalapú rendszer (diszpozitív)	teljes
<i>Gondozó felelőssége a vétőképtelenért</i>	(költségalapú rendszer***)	elvárásalapú rendszer	abszolút	nincs	0
<i>Gondozó felelőssége a vétőképességű gyerekekért</i>	elvárásalapú rendszer	elvárásalapú rendszer	egyetemleges	elvárásalapú rendszer	teljes
<i>Jogi személy közhatalom gyakorlásával okozott kárért</i>	elvárásalapú rendszer	költségalapú rendszer	abszolút	(költségalapú) rendszer****	négyhavi illetmény (súlyosan gondatlan; szándékos: teljes)
<i>Épület tulajdonosa, épület részeinek lehullásáért, épület hiányosságaiért*****</i>	költségalapú rendszer	elvárásalapú rendszer	abszolút	költségalapú rendszer (diszpozitív)	teljes
<i>Épület tulajdonosa, az épületről leeső tárgyakért</i>	költségalapú rendszer	elvárásalapú rendszer	egyetemleges	költségalapú rendszer (diszpozitív)	teljes
<i>Ingatlan bérlője a kidobott, stb. tárgyakért</i>	költségalapú rendszer	költségalapú rendszer	információ	kezesség	teljes

* Ha a közvetlen károkozó kimentése elvárásalapú rendszer, akkor az elvárás ezzel egybeesik – vagyis a gyakorlatban mindig fizetni kell (költségalapúvá válik);

** nincs kit perelni információ nélkül;

*** a magyar jog nem vizsgálja, ezért erre hivatkozva kimentés sincs – így elvárásalapú sem lehet a rendszer: mindig fizetni kell;

**** a közvetlen károkozó esetén viszonylag alacsony elvárás érvényesül – ennél a Kktv.-ben szereplő elvárás keményebb, vagyis, ha a felelősség fennáll, gyakorlatilag mindig fizetni kell;

***** építésért, felújítást végzőkért.

2. PREVENCIÓS HATÁSOK

A magyar jogi irodalomban is bevett, hogy a másért viselt felelősséget, helytállást elsősorban a prevenció hatás növelésével próbáljuk igazolni – mint a mottóban is láttuk, így érvelt Marton Géza és Eörsi Gyula is. Miután az imént azt láttuk, hogy a reparációs hatás és a kockázatmegosztás (pontosabban a kockázat *M*-re tolása) csak bizonyos fajta szabályokra szolgálhat indokul – a többenél vagy hiányoznak, vagy nagyon gyengék –, így a mostani fejezet célja, hogy megvizsgáljuk a prevenció hatását. Látni fogjuk, hogy a különböző megoldások (bár különböző mértékben) mind növelik a közvetett károkozó, *M* ösztönzőit, de érintik, érinthetik a másik két félét is.

Elővigyázatosság és aktivitás. Mielőtt az elemzéshez fogunk, rögzítsük, hogy a prevenció hatásokat elemzésekor a fő kérdés, hogy mit tesz valaki a *káresemény esélyének csökkentése* érdekében.⁴⁶ Az ilyen „esélybefolyásoló” lépések három formáját érdemes elkülöníteni: (1) a megfigyelhető és a (2) nem megfigyelhető elővigyázatosságot, valamint (3) az aktivitást. Elővigyázatosság alatt azokat a cselekedeteket értjük, amelyek adott pillanatban (pontosabban adott aktivitási szint mellett) csökkentik a káresemény valószínűségét: például biztonsági rendszerek működtetését, a körütekintő autóvezetést, a koncentrációt, a fáradtság hiányát. Ezek egy része bizonyítható egy perben a bíróság előtt (ezek a *megfigyelhető elővigyázatossági lépések*), más részük nem (*nem megfigyelhető elővigyázatossági lépések*).⁴⁷ Értelemszerűen, amikor a bíróság magatartási elvárások teljesülését vizsgálja, akkor csak a megfigyelhető elővigyázatossági lépések kapcsán tud ilyen elvárásokat megfogalmazni, ezekre tud koncentrálni. Az *aktivitás* lényege, hogy adott elővigyázatossági szint mellett is változhat a baleset esélye, attól függően, hogy hányszor, milyen mennyiségben végezzük az adott kárveszélyt hordozó tevékenységet: mennyit autózunk, mennyit termel az üzem, hány kutyát tartunk, stb. Ha nagyobb az aktivitás, nagyobb a kár esélye.⁴⁸ Az aktivitást *általában* a bíróság nem tudja, nem szokta vizsgálni, így a vétkesség, felróhatóság vizsgálatának ez (például az, hogy valaki „feleslegesen ült autóba”) nem része.

⁴⁶ Érdemes kiemelni, hogy az irodalomban felbukkan az a gondolat, hogy a prevenció lényege, hogy ennek révén kizárjuk a kár esélyét. Pl. „A prevenció szempontjából a kommentáriródlom kiemeli [...] Ha a gondozó úgy járt volna el, ahogyan az az adott helyzetben általában elvárható, akkor a vétőképtelen fél nem lett volna abban a helyzetben, hogy kárt okozzon.” FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 467. De megjelenik ez joggazdaságtani művekben is. Lásd pl. STEVEN SHAVELL: *Economic Analysis of Accident Law* (Cambridge: Harvard University Press 1987) 172–174. A prevenció itt bemutatott modellje szerint azonban a prevenció *nem* azt szolgálja, hogy a *kár esélyét kiküszöböljük*, hanem azt, hogy *csökkentsük*. Tegyük hozzá: az esetek többségében nem is értelmes cél a kár esélyének teljes kiküszöbölése (csak optimális mértékű csökkentése): pl. vétőképtelen személyek károkozása esetén ez a gyerekvállalás feladását, vagy a már megszületett gyerekek „szobafogságát” jelentené.

⁴⁷ A megfigyelhető és a nem megfigyelhető lépések közötti különbséget lásd pl. POSNER (3. lj.) 228.

⁴⁸ Az aktivitás és az elővigyázatosság közötti különbséget lásd pl. COOTER–ULEN (39. lj.) 362–364; NUNO M. GAROUPA – THOMAS S. ULEN: „The Economics of Activity Levels in Tort Liability and Regulation” *Illinois Program in Law, Behavior and Social Science* 2013/14–15, *ssrn.com/abstract=2325695*; SZALAI (28. lj.) 58–59.

2.1. A KÁROSULT ÖSZTÖNZŐI

A Ptk. 6:525. § szerint a magyar jog alapvetően *összehasonlító vétkességben* gondolkodik.⁴⁹ Ennek lényege, hogy amennyiben a károsult nem tette meg, ami adott helyzetben elvárható, akkor nem jogosult teljes kártérítésre, hanem – elsősorban a kettejük felróhatósága arányában – megoszlik a kár közte és a károkozó között. Ebben a rendszerben az, hogy mekkora megtérülésre számíthat, három dologtól függ: (1) a saját magatartásától, megfigyelhető elővigyázatosságától, (2) a potenciális károkozó megfigyelhető elővigyázatosságától és (3) a bíróság által elismert – és be is hajtható – kárösszegetől. A saját megfigyelhető elővigyázatossága emeli, a másik fél (várható) megfigyelhető elővigyázatossága csökkenti a kár megítélésének esélyét.

Közgazdasági értelemben minden kártérítési rendszer biztosítás: a károsult kára-ít, vagy legalábbis azok egy részét a károkozó, a felelős, a helytálló megfizeti számára. Éppen ezért érdemes a károsult ösztönzőit a biztosítás irodalmából kölcsönvett fogalommal, az *ex ante morális kockázattal* leírni: akinek várhatóan nem kell a teljes kárát viselni (esetleg semmiféle kárt nem kell viselnie), az veszélyesebb tevékenységekbe kezd, nagyobbra növeli ezt az aktivitását, kevésbé lesz elővigyázatos. Röviden: gyengül a prevenció ösztönzője. Ez a hatás mindenkire és minden este, de természetesen csak marginálisan igaz: egy kicsit bizonyosan kevésbé vagyunk elővigyázatosak, kicsit nő a veszélyes aktivitásunk volumene, ha biztosítva vagyunk. (Az, hogy ez a magatartási változás jelentős-e, elsősorban attól függ, hogy a bennünket érő kár, hátrány mekkora, annak mekkora részét térítik meg, akár kártérítés, akár biztosítás, akár más formában.)

Egyes intézményi formák eltérő hatásai. A morális kockázat modellje szerint tehát a prevenció ösztönző gyengül, ha a reparáció erősödik. Azonban, mint az előző fejezetben láttuk, hogy a másért viselt felelősség, helytállás nem biztos, hogy erősíti a reparációt. A potenciális károsult oldalán (legalábbis kicsit) csökkenti a prevenció hatást az *egyetemlegesség* és a *kezesség*: ezek (legalábbis kicsit) emelik a várható reparáció szintjét, és ezért csökkentik az elővigyázatosságot és növelik a veszélyes aktivitás szintjét. Az *abszolút felelősség* hatása attól függ, hogy mit várnak a károsultak: a számukra elérhető vagyon nő-e e jogintézmény megjelenése miatt. Láttuk azt is, hogy amennyiben a közvetlen, vagy a közvetett károkozó oldalán *elvárásalapú kimentés* létezik, akkor ez a reparáció esélyét alacsonyabban tartja a költségalapú rendszerekhez képest, így a potenciális károsultak prevenció ösztönzője erősebb lesz.

2.2. A KÖZVETLEN KÁROKOZÓ ÖSZTÖNZŐI

A másért viselt felelősség, helytállás rendszere, attól függően, hogy pontosan milyen választ is ad az előző fejezetben látott kérdésekre, miképpen szabályozza a felek viszonyát, illetve a megtérítési kötelezettséget erőteljesen átalakíthatja

⁴⁹ Az összehasonlító vétkesség értékeléséért lásd SZALAI (28. l.) 53–54.

a közvetlen károkozó elővigyázatossági és aktivitási döntéseit. Egészen pontosan: gyengíti az ő kártérítési jogból származó ösztönzőit. Viszont megjelennek ehelyett a közvetett károkozóval fennálló (munka-, szerződéses, családi, baráti stb.) kapcsolatából fakadó ösztönzők. Érdemes tehát megkülönböztetni kártérítési és szabályozási jellegű ösztönzőket. *Kártérítési ösztönzők* alatt értem azt, hogy a közvetlen károkozónak milyen (és mitől függő) kártérítési és megtérítési kötelezettsége keletkezik kár esetén. *Szabályozói ösztönzőknek* pedig minden más szankciót. Ezek között vannak azonban olyanok

- amelyeket csak akkor alkalmaznak vele szemben, ha a kár bekövetkezik (és azt a közvetett károkozó kifizeti helyette) – ezeket nevezem majd *kárhoz kötődő szankcióknak*; és

- amelyeket akkor is életbe lehet léptetni, ha (még) nincs kár, de a közvetlen károkozó magatartása nem felel meg az elvárásoknak – ezek a *kártól független szankciók*.

Mielőtt rátérünk az egyes ösztönzőkre, érdemes kiemelni, hogy mint egyik félnél sem, így a közvetlen károkozónál sem feltétlenül jó a preventív hatás emelése. Az irodalomban ennek kapcsán egyik leggyakrabban hivatkozott probléma az, hogy a közvetlen károkozó elővigyázatossági lépése a kockázatvállalás visszafogása – holott sok esetben kifejezetten a kockázatvállalást ösztönzése lenne a kívánatos.⁵⁰

Kártérítés-jellegű ösztönzők: eltérő intézmények eltérő hatásai. A kártérítési jellegű szankciónál különbséget tettünk olyan rendszerek között, amikor

- akár a közvetlen károkozó kimentése kapcsán (megtérítési kötelezettség mellett),

- akár a megtérítés kapcsán elvárásalapú rendszer működik, és

- a mindkét elemnél költségalapú rendszerek között.

Az *elvárásalapú rendszerek* esetén elsősorban az ezen elvárásnak való megfelelés lesz a közvetlen károkozó célja: ez mentesíti a kártérítést, a megtérítést alól. Ez a rendszer – szélsőséges esetektől eltekintve – érzéketlen arra, hogy mekkora is a fizetési kötelezettsége az elvárás nem-teljesítése esetén. *Költségalapú* rendszerrel a fizetési kötelezettség nagysága a fő ösztönző tényező. Ezért, ha ilyen rendszerben csökken a kártérítés nagysága, akkor a prevenció is gyengül.

Szabályozásjellegű ösztönzők: kárhoz kötődő szankciók. A preventív hatás nem csak attól függhet, hogy kár esetén kell-e kártérítést, megtérítést fizetni, hanem attól is, hogy milyen egyéb szankciókkal számolhat a közvetlen károkozó a káresemény után. Amennyiben a munkavállaló számolhat azzal, hogy a munkáltató (miután megfizeti a kárt) fegyelmet indíthat vele szemben, vagy elmaradhat a jutalma, előléptetése, esetleg a munkáját is elveszítheti, akkor ez – kártérítési jellegű ösztönző híján is – elég erős preventív ösztönzőt teremt. Hasonlóképpen,

⁵⁰ Ez a fő hatékonysági érv egyébként amellet, hogy a kockázatot az – általában kevésbé kockázatkérülő – közvetett károkozó felé toljuk. Lásd Alan O. SYKES: „The Boundaries of Vicarious Liability: An Economic Analysis of the Scope of Employment Rule and Related Legal Doctrines” *Harvard Law Review* 1988/3. 278; Reiner H. KRAAKMAN: „Vicarious and Corporate Liability” in Michael FAURE (szerk.): *Tort Law and Economics* (Cheltham – Northampton: Edward Elgar 2009) 135; KRAAKMAN (23. l.) 240.

ha egy megbízott, vagy egy alvállalkozó szerződésbontástól tarthat, vagy éppen a remélt új szerződések maradhatnak el (a megkötésük esélye csökken), az is prevencióra ösztönzi – kártérítési, megtérítési kötelezettség hiányában is. De vehetjük egy gyerek példáját is, akit nyilvánvalóan nem a – nem létező – megtérítési kötelezettsége tart vissza, hanem az, hogy szülei, gondozói haragudni fognak rá (esetleg meg is büntetik), ha másnak kárt okoz.⁵¹

Szabályozásjellegű ösztönzők: kárhoz nem kötődő szankciók. Mind a kártérítési jellegű ösztönzők, mind a káreseményhez kötődő szankciók esetén a prevenció hatás abból fakad, hogy a közvetlen károkozó a káreseményt és ennek következményeit el akarja kerülni. Az elővigyázatosság (illetve az aktivitás visszafogása) azonnali terheit azzal veti össze, hogy mekkorák ezek – a várakozása szerint – a kár esetén bekövetkező szankciók, illetve, hogy az elővigyázatosság (vagy az aktivitás-visszafogás) mennyivel csökkenti a káresemény, és így a szankciók esélyét. Persze itt igen komoly szerepe van annak, hogy ki mennyire optimista, ki mennyire jól méri fel a káresemény valószínűségét, az elővigyázatosság hatását.

A közvetett károkozó azonban más módon is befolyásolhatja az elővigyázatosságát: szankcionálni sok esetben nemcsak akkor lehet, ha a kár már bekövetkezett, hanem bármikor, amikor felismeri, hogy a közvetlen károkozó magatartása nem megfelelő – például nem tartja be a biztonsági követelményeket, fáradtan vezet, figyelmetlenül, veszélyesen játszik, stb. A közvetlen károkozó prevenció ösztönzője ekkor nem abból fakad, hogy a kár esélye nő, ha nem tartja be az előírásokat, hanem abból, hogy „lebukhat”. Plauzibilis feltevés, hogy a lebukás esélye nagyobb, mint a káré – ezért itt ugyanakkora szankció preventív hatása erősebb; másképp: ugyanazon elővigyázatossági lépés kiváltásához kisebb szankció is elég. Ráadásul, szintén plauzibilisnek tűnik a feltevés, hogy a potenciális közvetlen károkozók pontosabban képesek becsülni a szankció, a lebukás esélyét, mint a kár esélyének elővigyázatossági miatti csökkenését – vagyis az optimizmus kevésbé jelent problémát.⁵²

Egyes intézményi formák eltérő hatásai. Az 1. fejezetben látott felelősségi szabályok más és más *kártérítés-jellegű ösztönzőket* tartanak meg. Egyelőre csak ezeket elemzem – de észben kell tartani, hogy amennyiben ezek gyengülnek, akkor a közvetett károkozó megpróbálhatja kipótolni azok helyét szabályozásjellegű elemekkel. Ezeket a következő pont tárgyalja majd.

⁵¹ A normatív irodalomban ez a gondolat úgy jelenik meg, hogy akkor szerencsés a másért viselt felelősséget alkalmazni, ha igaz, hogy a közvetett károkozó jobban képes felismerni és szankcionálni a közvetlen károkozó által okozott károkat, illetve az ahhoz vezető vétkességét, mint a bíróság. Lásd erről SHAVELL (46. l.) 173–174.

⁵² Lásd erről az ún. viselkedési közgazdaságtan állításait – magyarul pl. John CULLIS – Philip JONES: *Közpénzügyek és közösségi döntések* (Budapest: Aula 2003) 195–196; Oren BARR-GILL: „A fogyasztói szerződések viselkedési közgazdaságtana” *Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás* 2010/1. 1–25; Richard A. EPSTEIN: „A fogyasztói szerződések neoklasszikus közgazdaságtana” *Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás* 2010/1. 27–39; Edward L. GLAESER: „Paternalizmus és pszichológia” *Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás* 2010/1. 65–80; Richard H. THALER – Cass R. SUNSTEIN: *NUDGE* (Budapest: Manager 2011); SZALAI (45. l.) 555–570.

A kártérítési jellegű ösztönzők erejét elsősorban a megtérítési kötelezettség befolyásolja:

– Ha *teljes, költségalapú* megtérítés van, akkor a másért viselt felelősség, helytállás alig változtatja meg a közvetlen károkozó ösztönzőit: *majdnem* úgy viselkedik, mintha nem is viselné helyette senki a felelősséget, nem állna helyt érte senki. *Abszolút felelősség* esetén *M* meghitelezi őt – ezért a másért viselt felelősség, helytállás kicsit csökkenti az általa viselt terhet. Tegyük hozzá: ha *M*-nek nincs akkora vagyona, amekkora a kár megtérítéséhez szükséges, kevesebbet fizet, míg *K*-nak lenne, akkor ez a megoldás csökkenti *K* terheit. Ha *egyetemes felelősség* párosul teljes megtérítéssel, akkor kicsit magasabb a *K*-n maradó teher (de még amiatt, mert lehet, hogy nem neki kell megfizetnie a kárt a károsult felé, hanem csak később a megtérítés során fizet, így is elmarad ez a teher a másért viselt felelősség, helytállás nélküli helyzettől).

– Ha a megtérítési kötelezettsége *elvárásalapú és teljes*, akkor alapvetően a vele szemben érvényesített elvárás teljesítésére törekszik.

– Ha a *megtérítési kötelezettsége korlátozott és költségalapú*, akkor a megtérítési kötelezettség korlátozása mindenképpen csökkenti *K* prevenciós ösztönzését. Amennyiben azonban a közvetlen *károkozó kimentésénél vagy a megtérítése kötelezettsége kapcsán elvárásalapú* a rendszer, akkor rá elsősorban ez az elvárás hat – vagyis a hatása ugyanolyan, mintha nem is korlátoznánk a megtérítendő összeget.⁵³

– Ha *nincs megtérítési kötelezettsége*, akkor a kártérítési jellegű ösztönző teljesen hiányzik.

2.3. A KÖZVETETT KÁROKOZÓ ÖSZTÖNZŐI

A közvetlen károkozó magatartását tehát nagyban a közvetett károkozó döntései (a szerződés-, szabályozásjellegű szankciók) határozzák meg. *M* nem közvetlenül a kár valószínűségét tudja befolyásolni, hanem *K* magatartást. A másért viselt felelősség, helytállás prevenciós hatása az ő oldalán úgy jelentkezik, hogy több motivációja lesz ilyen szabályozásjellegű ösztönzők kialakítására. Ezen *M*-re ható ösztönzőket érdemes két csoportba szétválasztani: vannak hatások, amelyek akkor jelennek meg, ha önkéntesen (például egy szabadon kötött szerződés keretében) vállalja fel a felelősséget a máséért, és vannak, amelyek akkor, ha törvényi előírás kötelezi *M*-et a felelősségvállalásra, helytállásra. Önkéntes felelősségnek, helytállásnak nevezem azokat az eseteket, amikor ilyen viszony a szerződési szabadság alapján jön létre.

Önkéntes felelősség, helytállás. Az ilyenkor jelentkező prevenciós hatások abból fakadnak, hogy sok esetben *M* az, aki

⁵³ Ha jelentős a különbség a kártérítés és a megtérítendő összeg között, akkor ugyanaz a változás várható, mint amit fent már láttunk: az elvárás teljesítésére már nem ösztönzi a rendszer, hanem inkább bevállalja (bevállalná, ha *M* hagyja) az alacsony megtérítés megfizetését.

1. *kiválaszthatja* azt az embert, akit a potenciális veszélyes pozícióba állít (például eldöntheti, kit bíz meg egy munkával);

2. utasíthatja *K*-t, *ellenőrizheti* a tevékenységét, szankcionálhatja, ha nem megfelelő elővigyázatossággal járt el;

3. dönthet az aktivitás nagyságáról, vagyis arról, hogy mekkora legyen a potenciálisan veszélyes *tevékenység* (mennyit termeljen a gyár, mennyi üzletet kössenek, mennyit töltsön a gyerek olyan helyen, ahol másoknak kárt okozhat, stb.).

Tegyük azonnal hozzá: ezek csak elvi lehetőségek – nem biztos, hogy ezekkel az eszközökkel valóban élni is tud. Ezek gyakorlása ugyanis komoly akadályokba ütközhet. A joggazdaságtani irodalom normatív, hatékonyságelvű szerzői éppen annak alapján próbálják elhatárolni azokat az eseteket, amikor a másért viselt felelősség, helytállás igazolható, hogy ezekkel az eszközökkel valóban (viszonylag könnyen, olcsón) élni tud-e a közvetett károkozó.

Önkéntes felelősség, helytállás: kiválasztás. Láttuk a közvetlen károkozó prevenció ösztönzői között, hogy fontos szempont lehet számára: megújítják-e, fennmarad-e a számára kedvező szerződés, alkalmazza-e a közvetett károkozó őket továbbra is, vagy elbocsátja. A *kiválasztás* alaposságával (vagy éppen a kapcsolat megszakításának, a felmondás alapos megfontolásával) csökkenteni lehet a kár esélyét: kevésbé „problémás” ember ugyanabban a pozícióban kisebb valószínűséggel okoz kárt.

Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a kiválasztás csak akkor hat valóban a károkozás esélyére, ha

(1) *M* felismerheti *K* „veszélyes voltát”, és

(2) megteheti, hogy valakit nem enged az adott pozícióba, vagy eltávolíthatja onnan.

Nem mindig reális elvárás azonban, hogy a kiválasztás révén megsűrje, ki kerülhet a potenciális károkozó pozíciójába. A fő probléma a *kontraszelekció*: a megbízás, a munka elnyerésében reménykedő aspiráns hamis színben tüntetheti fel magát, elhallgathat fontos információkat – és ezeket *M* nem, vagy csak igen komoly költségek árán tudná kideríteni.⁵⁴ Ha így van, akkor a közvetett károkozó ezen kiválasztási döntés révén nem (vagy csak nagyon drágán) csökkentheti a káresemény valószínűségét. Hasonlóképpen nem létezik ilyen „kiválasztási ösztönző” akkor sem, ha a kapcsolat nem önkéntes alapon jön létre – például, ha *M* nem utasíthatja el *K*-t, vagy nem számolhatja fel vele a kapcsolatot. Például, mert *K* olyan vétőképtelen személy, akinek ő a (törvény alapján kijelölt) gondozója. Vagy például, mert a munkajogi, diszkriminációellenes szabályok aránytalanul kockázatosak teszik a pályázó visszautasítását, később az elbocsátását.⁵⁵ Persze ezekben az

⁵⁴ Kontraszelekcióról magyarul részletesebben Paul MILGROM – John ROBERTS: *Közgazdaságtan, szervezetelmélet és vállalatirányítás* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 2005) 210–216; SZALAI Ákos: „Prevenció és reparáció a kártérítési jogban” *Állam- és Jogtudomány* 2014/3. 44–45.

⁵⁵ Természetesen érvelhetünk úgy, hogy a diszkriminációellenes szabályok nem azt tiltják, hogy ilyenkor szankcionálja *K*-t, hiszen ez megengedett különbségtétel. A probléma azonban az, hogy a jogalkalmazó tévedhet: a diszkriminációellenes törvények miatt van esélye annak, hogy (nemcsak, hogy nem utasíthatja el *K*-t, de még) meg is büntetik, ha fel akar lépni *K* ellen.

esetekben még mindig lehetséges, hogy M a következő két döntés révén megfelelő ösztönzőket teremthet K számára.

Felügyelet, utasítás, ellenőrzés. Láttuk, a közvetlen károkozóra nem csak az hat, ha a kár esetén szankcionálják (például elbocsátják), hanem az is, ha a kár bekövetkezésétől függetlenül ellenőrzik a munkáját, szankcionálják a tevékenységét. (Ráadásul ez még a kockázatokat rosszabbul felmérő potenciális károkozók számára is jobban érzékelhető.) M alkothat magatartási előírásokat, amelyek betartását ellenőrzi, és szankcionálhatja K -t, ha azokat megszegi. Ahogyan azonban a kiválasztást a kontraszelekció gátolhatta, itt is számba kell venni az akadályokat:

(1) Milyen joga van M -nek megszabni a közvetlen károkozó számára, hogy mit tegyen, milyen döntéseket hozzon, hogyan viselkedjen egyes helyzetekben? A probléma általában abból fakad, hogy ezeket az előírásokat nem lehet egyszer és mindenkorra pontosan megfogalmazni, hiszen ha új helyzetek alakulnak ki, új információk bukkannak fel, módosítani kell azokat. A kérdés: a magatartási előírások mennyire rugalmasak, mennyire könnyen módosíthatja azokat egyoldalúan a közvetett károkozó? (Nagyjából ez a probléma, vagyis a változó helyzethez, új információhoz való alkalmazkodás problémája az, amit a jogi irodalomban *utasítási jogként* ismerünk. A jogirodalom is ennek erősségével vagy gyengeségével magyarázza például a megbízottért és a munkavállalóért való felelősség eltérését.⁵⁶ De felbukkan ez a gondolat, ha nem is utasítási jogként, a gyerekekért vállalt felelősség kapcsán is.⁵⁷)

(2) Amennyiben előírás, utasítás adható is, akkor is fennmarad problémaként a szankció kérdése: mit lehet tenni az előírást, utasítást be nem tartó közvetlen károkozóval? A szankció ereje a joggazdaságtani modellek szerint (is) két elemtől függ: a lebukási esélytől és a szankció nagyságától.⁵⁸ Ha a szankciót korlátozza a jog (például a munkajog), akkor a prevenció hatás csak akkor lesz erős, ha magas a lebukási esély. Azonban mindig van esély arra, hogy a szabályszegés felderíthetetlen és ezért megtorlatlan marad – ha ezt az esélyt csökkenteni (a lebukás esélyét növelni) akarjuk, akkor bonyolultabb, drágább ellenőrzési rendszerre van szükség.

⁵⁶ TÓTH (15. lj.) 6.306; OROSZ (15. lj.) 180; FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 451–452.

⁵⁷ FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 487–488.

⁵⁸ A büntetés és a lebukási esély (fordítva megfogva: a látencia esélye) közötti összefüggés elemzéséért magyarul lásd Gary S. BECKER: „Bűn és bűnhődés: egy közgazdasági megközelítés” in *Válogatás Gary S. Becker írásaiból – A Rajk László Szakkollégium által alapított Neumann János Díj 2004. évi kitüntetettjének tiszteletére* (Budapest: Rajk László Szakkollégium 2004) 139–198; COOTER–ULEN (39. lj.) 505–506; CULLIS–JONES (51. lj.) 304–312; Nuno M. GAROUPA: „The Theory of Optimal Law Enforcement” *Journal of Economic Surveys* 1997/3. 267–295; Mitchell POLINSKY – Steven SHAVELL: „The Optimal Use of Fines and Imprisonment” *Journal of Public Economics* 1984/1. 89–99; Mitchell POLINSKY – Steven SHAVELL: „The Economic Theory of Public Enforcement of Law” *Journal of Economic Literature* 2000/1. 45–76; Mitchell POLINSKY – Steven SHAVELL: „The Theory of Public Law Enforcement” in Mitchell POLINSKY – Steven SHAVELL: *Handbook of Law and Economics Volume 1*. (Amsterdam – Boston: Elsevier 2007); Steven SHAVELL: *Foundations of Economic Analysis of Law* (Cambridge: Belknap 2004) 473–514; BARTUS Gábor – SZALAI Ákos: *Környezet, jog, gazdaságtan – Környezetpolitikai eszközök, környezet-gazdaságtani modellek és joggazdaságtani magyarázatok* (Budapest: Pázmány Press 2014) 226–228.

Ha ennek felállítását, működtetését nem várhatjuk el M -től, akkor a szankció korlátozása egyben ezt a prevenció hatást is gyengíti.

A normatív joggazdaságtani irodalom sokszor hangsúlyozza, hogy az ellenőrzés nehézsége komoly ellenérv lehet a másért viselt felelősség (annak az irodalomban elsősorban elemzett formája, a vicarious liability) alkalmazás ellen.⁵⁹

Aktivitás nagysága. A klasszikus feltevés szerint az elvégzendő feladat nagyságát sokszor M határozza meg. Márpedig, ha az aktivitásról egyedül ő dönthet, akkor azt addig a szintig emelheti, amíg az ő aktivitás növelése miatti haszna meghaladja az emiatti költségét. Ha a másért viselt felelősség, helytállás növeli az aktivitás növelésével együtt járó költséget, akkor a várakozások szerint csökkenni fog az ilyen kockázatos tevékenység szintje. Ez a hatás roppant hasonló ahhoz, ami a jogirodalomban⁶⁰ „érdekelvként” jelenik meg.

Ugyanakkor nem minden másért viselt felelősség, helytállás termeti meg ezt az ösztönzőt, hanem csak azok a formák, amikor a kárt a közvetett károkozónak kell állnia. Ugyanakkor a legtöbb forma nem ilyen. Ha K akár csak részleges megtérítéssel is tartozik, akkor a kár nem teljesen terheli M -et. Illetve, ha a közvetett károkozó oldalán a kimentés kapcsán elvárásalapú a rendszer, akkor M csak ezen (kiválasztással, utasítással, ellenőrzéssel, munkaszervezéssel kapcsolatos) elvárásokra fog figyelni, az aktivitás nagyságára nem – hiszen, ha az elvárásokat teljesíti

⁵⁹ Lásd pl. Alan O. SYKES: „The Economics of Vicarious Liability” *Yale Law Journal* 1984/7. 1231–1280; Mitchell POLINSKY – Steven SHAPELL: „Should Employees be Subject to Fines and Imprisonment Given the Existence of Corporate Liability?” *International Review of Law and Economics* 1984. 239–257; Jennifer H. ARLEN: „The Potentially Perverse Effects of Corporate Criminal Liability” *Journal of Legal Studies* 1994/2. 832–867; Jennifer H. ARLEN – Reinier H. KRAAKMAN: „Controlling Corporate Misconduct: A Comparative Analysis of Alternative Corporate Incentive Regimes” *New York University Law Review* 1997. 687–779; Steven SHAPELL: „The Optimal Level of Corporate Liability Given the Limited Ability of Corporations to Penalize their Employees” *International Review of Law and Economics* 1997. 203–213; Stephen CHOI: „Market Lessons for Gatekeepers” *Northwestern University Law Review* 1998 916–966; Richard A. EPSTEIN – Alan O. SYKES: „The Assault on Managed Care: Vicarious Liability, Erisa Preemption, and Class Actions” *Journal of Legal Studies* 2001/2. 625–659; Assaf HAMDANI: „Gatekeeper Liability” *Southern California Law Review* 2003/1. 53–122; Eric A. POSNER – Alan O. SYKES: „An Economic Analysis of State and Individual Responsibility under International Law” *American Law and Economics Review* 2007/1. 72–134; KRAAKMAN (50. l.) 137; KRAAKMAN (23. l.) 243. Az irodalom hosszasan foglalkozik egy másik itt nem elemzett hatással is: a másért viselt felelősség csökkentheti az ösztönzést arra, hogy M információt gyűjtsön arról, hogy K elvárható módon, vagy vétkesen járt-e el. A logika alapja: amennyiben információt gyűjt erről, akkor az a felperes, károsult számára elérhető lesz a perben – megkönnyíti, hogy bizonyítsák K vétkességét, vagyis növelik az esélyét annak, hogy a bíróság kártérítésre kötelezi M -et. Ugyanakkor ez az elemzés csak egyenes bizonyítási teherrel igaz, vagyis, amikor a felperesnek kell bizonyítania K vétkességét. Amennyiben a bizonyítási teher fordított, mint a magyar rendszerben, akkor M -nek már mindenképpen érdeke ezt az információt begyűjteni – hiszen, ha nincs bizonyíték, akkor megítélik a kártérítést (szemben az egyenes bizonyítással, ahol ekkor az alperes számára kedvezőbb döntés várható). Az egyenes bizonyítás esetére lásd ARLEN (59. l.); C. Y. CYRUS CHU – Yingyi QIAN: „Vicarious Liability under a Negligence Rule” *International Review of Law and Economics* 1995. 305–322.

⁶⁰ Marton Géza megfogalmazása szerint az érdekelv azt mondja ki, hogy „minden emberi vállalkozás összes folyamányait, az előnyöket éppúgy, mint a hátrányokat vissza kell vezetni ugyanarra a számlára, az illető tevékenység gazdájáéra, mert csak így derül világosság annak az aktivitásnak a szociális értékességére vagy értéktelenségére”. MARTON (1. l.) 101.

ti, akkor a várható kár veszélyét nem kell viselnie, a költségei közé az nem épül be. További problémaként felmerülhet a puha költségvetési korlát⁶¹ problémája: ha M nem nyereségérdekelt, vagy a veszteségeit is (szinte biztosan) megtérítik, akkor a költségemelés nem hat az aktivitására.⁶²

Az éremnek azonban van másik oldala is! Míg a másért viselt felelősség, helytállás nem mindig érzékelteti M -mel a kár esélyét, aközben e nélkül is érzékelhető lehet az a számára. Mi történne, ha a közvetlen károkozónak kellene – akár a közvetlen felelőssége, akár a megtérítési kötelezettsége miatt – viselnie a kár költségét? Az ún. *bérekülönbség-elmélet* szerint ekkor a közvetlen károkozó a rá háruló kockázat miatt magasabb ellenszolgáltatást, juttatást, bért kérne.⁶³ Vagyis M -re ez a költség akkor is visszahárulhat, ha nem kell neki kártérítésként megfizetnie a kárt: minél nagyobb az aktivitás, annál nagyobb a kár esélye, és ezért annál nagyobb lesz ez a bérkülönbözlet. Nem véletlen, hogy a közvetett károkozó olykor önként vállalja át a kár megtérítését akkor is, ha az nem lenne kötelezettsége: inkább ezt vállalja, mint hogy folyamatosan magas ellenszolgáltatást fizet. Ez az *önkéntes kárelosztás modellje*. Ilyen önkéntes kármegosztás indulhat el akkor, ha például a felelősség, a megtérítés szabályozása nem kógens, hanem diszpozitív. (A magyar jogirodalomban ez a probléma merül fel a PK 41. sz. állásfoglalása kapcsán:⁶⁴ a munkáltató és a munkavállaló felülírhatja-e a Ptk. munkáltatói felelősség kapcsán alkotott szabályát – kógens vagy diszpozitív szabálynak kell-e azt tekinteni.)

E bérkülönbség-elmélet, az önkéntes kárelosztás hatékonysága azonban sokak szerint nem (vagy legalábbis ritkán) igazolható. A közvetlen károkozó ugyanis sokszor nem ismeri fel a kockázatot, tévesen becsli azt – és ezért nem is kér megfelelő ellenszolgáltatást, bért. Ha pedig a bérkülönbség csak részben terheli e költséget a károkozóra, akkor az kevésbé ösztönöz a tevékenység visszafogására, mint ahogyan a másért viselt felelősség, helytállás tenné. (Ismét tegyük azonban hozzá: akkor, ha K -nak nincs megtérítési kötelezettsége.)

Kötelező felelősség, helytállás: formaválasztás. Kötelező felelősségvállalás, helytállás esetén az eddigi ösztönző hatások *mellett* a szabályok arra is hatnak, hogy M milyen jogi formában lép kapcsolatba K -val. A jogi forma megválasztásával ugyanis el is kerülheti a felelősségvállalást, helytállást – vagy legalábbis annak a maga számára enyhébb formáját tudja kialakítani. Például, sokszor dönthetünk

⁶¹ KORNAI JÁNOS: „A hiány újratermelése” *Közgazdasági Szemle* 1978/9. 1034–1050; KORNAI JÁNOS: „A puha költségvetési korlát” *Tervegazdasági Fórum* 1986/3. 1–18.

⁶² LARRY KRAMER – ALAN O. SYKES: „Municipal Liability under Section 1983: A Legal and Economic Analysis” *Supreme Court Review* 1987. 278–283, 294. (Amellett érvelnek, hogy állami, non-profit szervezetek esetén ez az aktivitási hatás nem jelentkezik.)

⁶³ A modellt alapvetően a munkabérré írták fel: kockázatosabb munkáért a munkavállaló nagyobb bért vár el cserébe. Ezért használjuk itt a bérkülönbözlet elnevezést. A munkaerőpiacon ennek hatásáról lásd RONALD G. EHRENBERG – ROBERT SMITH: *Korszerű munkagazdaságtan* (Budapest: Panem 2003) 307–312. Ezzel szemben ez a különbözlet a munkaviszonyon kívül is létezik: minden olyan helyzetben, amikor a két fél szerződéses viszonyban áll egymással, valamilyen módon kooperál, akkor egy olyan hatás, amely miatt valakinek nő a kockázata, általában növeli azt az ellenszolgáltatást, amit ő a partnerétől el fog várni.

⁶⁴ OROSZ (15. l.) 177; FUGLINSZKY 2015 (10. l.) 426.

arról, hogy valakit munkavállalóként alkalmazunk, vagy alvállalkozóként (atipikus munkaszerződéseket kötünk⁶⁵). A különböző jogviszonyok között ugyan sok más eltérés is van, de (ha csak minimális mértékben is) hat a választásra az is, hogy *M*-re milyen másért viselt felelősségből, helytállásból fakadó kockázatok hárulnak.⁶⁶ Ő azokat a formákat részesítheti előnyben, ahol ez a felelősség, helytállás kisebb.

Azonban az éremnek itt is két oldala van! A közvetlen károkozó pedig épp ezzel ellentétesen gondolkodik: számára viszont az *M*-re több kárt és kockázatot toló felelősségi forma a vonzóbb. Mint az előbb, a bérkülönbség-modellnél is láttuk, a kedvezőtlenebb formáért magasabb ellenszolgáltatást fog kérni. Az, hogy a két ellentétes érdekű fél alkujának kimenete mi lesz, általános érvennyel nem határozható meg – bár, ha az előbb a bérkülönbség-elmélet kapcsán látott kritikák igazak, akkor vélhetően a tájékozottabb fél, *M* akarata fog érvényesülni.⁶⁷

Egyes intézményi formák eltérő hatásai. Ahogyan a közvetlen károkozó ösztönzőinek lezárásakor említettük: amikor a kártérítési jellegű ösztönzők gyengülnek, akkor *M* inkább próbál szabályozásjellegű sémákkal hatni a közvetlen károkozóra. Azt a listát tehát, amit az előző pont végén láttunk, ide másolhatnám – csak ellentétes előjellel: amely formák csökkentik a közvetlen károkozó kártérítés-jellegű ösztönzőit, azok emelik a közvetett károkozó ösztönzését arra, hogy szabályozási megoldásokat találjon. Az ottani listát itt csak két további ponttal egészítem ki:

– Ha *M*, a *közvetett károkozó kimentése kapcsán elvárásalapú rendszer* épül ki, akkor ő csak ezen elvárások teljesítésében lesz érdekelt – vagyis a nem megfigyelhető elemek alkalmazását, vagy az aktivitás nagyságának szabályozását (amely szinte bizonyosan nem része az elvárásnak) nem ösztönzi a másért viselt felelősség, helytállás.

– Ha *K*, a *közvetlen károkozó kimentése kapcsán elvárásalapú a rendszer*, akkor *M* csak olyan szabályozási eszközökkel fog élni, amelyek ezen elvárások teljesítésére hatnak. Az aktivitás nagyságának meghatározása ismét kimarad a megfontolt elemek közül. Ugyanakkor – szemben az előzővel – a kiválasztás és az utasítás-ellenőrzés terén nem korlátozza magát a bíróság által elvárt elemekre.

Egyes intézményi formák eltérő hatásai: információadás. Amikor a 6:542. § alapján a másért viselt felelősség csak addig áll fenn, amíg *M* meg nem nevezi *K*-t, az – első ránézésre – a másért viselt felelősség, helytállás hiányát jelenti. Hatásai azonban nem teljesen ugyanolyanok: több információ gyűjtésére ösztönöz. Fontos lehet ez például az összetett csoportos döntéshozatal, vagy csoportmunka esetén, amikor nehéz a közvetlen károkozót azonosítani. Az ilyen információk elvá-

⁶⁵ FUGLINSZKY 2015 (10. lj.) 429–433.

⁶⁶ Lásd pl. Jennifer ARLEN – W. Bentley MACLEOD: „Beyond Master-servant: A Critique of Vicarious Liability” in M. Stuart MADDEN (szerk.): *Exploring Tort Law* (New York: Cambridge University Press 2005) 139–140.

⁶⁷ KRAAKMAN (23. lj.) 439–441. Az irodalomban általában bevett, hogy hatékonynak tekintsék, ha a munkáltató átvállalja a kockázatot – lásd pl. Lewis A. KORNHAUSER: „An Economic Analysis of the Choice between Enterprise and Personal Liability for Accidents” *California Law Review* 1982. 1351–1352; SYKES (59. lj.) 241.

rás ugyanis M -re hárítja annak kockázatát, hogy K ismeretlen.⁶⁸ Ezt a kockázatot pedig úgy csökkentheti, ha figyelni a potenciális közvetlen károkozók (az adott megoldás esetén nagyrészt a megbízottai, az alvállalkozói) viselkedését.

3. BEFEJEZÉS HELYETT: GYAKORLATI ELEMZÉS

Az írás szigorúan leíró keretek között kívánt maradni. Azt elemeztem, hogy miképpen hat az, ha egy közvetlen károkozó által okozott kárt valaki másnak kell megfizetnie. Láttuk, hogy a válasz: „attól függ...” – attól függ, hogy az első fejezetben feltett öt dimenzió szerint milyen másért viselt felelősségi, helytállási rendszert építünk ki. Az írás a másért viselt felelősség, helytállás két-három fontos hatását állította a középpontba: a reparációt, a prevenciót – illetve a kockázatelosztást. (Bár ez utóbbi kapcsán épp azt próbáltam bizonyítani, hogy ez nem önálló kérdés: a kockázatelosztáson keresztül érhetünk el reparációs és prevenciókat.) A prevenció kapcsán láttuk, hogy alapvető átváltás van egyrészt (a kártérítés más formáihoz hasonlóan) a reparáció és a károsult prevenciók ösztönzői, másrészt a közvetlen károkozóra ható kártérítési jellegű ösztönzők és a közvetlen károkozó azon ösztönzői között, hogy ezek helyébe szabályozásjellegű elemeket állítson. A másért viselt felelősség, helytállás kimondása mellett (másként: amellett, hogy a bíróság úgy találja, hogy a törvényben meghatározott nyitott kategóriák teljesülnek adott viszonyban, például, hogy a „foglalkoztatásra irányuló jogviszonyral való összefüggésben” keletkezett-e a kár) több érv szól, ha a közvetett károkozó valóban képes ilyen szabályozásjellegű ösztönzőket kialakítani.

Gyakorlati példa: a jogi személy vezető tisztségviselőjéért viselt felelőssége. A modell első látásra talán alkalmazhatatlanul bonyolultnak tűnik – de (reményeim szerint) nem az. Ennek érzékeltetésére álljon itt egy konkrét változás értékelése. A Ptk. 6:541. § korábban úgy rendelkezett, hogy ha a jogi személy vezető tisztségviselője szerződésen kívül kár okoz másnak, akkor ezért ő és a jogi személy egyetemlegesen felel. Ezt a megoldás törölte a 2016. évi LXXVII. tv., és a Ptk.-ba a 3:24. § (2) bekezdését – ezzel a vezető tisztségviselő felelőssége hasonló lett az alkalmazottéhoz, vagy a jogi személy tagjához: kártérítést tőle nem lehet kérni, csak a jogi személy felel. Abszolút felelősség alakult ki. Kivéve, ha a közvetlen károkozó szándékosan okoz kárt – ekkor egyetemleges a felelősség.

Ha ennek a változásnak a várható hatásait akarjuk számba venni, akkor először át kell tekintenünk az 1. fejezetben látott dimenziókat, vagyis az új helyzetben

- (1) a közvetlen károkozó miatti kimentés elvárásalapú rendszer,
- (2) a közvetett károkozó miatt nincs kimentés – vagyis költségalapú a rendszer,
- (3) a felek eddig egyetemlegesen feleltek – ezt akarjuk most abszolút felelősségre változtatni,
- (4) a vezető tisztségviselő (ha a szerződésben nem zárják ki) minden esetben
- (5) teljes megtérítéssel tartozik.

⁶⁸ Lásd pl. KORNHAUSER (67. lj.) 1370–1371; KRAAKMAN (50. lj.) 141–142.

De mivel közte és a jogi személy között szerződéses viszony létezik, így ettől a megtérítési kötelezettségtől a felek eltekinthetnek (vagy a károk egy részére szűkíthetik azt).

A fenti modell alapján, mivel az egyetemleges felelősség abszolút felelősségre cserélése a reparáció esélyét csökkenti, így mint a morális kockázat kapcsán láttuk, a potenciális károsultak prevencióis ösztönzője nő.

Az új megoldás csak annyiban érinti a két károkozó közötti kockázatmegosztást, amennyiben innentől biztos, hogy a jogi személy (közvetett károkozó) meghitelezi a vezető tisztségviselőt – vagyis kénytelen vállalni a hitelezéssel járó kockázatot. Ha a jogi személy nem ad felmentést a vezető tisztségviselőnek a megtérítési kötelezettség alól, akkor a közvetlen károkozó prevencióis ösztönzőit mindkét felelősségi rendszerben elsősorban az határozza meg, hogy sikerül-e a közvetlen károkozó oldalán kimentést találni. Vagyis ugyanazt keresi, amit akkor keresne, ha nem is lenne másért viselt felelősség, helytállás. Ezt a hatást csak az torzítja, hogy az abszolút felelősség kis mértékben csökkenti a közvetlen károkozó kártérítési jelegű prevencióis ösztönzését: másért viselt felelősség, helytállás esetén később kell fizetnie, ráadásul elképzelhető, hogy ugyan ő képes lenne kifizetni a kártérítést, de ha a jogi személy vagyona alacsonyabb a kártérítés összegénél, akkor ezt elkerülheti. Tegyük hozzá: mivel a vezető tisztségviselő általában mindenkinél jobban ismeri a jogi személy vagyoni helyzetét, így ezzel tisztában is lehet.

A jogi személy esetében, a közvetett károkozó kapcsán az előbb látott többletetter, többletkockázat miatt kicsit nőnie kellene az ösztönzőnek arra, hogy szabályozásjellegű elemeket építsen ki: meg kellene próbálnia a vezető tisztségviselőt arra ösztönözni, hogy az „adott helyzetben elvárható” módon járjon el. Ugyanakkor láttuk, hogy felmerül a kérdés: milyen szabályozási jellegű eszközök állnak rendelkezésre. Ha elfogadjuk a joggazdaságtani irodalom állításait,⁶⁹ és feltesszük, hogy a jogi személy döntései gyakorlatilag a vezető tisztségviselő döntései (vagyis az ő döntéseinek tagi ellenőrzése, felügyelete az ún. ügynökprobléma miatt meglehetősen nehéz), akkor a felügyeleti, utasítási, ellenőrzési kérdések és az aktivitás meghatározása sem lesz releváns – ezek esetében a gyakorlatban a közvetett és a közvetlen károkozó döntéseit ugyanaz a személy hozza meg. Egyedül a kiválasztás szempontja marad. És ezzel el is jutottunk egy olyan elemig, amely a másért viselt felelősség e formájának elemzésekor a magyar irodalomban mintha elsikkadna: a vezető tisztségviselő által okozott károkat logikailag nem tekintjük azonosnak a megbízott, vagy az alkalmazott által okozott károkkal. A mostani elemzés egy fontos különbségre hívja fel a figyelmet: a közvetett károkozó (a jogi személy) lehetőségei arra, hogy a közvetett károkozóval szemben szabályozásjellegű ösztönzőket alakítson ki alapvetően eltér attól, mint amit alkalmazott, vagy megbízott, alvállalkozó esetén tehet. A jogi személy felelőssé tétele a vezető tisztségviselő által okozott kárért kevésbé tud prevencióra ösztönözni, mint alkalmazottak, megbízottak, alvállalkozók esetén. Másrészt arra is rámutat a modell, hogy mi indokolhatja ilyen

⁶⁹ Ezek összefoglalásáért magyarul lásd SZALAI Ákos: „Korlátolt felelősség közzgazdaságtana: két mese a vállalatról” *Jogelméleti Szemle* 2007/4.

felelősségi rendszer esetén azt, hogy a jogi személy vezető tisztségviselővel kötött szerződést kidolgozó, elfogadó szerve lemondjon a megtérítésről: tarthat ugyanis attól, hogy a vezető tisztségviselő kártérítés-jellegű ösztönzők esetén (a befektetőt értékelése szerint túlzottan) kockázatkerülő módon kezdene viselkedni. Ha a jogi személy lemond a megtérítésről, akkor ezzel kevésbé ösztönzi a vezető tisztségviselőt óvatosságra.

ZÖDI ZSOLT*

JOG ÉS JOGTUDOMÁNY A BIG DATA KORÁBAN**

A „Big Data” kifejezés az Interneten keletkező hatalmas adatmennyiségre utal, a „Big Data korszak” pedig arra, hogy ez az adattermelődés új társadalmi jelenségeket indukál már jelenleg is, és még komolyabb változásokat indukálhat a jövőben. A cikk ennek a jelenségnek a jogra és a jogtudományra gyakorolt hatásával igyekszik számot vetni.

Egyelőre természetesen nem mérhető fel minden hatás, de az már most látható, hogy a Big Data jelenség – főként a rá alapozható döntések, a predikciós (jóslási) potenciálja miatt már rövid távon teljesen felforgathatja az adatvédelem és az üzleti döntéshozatal világát, de középtávon hatással lehet a jogalkalmazásra és a jogalkotás (szabályozás) tervezésére, hosszabb távú hatásai pedig szinte felmérhetetlenek. Az már most látszik, hogy a Big Data birtokában olyan információs aszimmetria alakul ki, amely feltétlenül szabályozást fog igényelni, és az is biztos, hogy a Big Data-ra alapuló automatikus, gépi döntések átláthatósága a közeljövő egyik legégetőbb problémája lesz. Ezenfelül a Big Data igen komoly morális problémákat is felvet, részben azért is, mert úgy tűnik, hogy a jövő mesterséges intelligenciái nagyrészt Big Data alapúak lesznek.

A cikk négy területet vizsgál: a Big Data-t mint szabályozandó társadalmi jelenséget (mit és hogyan kellene és egyáltalán kell-e szabályozni), a Big Data jelenséget mint a jogalkotás és a jogalkalmazás egy lehetséges új, hatékony eszközét, végül a Big Data jogtudományra gyakorolt hatásait és a Big Data használatát mint a jogtudományi kutatás egy lehetséges új módszerét.

A Big Data jelenség¹ (a továbbiakban BD, vagy BD-jelenség) elsősorban a számítástechnika, a szociológia és az üzlet világában tűnt fel, és fut be máig tartóan nagy karriert. A jogot és a jogra reflektáló jogtudomány világát bár nem hagyta épp érintetlenül, a reflexiók száma jóval csekélyebb és szűkebb körű, mint például az üzle-

* PhD, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi Kar, 1093 Budapest, Fővám tér 13–15; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: zodi.zsolt@tk.mta.hu.

** Az írás „Az internetes forgalomirányító szolgáltatások szabályozási kérdései” című, 116979 számú OTKA-kutatás keretében készült.

¹ Hagományosan, eredetileg az Eaton és szerzőtársai könyvében – Chris EATON [et al.]: *Understanding Big Data; Analytics for Enterprise Class Hadoop and Streaming Data* (New York: McGraw Hill 2012) 5. – található definíció alapján három, majd később különböző forrásokban (pl. az IBM 'Big Data Hub'-ján: www.ibmbigdatahub.com/infographic/four-vs-big-data) négy jellegzetességet, „V-t” említenek a Big Data definíciójaként. Ez az a „négy V”, amely a 'Big Data'-t megkülönbözteti az „egyszerű” adatoktól. Ezek: a Volume (nagy mennyiség), Velocity (gyors változás), Variety (nagy heterogenitás) és Veracity (ellenőrizhetetlen megbízhatóság). Ugyanakkor az a benyomásom, hogy a „négy V” korántsem konjunktív feltétele annak, hogy 'Big Data'-ról beszélhessünk. A jogi tárgyú írások gyakran emlegetik – sőt igazság szerint a leggyakrabban ezt emlegetik

ti tudományokban,² vagy épp a politikai szférában.³ Ez a cikk hozzájárulás szeretni lenni a BD-jelenség és a jog kapcsolatának megértéséhez.

Nem kísérlem meg ennek a szerteágazó jelenségnek a pontos definícióját megadni. Nagyjából mindenki számára érthető, hogy miről is van szó: az Internet és a részben az Internetre kötött eszközök (szenzorok és a „Dolgok Interneté”, „*Internet of Things*”, „*IoT*”) elterjedésével óriási mennyiségű adat képződik minden pillanatban, amely közvetve a társadalomról, rólunk, emberekről szolgáltat információkat. Igen sokféle eszközre és keletkezési módra lehet gondolni, a mobiltelefonok által generált cellainformációktól és helyadatoktól, a keresőmotorokba begépelte keresési kifejezésektől kezdve az online pénztárgépek és az okos-mérőórák által nap mint nap termelt adatokon, valamint a közigazgatás, vagy a bírósági rendszer által termelt szöveges dokumentumhalmazokon keresztül egészen a kültéri kamerák által rögzített képekig, vagy bizonyos tudományos projektekben generált adatokig. A jelenség nyilván nem elsősorban a számítástechnikai, vagy adattárolási problémák miatt érdekes, hanem a társadalmi hatásai miatt. Ez a hatalmas mennyiségű adat ugyanis nemcsak másfajta tárolást, kezelést és értelmezést igényel, és másfajta, egészen újszerű módokon használható, mint akár a hagyományos offline világban keletkezett adatok, akár a kontrollált módon épített és „táplált” adatbázisokban tárolt adathalmazok, hanem a jelenségnek nyilvánvalóan társadalmi következményei is vannak. Ezek egy része már most is érzékelhető, de a jövőbeli hatásai egyelőre szinte beláthatatlanok.

– az egészségügyben elektronikusan képződő betegadatokat és az ebből a speciális algoritmusok segítségével levonható következtetéseket és előrejelzéseket mint 'Big Data' jelenséget. Ezekben az esetekben inkább az adatnak a felvételkori célhoz képest *eltérő célra történő használata*, valamint az adatokból automatikusan, algoritmusok segítségével *levonható következtetések*, és az adatokon alapuló *jóslási (predikciós) képesség* az, ami miatt a 'Big Data'-jelenséghez sorolhatjuk ezt az adathalmazt.

² Összehasonlításképpen, csak egyetlen kiadónál, a Wiley-nél 30(!)-féle könyv kapható jelenleg, amely az üzlet és a Big Data kapcsolatát elemzi – meg sem merem becsülni hány könyv született összességében. A jog és a BD kapcsolatát tudtommal monográfia eddig egyetlen egy sem és – a HeinOnline szakcikkbázisból történt lekérdezés után – cikk is csak 180 elemzi.

³ Az USA kormánya igen aktív volt az Obama-adminisztráció idején a témakörben, és ennek nyomai az azóta archivált weboldalakon is megtalálhatók. Az elnök hivatala 2012-ben indította útjára a Big Data Kutatási és Fejlesztési Kezdeményezést (Big Data Research and Development Initiative – obamawhitehouse.archives.gov/blog/2012/03/29/big-data-big-deal). A program a részben már ekkor is futó kormányzati kezdeményezések összehangolására, áttekintésére is vállalkozott (obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/05/01/fact-sheet-big-data-and-privacy-working-group-review). 2014-ben jelent meg a „Big Data: Seizing Opportunities, Preserving Values” című tanulmány (obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/big_data_privacy_report_may_1_2014.pdf), amely a BD-jelenséget először próbálta megérteni a politika és a szabályozás szemszögéből. Ezt 2015-ben a Nemzeti Tudományos Alapítvány (*National Science Foundation*) Big Data központjainak (*Big Data Hubs*) felállítása követte (obamawhitehouse.archives.gov/blog/2015/11/04/big-announcements-big-data és Big Data Hubs NFS Program Solicitation [2015], www.nsf.gov/pubs/2015/nsf15562/nsf15562.htm). Végül 2016 májusában készült el egy átfogó elemzés, amely a BD és egyes társadalmi szférák kapcsolódásait vizsgálja, tudományos alaposággal. Magam is sokat támaszkodom erre az anyagra (Big Data: A Report on Algorithmic Systems, Opportunity and Civil Rights. Executive Office of the President. May 2016, obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ostp/2016_0504_data_discrimination.pdf).

Ebben a cikkben a társadalmi hatások két aspektusát, a BD-jelenség jogra (a jogi szabályozásra és a „jogászkodásra”), valamint a jogtudományra gyakorolt hatását szeretném megvizsgálni. Az itt található fejtegetések és következtetések egy része természetesen egyszerűen a jelenlegi folyamatok extrapolálásával felállított hipotézis. Mint minden ilyen jellegű fejtegetésnél, a hiba lehetősége nagy. Ugyanakkor ezeket a jóslatokat nem szerettem volna kihagyni a tanulmányból, hiszen a feldolgozott irodalmak egy része is hasonlóan jár el, és a téma miatt ez csaknem elkerülhetetlen.

A BD mint fogalom már 2010 előtt feltűnt, igazán azonban a 2010-es évek elején kezdték el komolyan elemezni – egyáltalán felismerni, hogy a tömeges adattermelődés mélyebb változásokat jelez és indukál a társadalomban. Ekkortól több száz közlemény jelenik meg a világ vezető *jogi* folyóirataiban is a BD és a jog kapcsolatáról.⁴ A cikkek egy része a jog és a BD általános viszonyát elemzi. Olyan kérdéseket, mint a Big Data által felvetett etikai problémák,⁵ vagy a BD hatása általában az adatvédelemre.⁶ Más írások a BD és a jog egyes részterületeinek kapcsolatát vizsgálják, sokszor egészen konkrét problémákra és esetekre utalva.⁷

A BD és a jog kapcsolata sokféleképpen tematizálható, de én itt nem a fenti, szintén logikus felosztást (általános viszony és konkrét problémák) követem, hanem azt a felosztást alkalmazom, amely a kölcsönhatásnak, közös metszeteknek *két területét* és ezen belül *két szintjét* különbözteti meg. Ez a felosztás azon az egyszerű feltevésen alapszik, hogy mind a jog, mind a jogra kívülről reflektáló jogtudomány egyszerre tekinti a BD-jelenséget *tárgyának* (szabályozási tárgyának és vizsgálati tárgyának), és használja azt *eszközüül* (a jogalkotáshoz és a jogalkalmazáshoz, illetve a tudományos kutatáshoz). A két szempont alapján az alábbi táblázat rajzolható fel:

1. ábra. A jog(tudomány) és a Big Data lehetséges kapcsolódási pontjai

	Jog	Jogtudomány
Tárgy	① A BD által felvetett adatvédelmi, adatbiztonsági, alkotmányos stb. kérdések szabályozása.	⑤ A BD mint társadalmi és jogtudományi jelenség – például a lehetséges szabályozás alternatívái, módozatai, morális dilemmái stb.
Eszköz	② A BD használata a jogalkotásban – tudományos jogalkotás, adatalapú „ <i>social engineering</i> ”. – A BD használatának lehetőségei a jogalkalmazásban: BD-alapú elemző-, kereső- és predikációs eszközök.	④ A BD mint kutatási eszköz: a BD használata például nagy tömegű bírósági ítélet, hatósági határozat stb. statisztikai módszerekkel történő elemzéséhez; <i>natural language processing</i> és tartalomelemzési módszerek használata, stb.

⁴ Tudomásom szerint az első, azóta is sokat idézett tanulmány a jogi területen Tene és Polonetzky [2012] írása volt (Omer TENE – Jules POLONETSKY: „Privacy in the Age of Big Data: A Time for Big Decisions” *Stanford Law Review Online* 2012/February. 63–69.), amely azonban többször hivatkozza az *Economist* 2010. február 25-én megjelent különszámát, amely teljes egészében a „nagy adat” témaköréről szól.

⁵ Neil M. RICHARDS – Jonathan H. KING: „Big Data Ethics” *Wake Forest Law Review* 2014/2. 393–432.

⁶ TENE–POLONETSKY (4. l.).

⁷ Pl. Andrew Guthrie FERGUSON: „Big Data and Predictive Reasonable Suspicion” *University of Pennsylvania Law Review* 2015/2. 327–410, vagy Jin-ho JEON – Seung-Ryul JEONG: „Designing a Crime-Prevention System by Converging Big Data and IoT” *Journal of Internet Computing and Services* 2016/3. 115–128. (www.jksii.or.kr/upload/1/1212_1.pdf) a BD-alapú bűnmegelőzés (előrejelzés) vonatkozásában.

Ez a cikk műfajilag a jobb felső (harmadik) cellába tartozik, azaz (részben) a jogtudomány módszereivel igyekszik kijelentéseket tenni a Big Data és a jog világának interferenciájáról. A jogtudományi vizsgálat természetesen önmagát is tárggyá teheti, de vizsgálhatja a másik három kapcsolódási pontot is. Én pontosan így fogok tenni: a cikkben röviden igyekszem mind a négy területet érinteni.

Az 1. és a 2. területeken keletkezik a legtöbb irodalom. Itt emiatt inkább egyfajta panorámát igyekszem felvázolni, hiszen nem tudok róluk kimerítő képet adni. A célom itt tehát a BD-jelenség beemelése a magyar jogtudományi diskurzusba. A 3. és 4. pont (a BD és a jogtudomány) kapcsolata már korántsem olyan sokrétűen tárgyalt probléma, mint az első két terület, így itt inkább az első benyomásaimat fogom ismertetni, részben egy általam lefolytatott kutatás kapcsán is, amelyben némi gyakorlati tapasztalatot is szereztem a BD(-szerű) adatok használhatóságáról a jogtudomány területén.

1. A BD MINT A JOGI SZABÁLYOZÁS TÁRGYA

A legtriviálisabb kapcsolódás tehát az, hogy a Big Data *szabályozandó társadalmi jelenség*. Mint minden új társadalmi jelenség esetén, a BD-vel kapcsolatban is az az első, közhelyszerű megállapítás tehető, hogy egyelőre a szabályozóknak nincsen ötletük, hogy hogyan viszonyuljanak hozzá. Világosan látható ugyanis, hogy egyszerre rejt óriási lehetőségeket, és egyben hatalmas veszélyeket is. És ahogyan ez lenni szokott, már abban bizonyos tanácstalanság mutatkozik, hogy miben is lenne megragadható ennek az új társadalmi jelenségnek a lényege, egyáltalán szükség van-e bármilyen szabályozásra, és különösen *új szabályozásra*.

Ami a kockázatokat illeti, a szakirodalom a következő, már most is látható és egymással is összefüggő problémákat emlegeti a BD-jelenséggel kapcsolatban.

1. Az első az, hogy az egyébként hozzájárulással gyűjtött személyes, sőt a nem személyes jellegű adatokból a BD-analízisek segítségével olyan következtetések vonhatók le, amelyek *messze túlmutatnak* a hagyományos személyes adatkezelés veszélyein és karakterén. A klasszikus példa a sokak által ismert *Target*-eset. A Target amerikai áruházlánc egy, a vásárlói szokásokból kialakított BD-alapú predikciós algoritmust használva fedte fel egy 16 éves lány terhességét, majd küldött neki gratuláló levelet és baba-kellékeket tartalmazó katalógust, melyet persze a fiatal hölgy apja bontott azután ki.⁸

2. A második esetkör ehhez hasonló, de mégis kicsit más karakterű. Arról van szó, amikor a BD az egyébként anonimizált adatbázisok „visszaszemélyesítését” teszi lehetővé.⁹ Ez egy még tágabb horizontról azt veti fel, ahogyan Tene és

⁸ Az ügy alapos, elmélyült feldolgozását adja Charles DUHIGG: „How Companies Learn Your Secrets” *New York Times* 2012. 02. 19., www.nytimes.com/2012/02/19/magazine/shopping-habits.html?pagewanted=1&_r=1&hp.

⁹ Itt a klasszikus példa az AOL-eset, amikor az internetszolgáltató kutatási céllal megnyitotta 2006-ban a keresési stringeket tartalmazó adatbázisát, amelynek segítségével kiszűrve leleplezték egy 62 éves, Thelma Arnold nevű hölgyet, aki pl. olyan zavarba ejtő kereséseket folytatott, mint

Polonetzky,¹⁰ valamint Crawford és Schultz¹¹ is rámutatnak, hogy a Big Data korában a „hagyományos” adatvédelem szinte minden kategóriája megkérdőjeleződik és átalakul. A személyhez fűződő adat, az arányosság, a célhoz kötöttség, és a hozzájárulás jelentősége egyaránt más értelmet nyernek. Az első problémakörre példaként azt említik, hogy újabban több esetben is bebizonyosodott, hogy a BD-elemzésekre támaszkodva a magánszemély és az adat között felszámolt összefüggés helyreállítható,¹² például az eddig nem védett metaadatok használatával.¹³ A második problémakörből pedig elég csak a hagyományos adatvédelem „hozzájárulás”-centrikusságát kiemelni. A BD korában egyszerűen annyi adat képződik, hogy azt egy magánszemély képtelen kontrollálni. Végül a célhoz kötöttség elvének szigorú betartása a BD korszakában megbénítaná az üzleti életet, amely igen széles körben kezdte különböző következtetések levonására, személyre szabásra, célzott marketingre és predikcióra használni ezeket az adatokat.

3. A harmadik probléma szintén a BD azon karakterével van összefüggésben, hogy segítségével egy üzleti vállalkozás sokkal mélyebbre képes látni, mint a hagyományos információgyűjtéssel, és ezzel például kirekesztő, bizonyos társadalmi csoportokat megkülönböztető gyakorlatokat alakíthat ki. A probléma az amerikai *Federal Trade Commission* (FTC) figyelmét is felkeltette, és 2014-ban egy konferenciát is rendezett a témakörben.¹⁴ A FTC egy másik jelenségre is felfigyelt: az egyéniesített BD-alapú információkból egyéni, olykor diszkriminatív árazást lehet kialakítani,¹⁵ amelyet korábban csak emberi (értékesítői) döntéssel lehetett. Ilyen egyedi árazás például az Uber árazási metódusa, amelyről lentebb beszélünk majd.

Kérdés, hogy mennyiben más az a helyzet, amikor valakinek a BD-hez van hozzáférése, mint ha egyszerűen nagy mennyiségű másféle adathoz. Először is azt érdemes tisztázni, hogy bár a BD gyakran nem személyes adat (legfeljebb újfajta módszerekkel visszaállítható a személyes jellege), ugyanakkor a fenti példák-ból egyértelmű, hogy *információs túlhatalmat* hozhat létre annál, aki rendelkezik vele, főként azzal, hogy *következtetések* vonhatók le belőle, *sőt az előrejelzés* is lehetővé válik általa.¹⁶ Nagy adathalmazokból az előrejelzés és a következte-

hogyan „kutya, amely mindent levizel”. Paul OHM: „Broken Promises of Privacy: Responding to the Surprising Failure of Anonymization” *UCLA Law Review* 2010/6. 1701–1778. 1718.

¹⁰ TANE–POLONETZKY (4. lj.).

¹¹ Pl. Kate CRAWFORD – Jason SCHULTZ: „Big Data and Due Process: Toward a Framework to Redress Predictive Privacy Harms” *Boston College Law Review* 2014/1. 93–128, 94.

¹² OHM (9. lj.) 1717–1722.

¹³ Big Data: Seizing Opportunities, Preserving Values (3. lj.) 49.

¹⁴ Big Data: A Tool for Inclusion or Exclusion? [2014] Konferencia a Federal Trade Commission szervezésében, 2014. szeptember 14-én, www.ftc.gov/news-events/events-calendar/2014/09/big-data-tool-inclusion-or-exclusion.

¹⁵ The White House Council of Economic Advisers. „Big Data and Differential Pricing” February 2015. obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/whitehouse_files/docs/Big_Data_Report_Nonembargo_v2.pdf, valamint lásd a 14. lj.-ben szereplő konferencia anyagait.

¹⁶ Big Data: Seizing Opportunities, Preserving Values (3. lj.) 50, vagy Phil SIMON: *Big Data Lessons from Netflix*, www.wired.com/insights/2014/03/big-data-lessons-netflix/. A profilizálásról és a nagy pontossággal személyre szabott reklámokról van szó.

tés eddig is lehetséges volt,¹⁷ a BD-korszak ezt illetően az adatok képződésének módjában (spontán, folyamatos adatképződés), mennyiségi növekedésében (sokkal több dologról áll rendelkezésre adat), és az adatokhoz történő sokkal szélesebb körű hozzáférésben (rengeteg magánszervezet is folyamatosan gyűjt és elemez adatokat) különbözik. A BD prediktív ereje szinte minden tanulmányban középponti helyet foglal el, és nem véletlenül. Aki a jövőt tudja, az olyan hatalommal rendelkezik, amely szinte isteni jelleggel ruházza fel őt.¹⁸ A helyzetet még bonyolultabbá teszi az, hogy az előrejelzést algoritmusok és gépek végzik, amelyek egy egyszerű ember számára átláthatatlanul működnek, sőt, olykor még a következtetések is alig érthetőek meg „józan ésszel”. Ezért – úgy tűnik – hogy a BD-vel kapcsolatos szabályozási törekvések többsége ennek a szabályozási túlhatalomnak a megszüntetésére, enyhítésére, kompenzálására, valamint az algoritmusok transzparenssé tételére irányul. Többen például azzal érvelnek, hogy minden eszközzel ösztönözni kell a BD-tulajdonosokat, hogy ezeket az adatszetteket hozzák nyilvánosságra.¹⁹

A BD azért is tűnik újfajta megközelítést igénylő jelenségnek, mert bár a hagyományos adatvédelmi rezsimek alapelvei ebben a világban is számon kérhetők és elvileg betarthatók is lennének (teljes és mindenre kiterjedő hozzájárulás az érintett részéről, a személyes adat személyes jellegének megtartása addig, ameddig bármilyen módon helyreállítható a kapcsolat, a különböző adatok átadásának és összekapcsolásának teljes tilalma stb.), csakhogy ebben az esetben a BD-t teljesen megfosztanánk az értékteremtő erejétől. Itt látom a BD-jelenség másik új tulajdonságát, hogy a korábbi, szinte teljes egészében „érintett”-központú, az érintettek védelmére egyoldalúan koncentráló adatvédelmi szabályozás helyett a legtöbb írás nagyon komolyan a védelemmel és a veszélyekkel legalább megegyező súllyal említi, hogy a BD óriási *lehetőségeket rejt*, amelyeket nem szabadna kiaknázatlanul hagyni. E lehetőségek között a legnagyobb súllyal az szerepel, hogy a mesterseges intelligenciák szinte kivétel nélkül BD-alapúak.²⁰

A téma egyik szerzője, Byers például egy empirikus kutatásra alapozva öt területet jelöl meg, ahol a BD értékteremtő ereje érvényesül.²¹

¹⁷ Ez a „következtető statisztika” (*inferential statistics*) lásd pl. James W. GRIMM – Paul R. WOZNIAK: *Basic Social Statistics and Quantitative Research Methods* (Belmont: Wadsworth 1990) 271–336. Többen jelezték a cikk olvasása után, hogy a legtöbb probléma és módszer, amelyet itt ismerek nem BD-specifikus, mert jellemző a hagyományos statisztikai elemzésekre és kvalitatív módszerekre is. Ez igaz. A BD használatá során hasonló matematikai módszereket használnak, mint a hagyományos kvalitatív statisztikai kutatásokban. A különbségeket fentebb taglalom.

¹⁸ A BD predikciós képességéről általában Eric SEGEL: *Predictive Analytics: The Power to Predict Who Will Click, Buy, Lie, or Die* (New Jersey: Wiley 2013). A vásárlási szokásokat illetően Veronica MCGREGOR – Sophia Helena CALDERON – Roberta TONELLI: „Big Data and Consumer Financial Information” *Business Law Today* 2013/11. 1–4. A rendőrségi munkával kapcsolatban FERGUSON (7. l.).

¹⁹ Pl. Michael MATTIOLI: „Disclosing Big Data” *Minnesota Law Review* 2014/2. 535–584, 537.

²⁰ Csak gondoljunk a Google Translate projektjére, vagy az önzetető autók által használt tudásbázisokra.

²¹ Angela BYERS: „Big Data, Big Economic Impact” *I/S: A Journal of Law and Policy for the Information Society* 2015/3. 757–764.

1. A BD a piacon, de akár egy cégen belül is az addig *láthatatlan teljesítménykülönbségek mérését* teszi lehetővé. BD alapon mérhető az egyes alutjeljesítő részlegek, BD alapon hasonlíthatók össze a piacon szolgáltatások és árak, sőt – tesszük hozzá – a BD az egyébként nehezen mérhető közszolgáltatások (például az egészségügyi szolgáltatások, vagy a hivatali ügyintézés) minőségének a mérésére, de legalábbis hatalmas mintákon történő összehasonlítására is alkalmas.

2. A BD az élet sok területén *kísérletezésre és szimulációkra* ad alkalmat. Például weboldalakat lehet kétféle verzióban elindítani, hatalmas adatállományokban lehet változókat kicserélve a végeredményt megfigyelni. Ezek a kísérletek jóval pontosabb eredményeket adnak, mintha kisebb mintákon végeznénk, vagy egyszerűen spekulálnánk.

3. A BD az élet szinte minden területén alkalmas bizonyos populációk szegmentálására, és így *egyenre szabottabb akciók* megtételére, ajánlatok és szolgáltatások kínálására, döntések meghozatalára. A marketing kézenfekvő területe ennek, de elég csak a biztosítás területét (például kik a gyakoribb károkozók, melyek a veszélyes helyzetek stb.), vagy a prediktív rendőrségi cselekvést²² említeni.

4. A korábbi területekkel összefügg, hogy a BD sokkal kiterjedtebben lehetővé teszi az *automatizált döntéshozatalt*. Egy olyan vállalatnál, amelyben a gyártás nagymértékben automatizált, és a gépek működése szenzorokon alapszik, az ezekből származó információkból egy jó algoritmus gyorsabban tud jobb döntéseket hozni, mint egy ember, ami végső soron az erőforrások (így a természeti erőforrások) sokkal optimálisabb kihasználásához vezet.

5. Végül a BD új üzleti modellek megszületését is lehetővé teszi. Ha az információk valós időben rendelkezésre állnak, akkor például a pillanatnyi kereslet-kínálatot figyelembe vevő árazást lehet kialakítani, ahogyan azt az *Uber surge pricing-ja* esetében láthatjuk.²³

Ugyanígy, az EU például valósággal eufóriában van a BD-vel kapcsolatban, a Tanács „Egy virágzó adat-alapú gazdaság felé” című dokumentuma szinte kizárólag a BD előnyeire koncentrál olyan területeken, mint „az egészségügy, élelmiszerbiztonság, klímavédelem és energiahatékonyság, intelligens szállítási rendszerek és okos városok”.²⁴ Jóllehet az anyag az adatalapú gazdaságról általában (így nem csak a BD-jelenségről) szól, a négy szabályozási terület, amelyet említ (adat-

²² JEON–JEONG (7. lj.).

²³ Pl. Jonathan HALL – Cory KENDRICK: „The Effects of Uber’s Surge Pricing” *UBER Newsroom* 2015. szeptember 17., newsroom.uber.com/the-effects-of-ubers-surge-pricing/. Azért tegyük hozzá, hogy ez az eset azt is mutatja, hogy a BD olyan lehetőségeket nyit meg, amelyek talán a gazdasági növekedés és a szabad piac szempontjából nézve előnyösek, ugyanakkor más csoportok számára hátrányosak lehetnek. Bizonyos esetekben és csoportok számára a taxi hatósági ára kiszámíthatóbb, mint a szituatív *surge pricing*, vö. Utpal M. DHOLAKIA: „Everyone Hates Uber’s Surge Pricing – Here’s How to Fix It” *Harvard Business Review* 2015. december 21., hbr.org/2015/12/everyone-hates-ubers-surge-pricing-heres-how-to-fix-it.

²⁴ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Towards a Thriving Data Driven Economy. Towards a thriving data-driven economy (COM/2014/0442 final), eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1404888011738&uri=CELEX:52014DC0442.

és fogyasztóvédelem, adatbányászat, adatbiztonság, adattulajdonlás és -átadás)²⁵ részben a BD világát is érinti. Az eufória az USA kormányzatát is jellemzi.²⁶

Mindezek alapján nehéz válaszolni arra, hogy vajon a BD esetében elég lesz-e a hagyományos adatvédelmi szabályozás átalakítása, esetleg a személyiségi jogvédelmi (*privacy*) szabályozás átértelmezése, kiterjesztése, vagy épp szűkítése ahhoz, hogy kezelje azt. Úgy tűnik, hogy néhány új szabályra szinte bizonyosan szükség lesz; a kérdés csak az, hogy ezek a szabályok beilleszthetők lesznek-e a „személyes adatok védelmének”, esetleg az „elektronikus kereskedelem” szabályainak a keretei közé, vagy új *keretekre* is szükség lesz. A hagyományos adatvédelem is információs túlhatalmaktól védte az állampolgárt, de a BD információs túlhatalma ezt az aszimmetriát új dimenzióba emeli. Ugyanakkor ennek legfőbb eleméről, a varázslatos predikciós erőről egyelőre *szinte semmit nem tudunk*: egy-két esetben ez egészen félelmetes, ijesztő volt, de senki sem tudja biztosan, hogy vajon ezek nem csak elszigetelt, és véletlenek által segített esetek-e? Vajon az egyedi vásárlásainkkal, letöltéseinkkel, kereséseinkkel kapcsolatos adathalmazok bizonyos matematikai algoritmusok segítségével valóban olyan előrejelzéseket tesznek-e majd lehetővé, amelyek olyasmiről árulkodnak, amit magunk sem tudtunk saját magunkról, s ezáltal a nagy adathalmazokkal rendelkező cégek, szervezetek legbelsőbb titkainkhoz, szinte a lelkünkhöz, agyunkhoz férnek majd hozzá? És a másik oldalról nézve ugyanilyen súlyos, és egyelőre megválaszolhatatlan kérdés, hogy ezek az adatok és algoritmusok a gazdasági növekedésnek – egyáltalán a gazdaságnak és a szolgáltatásoknak – valóban új, virágzó szakaszát nyitják-e majd meg? Amíg ezeket nem tudjuk, arra a kérdésre is lehetetlen válaszolni, hogy a régi szabályozás átalakítása, vagy teljesen új szabályok kellenek-e.

Végül itt kell megemlékeznünk arról, hogy a fenti dilemmát tükrözi, hogy az EU és a BD viszonya is ellentmondásos. Mint az ismert, az EU még a 2010-es évek elején kezdte el a régi adatvédelmi irányelvének felülvizsgálatát. A paradox az EU-s szabályozással kapcsolatban az, hogy amikor a munka elindult, a Big Data még egyszerűen nem volt a közbeszéd része. Az adatvédelemről készült speciális Eurobarometer-jelentésekben²⁷ – sem 2010-ben, sem 2015-ben – nem fordul elő a Big Data kifejezés. A kifejezés mellőzése ellenére persze a jelenség néhány aspektusára a kérdőív rákérdezett. Így például az európaiak 71%-a gondolja a személyes adatok átadását a modern élet egyre gyakoribb velejárójának,²⁸ sőt elkerülhetetlennek, és ez a szám az iskolázottsággal egyenes arányban,²⁹ az életkorral fordított arányban³⁰ növekszik. Ugyanakkor ez az anyag és a többi előkészítő anyag is mindvégig abban a fogalmi keretben mozog, amelynek az a lényege, hogy a személyes adatok védelmét fokozni kell, mert csak így lehet a fogyasztók *bizalmát*

²⁵ 24. lj. 11–12.

²⁶ Lásd 3. lj.

²⁷ Special Eurobarometer 431. Data Protection (adattfelvétel: 2015 március, publikálás dátuma: 2015 június), ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_431_en.pdf.

²⁸ 27. lj. 28.

²⁹ 27. lj. 23, 33.

³⁰ 27. lj. 33.

elnyerni. A bizalom egyre intenzívebb használatot fog eredményezni, amely vég-ső soron segíti a gazdasági növekedést, az online magán- és kormányzati szolgál-tatások kiépülését is.³¹ A másik érték, amelyre az irányelv épül, az adatok szabad áramlásának elősegítése, és az adatvédelmi szintek kiegyenlítése. Nincsen tehát szó explicite a BD-jelenségről, ugyanakkor az EU is érzékelt, hogy valahogyan reflektálni kellene rá: egy közelmúltbeli *policy paper* a BD és a Rendelet viszonyát próbálja tisztázni,³² és ez is azzal érvel, hogy a szigorú adatvédelmi szabályok által felkeltett és fenntartott fokozott fogyasztói bizalom versenyelőnyt fog biztosítani az európai vállalkozásoknak.

Nekem kétségeim vannak azzal kapcsolatban, hogy az adatvédelmi sztenderdek folyamatos emelése önmagában, a bizalom emelkedése miatt élénkebb adat-ipart, és adathasználatot fog eredményezni. A rendelet más részei nem BD-barát sza-bályozást mutatnak. A rendelet a BD-t ugyan nem, de a BD legfontosabb *felhasz-nálási területét*, a profilalkotást és az előrejelzést említi, méghozzá meglehetősen negatív kontextusban „automatikus döntéshozatalként”.³³ A rendelet ezzel kapcso-latban alapvetően azt a szabályt fekteti le, hogy a magánszemélyeknek joguk van arra, hogy rájuk ilyen automatikus döntéshozatal *egyáltalán* ne terjedjen ki, ille-tve, amennyiben kiterjed, joguk van tudni a mögöttük meghúzódó logikákat, algorit-musokat, és bármikor „emberi beavatkozást” kérni, álláspontjukat kifejezni, és kifog-ást benyújtani. Nem nehéz elképzelni, hogy ezeket a szabályokat mennyire nehéz lesz betartani, és azt is, hogy ezek a szabályok mennyire nem azoknak a cégeknek kedveznek, akik szeretnék a BD előnyeit akár a saját tevékenységük körében, akár más vállalkozások számára szolgáltatásként használni. Az, hogy a BD-vel előre-jelzéseket lehet tenni, és döntéseket automatikusan lehet hozni, a BD értékteremtő erejének lényege. Az ilyen szabályok elriasztják ezeket a cégeket, így el sem indít-ják azokat a szolgáltatásokat, amelyek magas adatvédelmi szintje a vevőket utóbb ezek igénybevételére csábítaná. Később majd ismertettem például a jogi információ-szolgáltatás területén tevékenykedő két amerikai cég BD-alapú, hihetetlenül inno-vatív online szolgáltatását. Ezeket a szolgáltatásokat Európában jelenleg egyszer-űen *el sem lehetne indítani*.

³¹ Vö. pl. Commission Staff Working Paper. Impact Assessment, Accompanying the document (...) General Data Protection Regulation (...) Brussels, 25. 01. 2012, ec.europa.eu/justice/data-protection/document/review2012/sec_2012_72_en.pdf.

³² The EU Data Protection Reform and Big Data (Factseet), 2016. március, ec.europa.eu/justice/data-protection/files/data-protection-big-data_factsheet_web_en.pdf.

³³ Általános adatvédelmi rendelet – Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679. rendelete (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről (általános adatvédelmi rendelet), preambulum, 72. pont, 13. cikk (2) f), 14. cikk (2) g) és 15. cikk (1) h) és 22. cikk.

2. A BD MINT ESZKÖZ A JOGALKOTÓK ÉS A JOGALKALMAZÓK KEZÉBEN

A második cella a táblázatban azt mutatja, hogy a jog nemcsak szabályozhatja a BD-t, hanem támaszkodhat is rá, eszközként is használhatja. Ha a jog világát vesszük, itt újból két szintet érdemes megkülönböztetni: egyfelől a BD a jogalkotás egyik új, fontos eszköze lehet, másfelől a BD a jogalkalmazásban is helyet kaphat.

Ami ez elsőt illeti, az az egyszerű feltételezésem van – és szemmel láthatóan az EU-nak is³⁴ –, hogy a BD segítségével jobb jogszabályok alkothatók, de legalábbis a BD új perspektívákat nyithat meg a jogszabály-előkészítésben és a hatásvizsgálatban. Az közismert, hogy a jogalkotás már most is alkalmaz statisztikai adatokat, hiszen például egy áfával kapcsolatos jogszabály-változtatás, vagy társasági törvény módosítás aligha volna lehetséges, ha nem tudjuk, hogy mennyi a kiskereskedelmi forgalom árukategóriánként, illetve hány kft. van az országban. A BD azonban messze túlmutat ezeken az adatokon. Itt arról van szó, hogy a társadalmi jelenséget reprezentáló adat legtöbbször *a maga teljességében* rendelkezésre áll, és nemcsak valamilyen közvetítő médiumon keresztül, szűrt, vagy kisebb mintán felvett formájában mutatkozik. Az online pénztárgépek adatai például a maguk teljes részletességében mutatják az áruk és szolgáltatások forgalmát, igaz, ömlesztett formában. A mobiltelefonok cellainformáció-adatai az emberek valós mozgását regisztrálják, nem torzítja őket az utólag visszaemlékező ember memóriája. A közösségi oldalakon zajló kommunikáció közvetlenül az emberi interakciókat mutatja, és nem utólagos visszaidézése azoknak.

A jogalkotást a BD többféleképp segítheti. Egyrészt egy-egy jogalkotási aktus, döntés hatásai a múltban mérhetők azokon a kimeneteken, amelyek egy életviszony (például a gazdaság) jellegzetességeit, adatait egyébként mikroszinten tartalmazzák. (Például egy gazdaságra vonatkozó jogalkotói döntés hatása a cégnyilvántartás változásaiban, vagy a társaságok letéti mérlegeiben.) Ezekből azután felállíthatók olyan összefüggések, amelyek a jövőbeli jogalkotás alapjául szolgálhatnak. Másrészt egy-egy társadalmi jelenség szabályozásakor a kiinduló adatok – amelyeket jelenleg vagy csak a múltra vonatkozó statisztikákból, vagy egyáltalán nem vesznek figyelembe a jogalkotáskor – a valós idejű és teljes formájukban vehetők figyelembe. (Például a kiskereskedelmi forgalom az online pénztárgépek adataiból, vagy a gépjárműforgalom az autópálya-kamerák adataiból.³⁵) Végül harmadszor: ahogyan azt fentebb már a téma egyik szakértőjének cikkére utalva jelez-

³⁴ A H2020 program egyik alprogramjaként született kiírás a „*Policy-development in the age of big data: data-driven policy-making, policy-modelling and policy-implementation*” című. Lásd ec.europa.eu/research/participants/portal/desktop/en/opportunities/h2020/topics/co-creation-06-2017.html.

³⁵ Vö. GILYÁN Csaba: Online pénztárgépadatok hivatalos statisztikai célokra való felhasználásának kérdései, tapasztalatai. Előadás a KSH és az MTA TK közös szervezésében megrendezett Big Data Workshopen, 2016. május 27-én, és Lovics Gábor: A turisztikai határfelvételek NÚSZ Zrt.-től érkező járműforgalmi adatok felhasználásával kapcsolatos tapasztalatok (előadás ugyanezen a rendezvényen).

tem, a BD rengeteg kísérletezésre, szimulációra ad lehetőséget.³⁶ Olyan modelleket lehet felállítani, amelyek nagy pontossággal képesek előre jelezni egy szabályozás hatásait, sőt olyan szabályozásokat lehet korlátozottabb kis mintákon (például csak egy kisebb közösség, vagy város lakosságán) tesztelni, amelyek azelőtt azért voltak lehetetlenek, mert az output (hatás) oldalán nem álltak rendelkezésre információk. Ma már olyan egészen „puha” hatások is mérhetők (például egy intézkedés bejelentésének társadalmi fogadtatása a közösségi oldalakon tett bejegyzések szöveg-elemzésével), amelyek korábban elképzelhetetlenek lettek volna.

Ugyanez igaz a jogalkalmazásra is, de a jogalkalmazás segítése már nemcsak elvi lehetőség, és ahogyan az lenni szokott, az üzleti szféra hamarabb látta meg a lehetőséget a BD-ben, mint a kormányzatok.

2008-ban a Stanford Egyetemen indult egy projekt, amelynek célja egy olyan rendszer kiépítése volt, amely a különböző nyilvános adatbázisokban található jogi dokumentumokat (javarészt döntéseket)³⁷ gyűjt össze és dolgoz fel szoftverek segítségével. A rendszer 2010-ben a *Lex Machina* nevet kapta,³⁸ majd 2015-ben a LexisNexis (a multinacionális Relx kiadóvállalat része) felvásárolta.³⁹

A rendszer, hasonlóan a versenytársához, a szintén stanfordi diákok által alapított *Ravel*-hez,⁴⁰ tehát nagy mennyiségű – elsősorban szöveges – adat elemzésére, és abból következtetések levonására képes. Az AALL (az Amerikai Jogi Könyvtárak Szövetsége) így lelkendezett, amikor nemrég 2016 legjobb termékének választotta a *Ravel* „Bíróelemző” algoritmusát: „a Bíróelemző felismeri azokat az eseteket, bírói fórumokat és bírákat, amelyeket egy meghatározott [a rendszer által elemzett – Z. Zs.] bíró a legmeggyőzőbbnek tart, és azonosítja azokat a szabályokat és speciális nyelvezetet, amelyeket a bíró általában idéz.”⁴¹ Ugyanez a termék ajánlásokat is tesz a leghatékonyabb perstratégiára, érvelésre. A *Lex Machina*t pedig azzal a kissé marketingízű szöveggel dicséri a *technolawyer* blog,⁴² hogy ha azzal dolgozunk, olyan, mintha légy volnánk az ellenérdekű fél képviselője irodájának falán, vagy a bíró szobájában. A *Lex Machina* képes elemezni a peradatokat bíróság, bíró, vagy az ellenfél képviselője szemszögéből. „Ez a tudás megfizethetetlen, ha a perstratégiáról, *forum shopping*ról, vagy egy fellebbezés megfogalmazásáról van szó” – mondja a reklámanyag. Az elemzés nemcsak táblázatok és grafikonok felrajzolását jelenti, hanem adott esetben a saját ügyünk kimenetelének százalékos arányban történő megjóslását a történeti adatok alapján. Az adatokat a

³⁶ BYERS (21. l.).

³⁷ Az amerikai District Courtok nyilvános online irattárából, a PACER-ből (www.pacer.gov/), az USA szabadalmi hivatalának adatbázisából, www.uspto.gov/ és az USA Nemzetközi Kereskedelmi Bizottságának (www.usitc.gov/) online dokumentumrendszeréből, az EDIS-ből, [edis3-external/page.svc?page=edis3Central%3AHome](http://edis.usitc.gov/edis3-external/page.svc?page=edis3Central%3AHome).

³⁸ Lásd lexmachina.com/.

³⁹ Lásd lexmachina.com/media/press/lexisnexis-acquires-lex-machina/.

⁴⁰ Lásd ravellaw.com/.

⁴¹ Lásd www.aallnet.org/hc/NewsCallout/Ravel-Law-Wins-2016-AALL-New-Product-Award.pdf.

⁴² Jennifer DIXON: „Review of Legal Analytics Platform” *Technolawyer blog* (Litigation World rovat) 2016. szeptember 23. Az írás a blogon közvetlenül nem érhető el, azt a *Lex Machina* oldala közli az alábbi linken: lexmachina.com/wp-content/uploads/2016/10/LitigationWorld-Review-2016.pdf.

rendszerek persze mindig „jogász-kompatibilis” formában találják: látványos vizualizáció (gráfok, háromdimenziós hálózatok, színes, de egyszerű grafikonok, diagrammok) segítségével.

A BD használata a jogalkalmazás bizonyos szféráiban tehát már megkezdődött. Ez a terület – a predikció lehetőségén kívül, amely mint mondtam, a BD általános jellegzetessége – szintén felvet egy izgalmas kérdést, mégpedig az adatok *értelmezésével* kapcsolatban. Már az egyszerű statisztikai adatok értelmezése is vehet fel számos kérdést, és ezeknek a kérdéseknek egy része érvényes a BD esetén is.⁴³ A BD új kérdései azzal függenek össze, hogy az adatok spontán, nem kutatási céllal képződnek. A statisztika ugyanis legtöbbször tudatos, előre megtervezett adatfelvételekkel operál. Így ott az adott társadalmi jelenség értelmezésének legnagyobb része már az adatfelvétel előtt eldőlt, hiszen el kell dönteni, miről és hogyan veszünk fel adatot. Ráadásul ez az adatfelvétel általában illeszkedik egy ismert, magasabb szintű narratívába. (Például az igazságügyi statisztika a bíróságok ügyszakai szerint, a Btk. büncselekményei szerint, azaz legtöbb esetben a jogszabályok által kijelölt normatív-fogalmi térben mozog.) A BD-jelenség esetén azonban az adatok mikroszinten, valós időben, spontán módon termelődnek hatalmas mennyiségben, és gyakran anélkül, hogy valaha valaki ezeknek az adatoknak az elemzés szempontjából történő feldolgozására gondolt volna. A BD-hez a magyarázatok már az adatok keletkezése után fűződnek hozzá, és ez felértékeli a BD-hez utólag hozzáfűzött narratívákat. Amikor a Ravel a bíró számára „nyerő” érveléseket, azaz bizonyos ügytípusok nyerteseinek érvelési mintáiban az ismétlődéseket kilistázza, ez egyben azt is feltételezi, hogy van egy olyan magasabb szintű narratívánk, amely szerint az érvelési mintázatok és a pernyertesség között valamilyen összefüggés mutatkozik. Ez ugyanúgy egy narratíva, mint az, hogy bizonyos ügyvédek bizonyos ügytípusokban sikeresebbek, mint más ügyvédek, jóllehet ennek lehet egy olyan egyszerű (másik) oka is, hogy a sikeres ügyvéd nem vállal el csak biztosnak látszó ügyeket.

Voltaképp ugyanennek a kérdéskörnek az egyik leágazása az is, amelyet a statisztika a korreláció fogalmában ragad meg, de a BD világában szintén kicsit másképp jelentkezik. A statisztikában is hozzá lehet bármely adathoz bármely más adat változását kapcsolni. Ugyanakkor a BD-korszakban annyiféle adat keletkezik, hogy egyre nagyobb a csábítás, hogy egymástól teljesen távol eső adathalmazok összefüggéseit vizsgáljuk meg. A fentebb már emlegetett *Target*-esetben éppen ez történt, és teljesen váratlan, és – legalábbis egy esetben – valós összefüggések mutatkoztak meg. De említhetnénk azt a kutatást, amely bebizonyította, hogy a konzervatív beállítódású emberek hajlamosabbak könnyebben undorodni bizonyos dolgoktól,⁴⁴ így az undorérzet és a politikai beállítódás között összefüg-

⁴³ Ismert az egyedi történés oksági és a nagyobb sokaságok statisztikai összefüggéseinek különbsége: ha a fővárosba történő mozgás befelé hétköznapokon nagyobb, mint ünnepnapokon, akkor ezt legfőképp úgy lehet értelmezni, hogy „az emberek általában dolgozni járnak a fővárosba”, de természetesen ez nem jelenti azt, hogy hétköznap reggel a főváros felé tartó minden autóban kizárólag a fővárosban dolgozók ülnek.

⁴⁴ Yoel INBAR [et al.]: *Disgust Sensitivity, Political Conservatism and Voting*, *spp.sagepub.com/content/3/5/537.abstract*.

géseket találhatunk. Vajon hány ilyen rejtett összefüggésre fog még fény derülni az elkövetkező években, akár a jog területén is? De ez a téma már átvezet bennünket a következő fejezethez.

3. A BD MINT A JOGTUDOMÁNY TÁRGYA

Ahogy az a cikk elején említettem, a jogtudományi folyóiratok százas nagyságrendben közöltek az elmúlt években cikkeket a BD témakörében.⁴⁵

Mivel elemezhető jogi szabályozás még nincsen, a jogtudomány az etikai kapcsolódási pontokra igyekszik reagálni, alapelveket keres, illetve megpróbál ésszerű keretek között belelátni a jövőbe. Az etikai vizsgálatra a legjobb példa Richards és King cikke,⁴⁶ amely az egyik legtöbbször hivatkozott írás a Big Data tematikában, így érdemes röviden rekapitulálni a benne leírtakat.

A szerzők a cikkükben négy „magas szintű” alapelvet fektetnek le, amelyet szerintük a Big Data korszakában is követni kell. 1. Szerintük először is a „privacy” a mai korszakban az „információ kezelésére vonatkozó szabályrendszer” (*information rules*). Eszerint le kell számolni azzal a szabályozási előfeltevéssel, hogy magánszemély képes kontrollálni a személyes adatainak az áramlását. Ettől még nem lesz a „privacy halott”, ahogyan ezt sokan gondolják – egyszerűen csak arról van szó, hogy a személyes adatok védelme helyett talán inkább a személyes adatok kezelésének szabályain lesz a hangsúly. 2. A megosztott információ még maradhat bizalmas, a megosztás és a privacy között nincsen szükségszerű ellentmondás. A jelenlegi szabályrendszer bináris jellegű. A Big Data korszakában szakítanunk kell ezzel a bináris szemlélettel: ahhoz, hogy használhassuk és kihasználhassuk a BD előnyeit, az adatok megosztását elő kell segítenünk, és olyan szabályozásra van szükségünk, amely ezt úgy teszi lehetővé, hogy közben az adat bizalmas jellege megmarad. 3. További etikai alapelv, hogy a Big Data-nak, és főként az adatok mozgásának mindvégig transzparensnek kell maradnia – tudnunk kell, hogy mi történik az egyes adatok átadásakor, hogy a titkos adatmozgatásokkal ne tudjanak ellenőrizetlen hatalmat gyakorolni felettünk. 4. Végül a negyedik elv az identitás elve. A BD számos helyzetben képes korlátozni az identitás-meghatározási képességünket. Megmondhatja – úgymond –, hogy kik vagyunk, még azelőtt, hogy mi magunk megtehetnénk ezt. A legrosszabb, legveszélyesebb formáit ezeknek a gépi döntéseknek egyszerűen meg kell tiltanunk, a kevésbé rossz formáit pedig szabályoznunk kell – mondják a szerzők. Az utóbbi két pont kapcsán már csak az a kérdés – teszem hozzá már én –, hogy hogyan lehet ezeket a hatalmas adathalmazoz-

⁴⁵ Néhány cikk címe: „Big Data és a tisztességes eljárás: egy elméleti keret alapvonalai a prediktív személyes adatsértések kompenzálásához” [CRAWFORD–SCHULTZ (11. lj.)]; „Privacy a Big Data korszakban: itt az idő a nagy döntésekre” [TENE – POLONETSKY (4. lj.)]; „A Big Data és a prediktív ésszerű gyanú” [FERGUSON (7. lj.)]; „A betegek személyes adatainak védelme a Big Data korszakban” (NICOLAS P. TERRY: „Protecting Patient Privacy in the Age of Big Data” *UMKC Law Review* 2012/2. 385–416.) stb.

⁴⁶ RICHARDS–KING (5. lj.).

kat, valamint a bonyolult elemző és döntő algoritmusokat transzparenssé tenni egy egyszerű állampolgár számára.

A fentebbi gondolatokat kiegészíteném még kettővel, amelyek már kicsit a jóslás kategóriájába tartoznak. Mindkettő a BD predikciós képességével függ össze. Az első az, hogy a BD olyan predikcióra tehet alkalmassá bennünket, amely a jelenlegi világgépünk szerint jogilag és morálisan *igazolhatatlan következményekhez vezet*. Képzeld el azt a helyzetet, hogy bebizonyosodik, hogy a 46-os lábú, fekete hajú, 190 centiméter magas 30 éves férfiak nagyon nagy eséllyel követnek el erőszakos bűncselekményeket. (Szándékosan írtam ilyen abszurd paramétereket.) Az persze elképzelhetetlen, hogy preventív céllal ezeknek az embereknek a személyes szabadságát korlátozzuk, de egy idő után nagy lesz a csábítás, hogy legalábbis valamilyen módon például megfigyeljük őket. De még a megfigyelés sem lesz a hagyományos igazolási technikákkal igazolható. Hogyan magyarázom azt meg, hogy az intézkedés tartalmát semmilyen szempontból nem érintő paraméter az intézkedés indoka? Ez a gondolkodásmód teljes szakítás lenne a felvilágosodás eszményeivel: például azzal a megfontolással, hogy csak olyasmért vagyok felelőssé tehető, amelyen magam is képes vagyok változtatni. (Azon, hogy nagy a lábam, nem tudok változtatni.) Vagy képzeld el a nevezetes terroristadilemmát⁴⁷ a BD világban, úgy, hogy a gép 90% feletti valószínűséggel mondja majd rá valakire, hogy súlyos terrorcselekményt fog elkövetni. Maradjon tétlen a jogi gépezet ebben az esetben? Vagy tegyen valamit? És mégis, mit?

Ha jól belegondolunk, az állami garanciarendszertől távol már most is számos példa van a statisztikai összefüggéseken alapuló – nem feltétlenül, bár gyakran BD-alapú – döntésekre. Például ilyen a bankok részben „titkos” algoritmusok alapján végzett *scoring-ja*, azaz hitelengedélyezési eljárása, modelljei.⁴⁸ A bankok természetesen nem indokolnak a hitelkérelem elutasításakor, és részben épp azért, mert az indokok egy része elfogadhatatlan lenne a „felvilágosult” hitelfelvevőknek. (Például az, hogy ők kockázatos kategóriába tartoznak. Hiszen egyébként talán úgy érzik, hogy a kategóriájuk kockázatos, azonban ők maguk nem azok.) Ugyanígy: a biztosítótársaságok, amikor kockázati besorolást végeznek, akkor például a fizetendő díjat is determinálják ezzel. Én lehetek egy csendes, szelíd 20 éves fiatalember, aki sportkocsiját visszafogottan és lassan vezeti, a rendszer a külső paramétereim alapján mégis a legkockázatosabb kategóriába fog besorolni.

A másik érdekes lehetséges jövőbeli fejlemény szintén a BD prediktív erejéhez kötődik. A BD a jog hagyományos magatartásbefolyásoló eszközei helyett „irracionális” magatartásbefolyásoló eszközöket hozhat létre: a „*social engineering*” új változatait. A *Target*-esetben az öntudatlan vásárlási minták „bukttatták le” a kis-

⁴⁷ A terroristadilemma lényege, hogy megmenthetünk-e több millió embert egyetlen ember megkínzása árán. Magyar nyelven a legjobb feldolgozását lásd JAKAB András: „Jogállamiság és terrorfenyegetés. Az alkotmány normatívitásának és az életmentő kínzás megengedhetőségének kérdése” in FEKETE Balázs – HORVÁTHY Balázs – KREISZ Brigitta (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk...* *Liber Amicorum Imre Vörös* (Budapest: HVG-ORAC 2014) 253.

⁴⁸ PL. ORAVECZ Beatrix: „Credit scoring modellek és teljesítményük értékelése” *Hitelintézeti Szemle* 2007/6. 607–627.

mamát. Már korábban is sokszor bebizonyosodott, hogy mindennapi döntéseink 45%-át egyszerűen a megszokás és nem a tudatos döntéshozatal jellemzi,⁴⁹ ugyanakkor ezeket a rejtett döntéshozataltól befolyásoló tényezőket ez ideig tudatosan inkább csak a marketing, a média világa használta ki. De a Big Data alapú döntések az üzleti és a politikai döntések világában is hamarosan bizonyára megjelennek. És a kérdés az, hogy a jog intakt maradhat-e ebben a világban, vagy lehetséges-e, hogy egyszer a jog is elfogadjon majd ilyen döntéseket? A jog egyelőre racionális motiváló eszköz, amely a szigorú erkölcsi individualizmus és a „morális okozatosság” elvén alapszik, de a kérdés az irracionális döntések előrelátása és befolyásolása lesz.

Nem lehet valakit előzetesbe tenni, vagy akár csak megfigyelni önmagában azért, mert egy predikációs szoftver 99%-ra teszi a bűnelkövetési hajlandóságát. Ugyanakkor például gondoljunk bele abba, ha a BD viselkedéstudományi alapon képes pontosan megmondani, hogy a nő terhes, vagy hogy engem fog-e érdekelni egy film, akkor például a büntetéskiszabás jelenlegi „önkényes” rendszerét nem lehetne-e BD-alapú, adatok milliárdjaiból dolgozó algoritmusokra bízni, és teljesen egyediesíteni? Vagy például sok polgári ügyben, ahol a bíró mérlegelési kategóriák alapján dönt (például a sérelemdíjak megállapításánál), miért ne lehetne olyan BD-algoritmusokat használni, amelyek az adott társadalmi jelenség környékéről, és a korábbi ítélkezési gyakorlatokból, esetleg a megállapított büntetések utóéletéről adatokat gyűjtve, pontosabban és jobban meg tudják mondani, mi az „épp jó” mérték.

Ha ez az utópisztikus világ megvalósul, annak több nagyon érdekes következménye lehet. Ezek közül kettőt emelek ki. Képzeld el, hogy a büntetéskiszabás BD-alapú. Ez esetben azonnal előtérbe kerül például az az egyszerű kérdés, hogy a speciális, vagy a generális prevenció a fontosabb. Hiszen lehetséges, hogy a számítások azt igazolják majd, hogy a speciális prevencióhoz (amely az elkövető adataalapú profilján nyugszik) egy egészen csekély büntetés is elegendő, míg a generális prevenció szempontjai azt mutatják, hogy a veszélyeztetett elkövetői rétegek számára egy jóval nagyobb büntetés bír visszatartó hatással. És adott esetben mindkét verziót teljesen egzakt számok támasztják majd alá. Egyszóval a BD-alapú döntések meghozatalához használt algoritmusok explicitté fogják tenni az *addigi implicit értékválasztásainkat*. A másik következménye pedig az lehet a BD-alapú döntéseknek, hogy mivel azok a normál ítélkezéshez képest jóval több – adott esetben az ember számára átláthatatlanul sok – paraméter alapján születnek, és így a hétköznapi és morális narratíváinktól eltérő döntéseket is eredményezhetnek, adott esetben például az ítélkezés *széttartó* voltát fogják majd eredményezni, és épp nem annak egységeseződését. Hiszen a BD-algoritmusok sokkal több egyéni körülményt figyelembe fognak tudni majd venni, mint a „normál” ítélkezés. Ugyanakkor a „jogegység” eszméje feltételezi a valamilyen szempontból homogénnek tekintett perszoportokat. Újra beleütközhetünk egy komoly filozófiai és értékilemmába, amely szerint az igazságos döntés egyszerre reflektál az eset *egyedi és megismételhetetlen* vonásaira, és ugyanakkor ezzel egy időben engedelmessé válik a „hasonló ese-

⁴⁹ DUHIGG (8. l.).

teket hasonlóan” parancsának. A BD-döntések a „minden eset egyedi” predikción fognak alapulni. Ezek a predikciók talán olykor érthető (például az Amazon ajánlóalgoritmus), olykor pedig szinte érthetetlen (például a *Target* esete) narratívák, amelyeket egyedül a predikciós erejük igazol. Ugyanakkor az ember a saját, „leegyszerűsítő” morális narratívái között él, és e megélt narratívák alapján akar magyarázatokat a világ dolgaira. Egyelőre elfogadhatatlannak látszik, hogy a gép „jobban tudjon” valamit, és elfogadjunk egy általa hozott és a hagyományos morális mércéinkkel abszurdnak tűnő döntést.⁵⁰ Nem kizárt azonban, hogy ezek a narratívák lassan megváltozzanak, ahogyan például a tudomány új narratívát teremtett a döntésekhez – hiszen az egyre gyakrabban kirendelt szakértők épp ezt a narratívát erősítik. A „tudomány azt mondja, hogy [...]” – halljuk ma már szinte végső érvként. Ez valójában szintén ellenőrizhetetlen narratíva, és ezért a szakértő is kettős igazolási helyzetben van, hiszen nemcsak a kollégái, hanem a bíró és a felek előtt is igazolnia kell az álláspontját. Nem tudjuk mi lesz akkor, ha egy BD-ből leszűrt algoritmus hoz meg majd egy döntést, és az igazolása csak annyi lesz majd, hogy ez a megoldás az „esetek elsöprő többségében működik”.

4. A BD MINT A JOGTUDOMÁNYI KUTATÁSOK EGY LEHETSÉGES ÚJ MÓDSZERE

A BD bizonyára hatással lesz a jogtudományi kutatásra is, de az a feltételezésem, hogy kicsit másképp, mint a társadalomtudományokra általában. A jogtudományt ugyanis szokásosan két részre szokták bontani: a szűkebb értelemben vett „hagyományos”, vagy dogmatikai jogtudományra,⁵¹ és az empirikus, társadalomtudományi jellegű jogtudományra.⁵² Utóbbit nem is feltétlenül lehet egyértelműen „jogtudománynak” nevezni, hiszen valójában a szociológia, a statisztika, a politikatudomány stb. eszköztárával vizsgálja a társadalom egyik alrendszerét, vagy ennek egy darabját – a jogot, s így nyugodtan sorolható a politikatudomány, vagy a szociológia körébe. Erre a – gyakorta empirikus eszközökkel operáló, és leegyszerűsítve, összefoglalóan jogszociológiának nevezett – tudományra a BD-jelenség pontosan ugyanúgy fog hatni, mint a bármilyen más (empirikus) társadalomtudományra. Új kihívásként jelentkezik például, hogy az adatok előzetes tervezés nél-

⁵⁰ A dilemma a mesterséges intelligenciák által hozott (egyébként gyakran szintén BD-alapú) döntéseknél is nagyon hasonló. Ezekre a dilemmákra irányítja rá a figyelmet az MIT „morális gépe”, amely egy kérdőív, ahol egy önvezető autót irányító mesterséges intelligencia számára kell olyan preferenciákat megadnunk előre, amelyeket kiélezett válsághelyzetekben használhat majd a gép. Ilyen pl. hogy mi legyen a döntés, ha pl. az autó elkerülhetetlenül el kell, hogy üssön valakit, de dönthet, hogy egy gyereket vagy egy felnőttet üssön inkább el (*moralmachine.mit.edu*).

⁵¹ Lásd pl. BÓDIG Máttyás: „A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje” in BÓDIG Máttyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna; tudomány-módszertani és tudományelméleti írások* (Budapest: MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten 2016) 86–109. vagy SZABÓ Miklós – JAKAB András: „A jogdogmatikai kutatás” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 51–78.

⁵² Vö. pl. FLECK Zoltán – GAJDUŠCHEK György: „Empirikus kutatás a jogban” in JAKAB–MENYHÁRD (51. l.) 101–131.

kül, spontán módon, nagy tömegben termelődnek és utólag kell hozzájuk narratívákat, magyarázó értelmezési kereteket keresni, valamint az, hogy az adatok közötti előzetes szelektálásra és az adatok validálására sokkal nagyobb hangsúlyt kell fektetni, mint eddig.

Számomra itt izgalmasabb kérdés az, hogy hogyan fog hatni a BD-jelenség a hagyományos, dogmatikai jogtudományra. Bár vitatott, hogy ennek a szűkebb értelemben vett jogtudománynak inkább a fogalmak köre szervezettsége vagy inkább az „interpretív” természete a meghatározója,⁵³ az biztos, hogy a jogtudománynak ez annyiban máig a „szíve”, amennyiben ez az, amely a legszorosabb kapcsolatban van a gyakorló jogászok munkájával. A dogmatikai tudomány egyszerre elemzi a gyakorlatot egy sajátos belső nézőpontból, azaz nem társadalomtudományi kategóriák, hanem jogi fogalmak segítségével, és szállít ugyanakkor érveket is a gyakorlat felé. Ennek a dogmatikai jogtudománynak tehát eltéphetetlenül szoros kölcsönkapcsolata van a joggyakorlattal. Ugyanez az empirikus jogtudományi kutatásokról nem mondható el.

Ez a hagyományos jogtudomány elsősorban autoritatív szövegekkel foglalkodik. A BD-jelenség ott fogja érinteni, hogy ezek a szövegek és a hozzájuk kapcsolódó, a jog mindennapjaiban keletkező másféle jogi szövegek korábban elképzelhetetlen mennyiségben fognak termelődni és rendelkezésre állni, és ezeknek a szövegeknek a feldolgozása, megértése, rendszerezése, vizsgálata a hagyományos jogtudományi módszerek mellett újfajta – főként gépi – módszerekkel is meg fog indulni. Statisztikai jellemzők, ismétlődések, szövegmintázatok, fogalmak és érvelési minták eloszlásai mentén már korábban is elemezték jogi szövegeket,⁵⁴ azonban a BD-jelenség azt eredményezi, hogy ezek a szövegek mennyiségükben és típusaikban is jóval nagyobb számban fognak rendelkezésre állni, és a kutatásuk szinte kizárólag számítógépes eszközök, algoritmusok segítségével lesz lehetséges.

Nézzünk egy egyszerű példát: tegyük fel, hogy az a kutatási kérdésünk, hogy „hogyan változott a bírói gyakorlat az orvosi műhibaperek kapcsán”? A hagyományos jogtudomány módszereivel a témáról írott tanulmányokat és a bírói gyakorlat – nagyrészt felsőbbirósági részének – legfontosabb döntéseit dolgoznánk fel. Természetesen lehetőségünk lenne empirikus kutatást is folytatni, például ügyvédek, vagy bírák körében kérdőíves felmérést folytatni. Ebben a kutatásban akár kvalitatív elemek is lehetnének. Ami új, hogy a BD korszakában lehetőség lesz olyan dokumentumok (periratok és ítéletek *teljes* szövegállománya, kórházi dokumentációk teljes állománya stb.) gépi elemzésére is, amelyek eddig kiestek ezekből a vizsgálatokból. (Most elméletileg tekintsünk el a példában felvetődő adatvédelmi aggályoktól).

Hogyan folyhat egy ilyen kutatás a gyakorlatban? A módszer alapja csaknem mindig szöveges dokumentumok statisztikai alapú elemzése lesz. Az „elemzés” ez esetben ismétlődések, minták, szabályszerűségek feltárását jelenti, mégpedig – a

⁵³ Előbbit vallja pl. Jakab András, utóbbit Bódig Máttyás.

⁵⁴ Itt pl. a hivatkozás-statisztikai kutatásokra gondolok, amelyeknek a rövid történetét egy korábbi írásomban már áttekintettem. ZÓDI Zsolt: „Citations of Previous Decisions and the Quality of Judicial Reasoning” *Acta Iuridica Hungarica* 2015/2–3. 129–148.

kutatási célkitűzéshez képest – „strukturálatlan” adat- és dokumentumhalmazokon. Azonban ezek a szabadszöveges dokumentumok csak látszólag „strukturálatlanok”, hiszen valójában minden szöveg tartalmaz szabályszerűségeket (ha mást nem, egy nyelv szabályait), és a hivatalos iratok meglepően sok számszerűsíthető formában is kifejezhető, adattá konvertálható struktúrát tartalmaznak. Például egy sor számot (iktatószám, dátumok, címek), hivatkozást (jogszabály-hivatkozások, jogeset hivatkozások), különböző, a valóságban azonosítható személyeket és szervezeteket (magánszemélyek, intézmények neveit), eseményleírásokat (tényállási elemeket), utasításokat, deontikus mondatokat (a hatóság, a hivatal valamire utasítja a feleket vagy más entitásokat). A fenti, szövegesen is azonosítható entitások száma a végtelenségig szaporítható, és a BD-kutatások képesek lesznek majd ezeknek az entitásoknak és a hagyományos, dogmatikai tudomány tárgyát képező fogalmi és érvelési hálóknak a kölcsönös viszonyát és összefüggéseit feltárni.

Ezt a módszert nevezhetjük „szövegempiriának” is, és már korábban is ismert volt, elsősorban olyan formában, hogy egy nagyobb dokumentumhalmazban egy meghatározott szempontrendszer alapján emberi megértés, elolvasás után rögzítettek adatokat táblázatokban, rendszerint zárt lehetőséglistákból választva ezeket.⁵⁵ A BD korszakában egyre több dokumentumot fogunk így feldolgozni, immár gépekkel: a fenti példában a vizsgált iratokból kiemelhetünk olyan adatokat, mint hogy melyek az érintett intézmények, orvosok, mennyi ideig tartanak átlagosan ezek a perek, kik a jellemző pernyertesek és pervesztések, milyen betegség/kezeléstípusok esetén fordulnak elő és milyen gyakorisággal, stb. A dologban igazán izgalmas, hogy olyan összefüggéseket is találhatunk, amelyre a kutatás kezdetén még csak nem is gondoltunk.

Mivel magam is végeztem ilyen „szöveg-empirikus” kutatást egy nagyobb dokumentum-(ítélet)halmazon, itt a cikk végén az ebből levonható – és egyáltalán nem biztosan minden területre általánosítható – következtetéseimet szeretném megosztani.⁵⁶

Kutatásom 2012-ben 62 000 magyar bírósági ítéletben található korábbi jogesetekre történő hivatkozás elemzése volt. Ez mind a dokumentumok, mind a hivatkozások számát, mind pedig a vizsgált jelenséget összességében leíró adatok számát illetően valójában inkább „*small data*”-kutatás volt.⁵⁷ Ami miatt mégis érdekes lehet a tapasztalatokról beszélni, az az, hogy ez volt az első olyan vizsgálat, amelynek a *teljes* közzétett bírósági határozathalmaz volt a tárgya.

⁵⁵ Ilyen a híres *Spaeth*-adatbázis, az amerikai Legfelsőbb Bíróság ítéleteit 247 paraméter alapján feldolgozó adatbázis (The Supreme Court Database [2016]), *scbd.wustl.edu*), amely az amerikai politikatudományi irodalomban az utóbbi évtizedekben szinte megkerülhetetlen lett.

⁵⁶ A kutatás eredményei megtalálhatók Zódi Zsolt: „A korábbi esetekre történő hivatkozások mintázatai a magyar bíróságok ítéleteiben” *MTA Law Working Papers* 2014/1, *jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2014_01_Zodi_Zsolt.pdf*.

⁵⁷ Az összes vizsgált *hivatkozó* dokumentum száma 61 500 db volt. A hivatkozó dokumentumokat leíró adatok száma 6 metaadat volt (bíróság, ügyszak, évszám, eljáró bíró és ügy tárgya). A hivatkozott dokumentumok száma 35 118 db volt, ezek 3 metaadattal voltak leírhatók (évszám, sorszám, típus). Az összes hivatkozó dokumentum száma 19 933 db, az összes hivatkozás száma pedig 41 678 db volt. Ezek a mennyiségek bőven kezelhetők még akár egy Excel-táblázatban is.

Az első tapasztalatom az volt, hogy a legszabályosabbnak tűnő adathalmaz is tartalmaz teljesen váratlan eltéréseket, szabálytalanságokat. Ha egy teljes dokumentumhalmazt vizsgálunk, mindig lesznek benne megmagyarázhatatlan előfordulások, kivételek, anomáliák. Ezeket a kivételeket, anomáliákat nagyon óvatosan kell kezelni, mert előfordulhat, hogy épp ezek mutatnak valamilyen mélyebb szabályszerűséget. A másik tapasztalat azt mutatja, hogy minden jól magyarázható trend mellett mutatkoznak ezekben a kutatásokban teljesen megmagyarázhatatlanok is. Ilyen volt például a kutatásban a menekültügyi közigazgatási perekben tapasztalható „precedenshasználat”, amely egy sablon-ítéletsszövegeknek volt köszönhető.⁵⁸ Végül a legfontosabb tanulság az volt, hogy egy hagyományos „kvitatív” kutatásnak mindig ki kell egészítenie a kvantitatív kutatási részeket, és nemcsak, sőt nem is elsősorban azért mert a kvantitatív „tévedne”, hanem elsősorban amiatt, mert csak a kvitatív, azaz a hagyományos fogalmi keretekben mozgó, a nyers számokat és összefüggéseket a hagyományos narratívákba visszahelyező eredményekkel tudunk egyáltalán valamit kezdeni. A saját kutatásomra utalva, annak szinte minden száma afelé mutatott, hogy a korábbi ítéletekre történő hivatkozások száma növekszik, így a magyar jogrendszer valamiféle precedens-rendszer felé halad. Ugyanakkor az ítéletek véletlenszerű elolvasása mutatta meg, hogy ez csak egyszerű mennyiségi növekedés, mert az ítéletek érvelésében nem mutatkoznak azok a mintázatok, amelyek a precedensjogokra jellemzők. (Az ún. tény-intenzív⁵⁹ érvelési mintázatok.)

Részben ugyanez a kutatás, illetve ennek egy szála mutatta meg azt is, hogy a bíróságok érvelései tele vannak olyan mintázatokkal, amelyeknek nincsen jogszabályi alapjuk, hanem valamiféle közös előismeret-készlet, a „népi dogmatika” részei.⁶⁰ Úgy vélem, hogy ezen a ponton kapcsolódhat össze a dogmatikai tudomány a BD-alapú vizsgálatokkal. A BD-alapú kutatások a szövegekben tükröződő jogi mindennapokat egészen pontosan képesek megmutatni, hiszen nem viszi el azokat az adatfelvétel során óhatatlanul bekövetkező torzítás. Ugyanakkor a jogtudósok a mérhető paraméterekkel operáló kutatásokat még mindig ellenérzéssel figyelik.⁶¹ Ennek az egyik oka biztosan az, hogy az adatok alapvetően tekintélyellenesek, míg a dogmatikai érvelésnek mindig is fontos eleme volt a tekintélyre hivatkozás. Az elkövetkező években bizonyosan több adat-, és „nagy” adat alapú kutatás is le fog zajlani a jogban, amelyek a dogmatikai fogalmak és konstruk-

⁵⁸ ZÓDI (56. l.) 39.

⁵⁹ A „tény-intenzív” érvelés az alapul fekvő és a precedensekben található tényállások hasonlóságainak és különbségeinek gondos összevetésén, ezek használatán alapszik. Lásd JAN KOMÁREK: „Reasoning with Previous Decisions: Beyond the Doctrine of Precedent” *The American Journal of Comparative Law* 2013/1. 149–171.

⁶⁰ ZÓDI Zsolt: „A jogirodalomra történő hivatkozás a bíróságok ítéleteiben; a jogtudomány és a népi dogmatika” in BÓDIG–ZÓDI (51. l.).

⁶¹ Ennek okait részletesen elemzi JAKAB András: „Jogi érvelések és dogmatikai jellegzetességek összehasonlítása számokkal – jog-összehasonlítás, matematika és jogbölcsélet” in HEGYI Szabolcs – VINNAI Edina – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Orbis Iuris – Ünnepi tanulmánykötet Szabó Miklós 65. születésnapjára* (Miskolc: Bíbor 2016). Ugyanakkor van egy nagyon is erős „empirikus” szála a jogtudománynak, sőt ez erősödni is látszik. Lásd pl. a Wiley kiadó által megjelentett *Journal of Empirical Legal Studies* c. szaklap újabb cikkeit.

ciók valóságos használatát és hatékonyságát, sikerességét fogják mérni. Ez pedig azt fogja eredményezni, hogy ezek a kutatások nem felváltani fogják a hagyományos dogmatikai jellegű tudományos teljesítményeket, hanem az egyes dogmatikai konstrukciók, a fogalmak értelmezésének valódi, statisztikai, adatalapú használatáról lesznek képesek visszajelzéseket adni. Hogy ezt a dogmatikai jogtudomány hogyan lesz képes beépíteni, és ezek majd oldják-e a jogászok ellenérzéseit, az már egy másik kérdés, és nem ennek a tanulmánynak a tárgya.

RECENZIO

HUNYADY GYÖRGY – BERKICS MIHÁLY (SZERK.):
A JOG SZOCIÁLPSZICHOLÓGIÁJA. A HIÁNYZÓ LÁNCSZEM
(BUDAPEST: ELTE EÖTVÖS KIADÓ 2015) 434.

Egy éve jelent meg az ELTE Eötvös Kiadónál Hunyady György és Berkics Mihály szerkesztésében egy könyv, melynek címe *A jog szociálpszichológiája*. A könyv alcíme „a hiányzó láncszem”. Valóban, ha belegondolunk a jog által teremtett társadalmi valóság természetébe, nem tudunk nem gondolni e valóság szociálpszichológiai vonatkozásaira, melyek nélkül a jogi konstrukciók halottak, élettelenek lennének. Másfelől az is igaz, hogy jog nélkül a szociálpszichológiai realitás testetlen, lebegő, a résztvevők szeszélyeitől függő illékony pillanat.

A könyvben tizennégy tanulmányt olvashatunk, melyek közül egyesek közvetlenül, mások közvetetten keresik a hiányzó láncszemet, mely összeköti a mulandó, eseti körülményekbe ágyazott embert a maradandó, minden élő embernek szánt jogi léttel.

Hunyady György írta a kötet első, bevezető tanulmányát, melyben az alapkérdéssel szembesíti az olvasót. Lehetséges-e a racionális embert racionális rendszerben elképzelni? – teszi fel a kérdést a szociálpszichológus szerkesztő. A kérdés a kötet tanulmányait olvasván újra meg újra visszatér, anélkül azonban, hogy határozott választ tudnánk adni.

A második tanulmányt Pósch Krisztián írta, aki a jog és a pszichológia viszonyának nemzetközi szakirodalmába vezet be. Meglepő, hogy a biztató kezdetet követően ez a termékenynek tűnő kapcsolat meddővé vált, s hosszú évtizedekig kimaradt mind a jogtudósok, mind a pszichológusok érdeklődésének fókuszából. Csak remélni tudjuk, hogy a megújult, neurológiai alapjaira kérdező pszichológia szembenéz majd a jogi konstrukciók jármába szorult szereplők dilemmáival, akik az igazságszolgáltatás szervezetében különböző szerepeket betöltve mindannyian sajátosan torzítják az igazságot, melynek kiderítésére a rendszer egésze lenne hivatott.

A harmadik tanulmányban Pinczés-Pressing Zsuzsanna és Fülöp Márta a morális fejlődés és a jogi szocializáció elméleteiről és az elméletek által ihletett kutatásokról ír, kiemelve Váriné Szilágyi Ibolya eredményeit, aki a nemzetközi szakirodalomban is az elsők között kereste a választ arra a kérdésre, hogy miként válnak belsővé a felnövekvő gyermek számára a külső erkölcsi és jogi normák, nem beszélve arról a lehetőségről, amikor is az interiorizáció elmarad, s a felnőtté vált gyermek bűnözővé, erkölcsi szörnyeteggé válik.

A kötet második része a negyedik tanulmánnyal kezdődik, melyet a másik szerkesztő, Berkics Mihály készített. Ez a tanulmány nagy empirikus adatbázis alapján íródott, s izgalmas végkövetkeztetése, hogy a jog racionális rendszere az emberekben irracionális elegyben csapódik le, legyenek az emberek a jog egyszerű alanyai vagy hivatásos alkalmazói. Másik következtetése, melyet annak idején már

Hankiss Elemér is megfogalmazott, hogy minden magyar Szent György-ként gondol magára, aki sárkányokat lát másokban. A baj csak az, hogy mindenki magát tartja jogkövetőnek, s a másikat jogsértőnek.

Pósch Krisztián tanulmánya a jogismeretet, a demokratikus értékek támogatottságát tárgyalja és a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézeteket vizsgálja a mai magyar társadalomban; megállapítva, hogy a modern polgári demokratikus értékek támogatottsága magas. Ez jó hír, de a kötet későbbi tanulmányaiból kiderül, hogy az ördög a részletekben rejlik. Krekó Péter a 2010-es magyarországi közjogi fordulat nyomán bekövetkezett helyzetről ír, összehasonlítva a „rég” és az „új” alkotmánnyal kapcsolatos, közvélemény-kutatási eszközökkel kimutatott reagálásokat.

Klaszterelemzéssel négy jellegzetes válaszadói csoportot különített el, melyek tagjait a régi és az új alkotmánnyal kapcsolatos megítélés jellege egyéníti. Az első csoportot Krekó „elrugaszkodóknak” nevezi. Ők azok, akik az új alkotmányt elfogadták, és a régét elutasították. Ez a csoport tűnt politikailag legaktívabbnak, az átlagnál magasabban iskolázottak és erősen bíznak a politikai intézményekben. Arányuk a mintában 22%. Nagyjából ugyanennyien vannak a „rendszer támogatók”, akik mind a régi, mind az új alkotmányt elfogadják, jellemzőjük, hogy ők alacsonyabban iskolázottak. A „nosztalgizók” a régi alkotmányt fogadják el, az újjal nem elégedettek. S végül maradnak az „elidegenedettek”, akiket nem érdekel egyik alkotmány sem. A két utóbbi csoport arányát a mintában sajnos Krekó nem adja meg, de vélhető, hogy a legtöbben az elidegenedettek lehetnek.

Krekó, Kende Anna és Máriási Dóra külön tanulmányt szenteltek a jogilag kirekesztett hajléktalanokkal kapcsolatos attitűdöknek és médiareprezentációknak. A tanulmány vigasztaló következtetése, hogy a szenttelen és szívtelen jogi szabályozás láthatóan nem találkozik a közvéleményben uralkodó megítéléssel, mely toleráns és megértő a hajléktalansággal kapcsolatosan. Bár ez a tendencia éppen ott törik meg – Budapesten –, ahol a hajléktalanok látványa hozzá tartozik a nem hajléktalanok mindennapjaihoz.

Kende Anna, Kende Judit, Bolyki Dániel és Mohácsi Ágnes a társadalmi és a politikai aktivizmusnak szentelték tanulmányukat, leírva az aktivizmusok spektrum szerint megkülönböztethető típusait. Ehhez a tanulmányhoz kapcsolódik egy másik tanulmány, mely a politikai aktivizmus és a kollektív cselekvés szociálpszichológiai meghatározóit kívánta feltárni. Kiderül, amit más források alapján is tudtunk, hogy Magyarország nem a kollektív politikai cselekvés hazája, még ha a „szalmaláng” jegyében időről időre nagyszámú embert megmozgató civil tüntetésekre sor is kerül, főként Budapesten.

A kötet harmadik része a rendszerattitűdökkel foglalkozó kutatásokat bemutatja be. Ezt a részt Hunyady György monumentális tanulmánya vezeti be, melyben a köztudatban megnyilvánuló demokráciakövetelményeket és a társadalmi atmoszféra ambivalenciáját tárgyalja igen részletesen, gazdagon kidolgozott empirikus alapokon. A szerző mintha előre látta volna a jövőt, mely mind Magyarországon, mind a világban kiélezte a demokrácia meghatározhatóságával kapcsolatos vitákat. Hunyady a demokrácia ellentétének meghatározásával vágja el a gordiuszi

csomót, kiemelve, hogy a demokrácia nem a személy, hanem a személytelen jog uralma.

Felmerül a többség zsarnokságának lehetősége, mely csak akkor védhető ki, ha vannak a hatalom fékjeinek és ellensúlyainak összjátékára épülő megváltoztathatatlan jogi konstansok.

A szerző a következő kérdéseket teszi föl a tanulmányban:

1. A rendszerkritikus elégedetlenség 2010-et követően mennyire terjedt ki a megkopott demokratikus berendezkedésre, illetve éppen ellenkezőleg, mennyiben keresett és talált eszközt a demokrácia elveiben és gyakorlatában?

2. A demokratikus intézményrendszer burkában megkísérelt és végrehajtott hatalmi központosítás milyen mértékben találkozott a fennálló és kiteljesítendő rendszer igazolásának híveivel és gondolatiságukkal?

3. A társadalmi atmoszférában a rendszerkritika és a rendszerigazolás tendenciái hogyan férték meg és mennyire ütköztek egymással 2010 után és 2014 előtt.

A felvetett kérdésekre a magyar társadalom nem adott egységes, mindenkire egységes érvennyel kiterjeszhető modell-lel jellemezhető válaszokat. Voltak, akik válaszainak magja a demokráciába vetett hit volt. Mások ezzel ellentétesen a hatalomösszpontosításban hittek. S végül találtak egy harmadik csoportot is, melynek tagjai a társadalmi megkülönböztetések szerint alkották meg maguknak a válaszaikat.

A szerző úgy látja, hogy a vizsgálatok időpontjában (a 2010-es évek elején) a társadalmi közérzet negatív irányba hajlik (hajlott), ám a kilátástalan keserűség mellett a demokráciafelfogásnak volt és van egy elfogadott gondolati-érzelmi magja.

A kötet 11. tanulmányát Berkics Mihály írta, aki a rendszer és a jogrendszer percepcióit rendszerezte empirikus vizsgálatok alapján. Krekó és Hunyady korábban bemutatott tanulmányai alapján nem meglepő, hogy Berkics a mai magyar társadalomban a rendszerigazoló és az elégedetlenek mellett a politikai cinikusok csoportját tartja meghatározónak, akik nem akarnak részt venni a választásokban, s tagadják az értékeket. Fontos adalék, hogy az értékek sorában besorolástól függetlenül, a megkérdézettek az egzisztenciális félelmeket élik át leginkább, a politikai félelmek hátul állnak a félelmek rangsorában.

Hadarics Márton az *European Social Survey* 2008/2009-es adatfelvétel körének adatbázisán hasonlítja össze 6 kelet-európai és hat nyugat-európai ország lakóinak bizalmi mutatóit, kimutatva azt a már Szűcs Jenő Európa három történeti régiójáról szóló klasszikus tanulmányának megállapításaiból is kikövetkeztethető tény, hogy a nyugat-európai országok lakói jobban megbíznak egymásban és intézményeikben, mint a kelet-európai országokban élők. Továbbá az utóbbiakban eleve nebben él az egyenlőség utáni vágy, mint az előbbieken. Egy másik tanulmányban Hadarics ugyanazon az adatbázison a jóléti társadalmat szolgáló redisztribúcióval kapcsolatos attitűdöket vizsgálja hasonló módszertannal. A kelet-európai országokban nagyobb az egalitarianizmus és fokozottabb a redisztribúciós várakozás, ugyanakkor Hadarics fontos megállapítása, hogy a pszichológiai motivációból hiányzik a szolidaritás és az empátia, a szociális kiegyenlítő attitűdöket inkább az államszocialista nosztalgia táplálja.

A kötetet Krekó Péter cikke zárja, aki azt a kérdést firtatja, hogy az ignoráns állampolgárnak mi a viszonya a jogrendszerhez? A kérdésre Krekó már a cikk elején megadja a választ, mely az egész kötet mottója lehetne: a jogrendszer az állampolgár szemével nézve a kiismerhetetlen komplexitás és az absztrakt idegenség világa. Hiába racionális a jog, ha a jog alanya irracionális. Az irracionalizmus kiköveteli a maga jogát, mely nem ismer el mást, mint az önzés, a másokra tekintettel nem lévő erőszakos törtetés jogát. Az eredmény, hogy a világ még idegenebb és még kiismerhetlenebb lesz, de ezen segít az összeesküvés-elmélet, melynek prizmáján keresztül nézve a világot minden világos és kiismerhető lesz. A „sérelemi nemzettudat”, az „ostrommentalitás”, a nemzetközi elit irányából észlelt fenyegetés kerítést von a külvilággal szemben. A gyanakvásnak nincs szociológiája, mindenkit áthatathat, függetlenül attól, hogy fiatal, idős, magas vagy alacsony státuszú.

Ezt a vaskos kötetet az ELTE Pszichológiai Doktori Iskola egyik műhelyének tagjai írták. Évtizedes munkára épül, tükre az elmélyült közös kutatásnak, diszkusszióknak, mely az akadémiai lét sajátja. Indulás, kezdet, mely folytatásra vár. A pszichológusok kinyújtották a kezüket, s most a jogtudósokon a sor, hogy megragadják ezt a kinyújtott kezét.

*Csepeli György**

HUNYADY GYÖRGY – BERKICS MIHÁLY (SZERK): A JOG SZOCIÁLPSZICHOLOGIÁJA. A HIÁNYZÓ LÁNCSEM (BUDAPEST: ELTE EÖTVÖS KIADÓ 2015) 434.

A Hunyady György által vezetett, az ELTE Pszichológiai Doktori iskolájának egyik műhelyeként működő kutatói csoportosulás munkáit tartja kezében az olvasó – tudjuk meg a könyv bevezetőjéből. Úgy tűnik, hogy a műhely kifejezés ebben az esetben valóban helytálló. A dolog természetéből következően már a kutatás viszonylag korai szakaszában is szükség lehetett az együttműködésre, hiszen a szerzőknek ugyanabból a néhány kérdőívől kellett dolgoznia, így már azok professzionális összeállítása is koordinált munkát igényelt. A műhelymunka jelenlétére utal az egyes anyagok viszonylagos illeszkedése, a felvetődő nagyobb kérdések elméleti körüljárása, az empirikus kutatások nemzetközi szakirodalmának és tendenciáinak ismertetése, valamint az ehhez kapcsolódó, a hazai kutatások és eredmények bemutatása is. Továbbá, az egyes dolgozatok részben építenek, részben reflektálnak is egymásra. Összegezve, bár egy válogatáskötettel van dolgunk, az nem az oly gyakori, egy, gyakran erőltetett címmel az egységesség látszatát megteremténi kívánó, valójában egymás mellé hányt szövegek gyűjteménye, hanem valóban

* DSc, professzor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A.
E-mail: csepeli.gyorgy@tatk.elte.hu.

egy tématerület viszonylagosan egységes feldolgozása. Más szóval: valódi műhelymunka. Ezt a benyomást erősíti, ha elbeszélgetünk a szerzőkkel is, akik beszámolnak arról, hogy az elkészült dolgozatokat megvitatták, kritikusan elemezték egymás munkáit, ami azután a továbbfejlesztést is lehetővé tette. Tudható az is, hogy – a dolog természetéből következően – a pszichológusokból álló társaság, a szűk, jogi szövegeken orientálódó jogász szemléleten túltekinteni képes jogtudósokat is meghívott a vitákra; többek között Fleck Zoltánt, Jakab Andrást és Mezey Barnát. Mindamellettt jól érzékelhető az is, hogy a kutatócsoportban nem volt jogász. Erre Hunyady (7–11. o.) is utal, azzal – a finom, de jogos – kritikával, hogy a hazai jogtudomány részéről, néhány kivételtől eltekintve, nem volt érzékelhető érdeklődés a műhely által feldolgozott tematikák iránt.

A könyv és az abban megjelenő tudás, valamint a tudományos érdeklődés forrásait Hunyady Bevezetőjében egyfelől a tudomány önfejlődéséből – a nemzetközi szakirodalomban a hetvenes évektől –, a pszichológia jog iránti ismét megélelt érdeklődéséből vezeti le, ideértve a jogsociológia megtermékenyítő hatását is. Utal a hazai műhelyek létrejöttének és intézményesülésének szerepére is, és azt is jelzi, hogy a rendszerváltás okozta társadalmi és jogi változások kiáltanak a szociálpszichológiai elemzésért. (Mintegy a kínálat és kereslet szerencsés találkozásként.)

Nehéz lenne a szerkesztőnek ezzel az állításával vitatkozni. Ha ugyanis elfogadjuk azt a gondolatot,¹ hogy a jog érvényesülése, tényleges hatása meghatározóan függ az embereknek a joghoz való érzelmi, morális és racionális viszonyulásától, akkor könnyen belátható, hogy a rendszerváltás kvázi kísérleti terepe rengeteg kérdést hozott felszínre és egyben szirénként csalogathatja is a társadalomkutatót, hogy használja ki ezt a lehetőséget. Csak egyetlen kérdést felvetve: vajon a szocializmus jogrendszere állt éles ellentétben a lakosság jogtudatával, jogi kultúrájával, vagy az újonnan létrejövő jogállami berendezkedés? Míg ugyanis a jog gyorsan változtatható, és ez egészen radikálisan nyilvánult meg a rendszerváltásban, addig a társadalom kultúraantropológiai értelemben vett kultúrája (értékrendje, hiedelmei) csak rendkívül lassan, bonyolult, jórészt áttekinthetetlen, de bizonyosan előreláthatatlan folyamatokon keresztül változik. E két tény összevetéséből nyilvánvaló, hogy a magyar társadalom jogtudata vagy 1988-ban, vagy 1992-ben élesen szemben állt az írott jogban manifesztálódó jogrendszerrel, mert mindkettő nem lehet igaz. Létezik persze egy harmadik megoldás is: a magyar társadalom kultúrája mindkét évben élesen szemben állt a jogrendszerrel. Sőt létezik egy negyedik, talán még pesszimistább következtetés is: a magyar társadalomnak nincs is jogi kultúrája. Nos, a kötet végső kicsengése, noha jobbra csak a rendszerváltás, sőt elsősorban a 2010 utáni időszak adataival foglalkozik, mégiscsak ez utóbbi két pesszimista feltételezést látszik alátámasztani. Azzal mélyítve ezt az interpretációt, hogy talán a rendszerváltás előtti, s bizonyos értelemben a 2010 után működő jogrendszer is közelebb áll a társadalmi kultúrához, mint az e két időszak közé beékelődő „szélsőségesen” jogállami megoldás.

¹ Lásd pl. SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980).

De ne szaladjunk ennyire előre! Nézzük inkább, ahogyan tisztességes recenzióhoz illik, a kötet tartalmát, felépítését! Talán elfogadható és mindenképpen hasznos, ha itt röviden bemutatjuk a könyv tartalmi felépítését, jelölve a szerzőket és oldalszámokat is, már csak azért is, mert egyes munkára az alábbiakban több hivatkozás is történik. Íme:

Hunyady György: Bevezető (7–11. o.)

I. Útkeresés az interdiszciplináris szakirodalomban

1. Hunyady György: Hogyan és miért közelít a szociálpszichológia a joghoz (15–26. o.)

2. Pósch Krisztián: A jog és pszichológia viszonyának nemzetközi szakirodalma (27–73. o.)

3. Pinczés-Pressing Zsuzsanna – Fülöp Márta: A morális fejlődés és a jogi szocializáció: elmélet és tapasztalat (75–137. o.)

II. Jogi ismeret, ítéletalkotás és közéleti aktivitás

4. Berkics Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról (141–159. o.)

5. Pósch Krisztián: Jogismeret, a demokratikus értékek támogatottsága és a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézetek a mai magyar társadalomban (161–175. o.)

6. Krekó Péter: Közjogi forradalom és közjogi konzervativizmus Magyarországon: közvélemény alkotmányról és szavazójogról (177–189. o.)

7. Krekó Péter – Kende Anna – Máriási Dóra: Átpolitizálódott-e a hajléktalankérdés? Politikai attitűdök és médiareprezentációk (191–219. o.)

8. Kende Anna – Kende Judit – Bolyky Dániel – Mohácsi Ágnes: Utak a társadalmi és közéleti aktivizmushoz (221–257. o.)

9. Kende Judit – Kende Anna: A politikai aktivizmus és a kollektív cselekvés szociálpszichológiája (259–278. o.)

III. Rendszerattitűdök

10. Hunyady György: A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája (281–335. o.)

11. Berkics Mihály: Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon (337–363. o.)

12. Hadarics Márton: A politikai intézményrendszerbe vetett bizalom motivált társas megismerési háttere Nyugat- és Kelet-Európában (365–388. o.)

13. Hadarics Márton: A jóléti szolgáltatásokkal kapcsolatos attitűdök társas megismerési keretben: Nyugat- és Kelet-Európa esete (389–415. o.)

14. Krekó Péter: Gyanús világ, gyanús jogrendszer (417–434. o.)

Mint látható, a kötet három nagy részre oszlik. Az első rész elméleti áttekintést kíván adni a témában. Az első tanulmányban Hunyady György (15–26. o.) a tőle megszokott lényeglátással és összegző képességgel tekinti át a téma tudománytörténeti fejlődését, ahol a történetiség elsősorban arra szolgál, hogy bemutassa, miként jelennek meg új témák, új kérdések és legalábbis ideiglenes válaszok; hogyan deríti fel a tudomány a jog pszichológiájának újabb és újabb területeit, és miként növeli e területeken tudásunkat? A következő tanulmány (27–73. o.) megki-

sérel tematikus áttekintést nyújtani arról, hogy milyen kérdésekkel foglalkozik a jog és szociálpszichológia közötti interdiszciplináris kutatási terület. Pósch Krisztián bemutatja a főbb kérdéseket, állításokat és vitapontokat, Hunyady történeti-elméleti nézőpontjához egyfajta funkcionális-empirikus aspektust adva. A legfontosabb határvonal talán aközött húzódik, amit alkalmazott, és amit elméleti kutatási területként értelmezhetünk, bár e megkülönböztetés határai is elmosódnak. A kutatások egy része a pszichológiának a jogban való alkalmazhatóságára irányul. A kezdeti kutatásokban ez tűnt meghatározónak. Ebbe a körbe tartoznak a tanúk emlékezetének megbízhatóságára, az emlékek legjobb előhívásának lehetőségére irányuló kutatások, azok a módszerek, amelyeket gyakorló jogászok alkalmaznak például az esküdtek kiválasztása, majd később a tanúk és esküdtek manipulálása érdekében.² Egy egészen más, ám mégis inkább e körbe sorolható terület a jogi és jogálami nevelés vizsgálata, amely azután gyakorlati alkalmazást alapoz meg, illetve az iskolai nevelést javíthatja.³ A kutatások egy további területe viszont inkább az alapkutatások körébe sorolható, és elsősorban az állampolgár és a jog közötti interakcióra utal: milyen attitűdök, milyen értelmezések jelentkeznek a joggal, annak egyes intézményeivel, szervezeteivel kapcsolatban; mennyire ismerik és mennyire értik az emberek a jogintézményeket, a jogrendszer működését, mennyire bíznak abban? Úgy vélem ezek azok az alapvető kérdések, amelyek igazán izgalmasak a könyv olvasói számára, akik számos, a magyar társadalomra vonatkozó ismerettel gazdagodhatnak is ezen a téren.

A könyv nagyobb része, a II. és III. rész, mintegy háromszáz oldalon, szerencsére éppen ilyen kérdésekkel foglalkozik. Egy recenzióban nincs lehetőség mind a tizennégy tanulmányt részletesen bemutatni. Ehelyett inkább három olyan, érdekes tényezőre utalnék, amelyek több elemzésben is felszínre kerülnek, s talán az olvasók körében is érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek mindegyike a magyar társadalom kultúraantropológiai értelemben vett kultúrájának, s azon belül jogi kultúrájának régóta jól ismert jellemzője: e jellemzők azonban sajátos értelmezési keretben bukkannak fel a kötetben. A paternalizmusról, az általában pesszimista, negatív attitűdről és az értékrendek kiforrotlanságáról van szó.

1. A *paternalizmus* a hazai politikai és jogi kultúrában nyilvánvalóan jelen lévő, az utóbbi évtizedek egyik legtöbbet tárgyalt jellemzője. Elég itt talán Sajó András tanulmányára⁴ utalni, amelynek ez a jelenség és az abból is következő „hipokrita parazitizmus” meghatározó gondolata. A téma a kötet több tanulmányában is megjelenik. Megjelenik ez a piac viszonylagos elutasítottságában, amire több szerző is utal, és megjelenik az állami szerepvállalás fokozott mértékű elvárásában is.

² Érdemes megjegyezni, hogy e tekintetben az ún. inkvizitórius tárgyalásvezetés sokkal eredményesebbnek tűnik (alkalmasabb a tanú valós emlékeinek előhívására), mint az angolszász jogot jellemző „*adversarial*” eljárás.

³ A hazai kutatások viszonylagosan nagy száma és magas színvonala ellenére, Magyarországon a feltételes mód teljesen indokolt. Lásd erről a kötetben Pinczés-Pressing Zsuzsanna és Fülöp Márta tanulmányát (75–137. o.), valamint VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: *A jogtudatról – alulnézetben: A tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége* (Budapest: L'Harmattan 2010).

⁴ SAJÓ András: „Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése” *Közgazdasági Szemle* 2008. 690–711.

Így például Hadarics Márton (365–388. o.) kimutatja, hogy a nyugati demokráciákhoz viszonyítva a társadalmi egyenlőtlenség (a piaci viszonyok elkerülhetetlen velejárója) mértéke kifejezetten negatívan hat ki a legitimitációra, miközben a jóléti szolgáltatások mértéke döntően erősíti a kormányzat és általában a rendszer iránti bizalmat. Végső következtetése szerint: „a kelet-európai országok lakói a nyugat-európaiakhoz képest fontosabbnak tartják a gazdasági és fizikai biztonsággal kapcsolatos *túlélési értékek* teljesülését, és kisebb jelentőséget tulajdonítanak az [...] úgynevezett *önkifejezési értékeknek*.” (380. o.; kiemelés az eredetiben)

2. Megjelenik több helyütt a *pesszimizmus* is mint tipikus magyar, vagy közép-kelet-európai életérzés. Ez azonban a legtöbbször ennél mélyebb elemzés keretében, az igazságtalanság-érzet kapcsán. Ez a problematika sem új keletű. Ennek igazolására érdemes kicsit hosszabban idézni Berkics Mihály (338. o.) összefoglalását:

„a vizsgált mintegy tucatnyi ország közül a magyarok a 3. legmagasabb értékű egyetértést mutatták azzal az állítással, hogy »társadalmi igazságosság nem létezik«. Ugyanezen adatokat elemezve Csepeli és munkatársai [...] irigységet, a sikerrel szembeni gyanakvást, a piacgazdaság fokozódó elutasítását, rendszerkritikát, valamint általános kiábrándulást mutató eredményeket kaptak.

A Magyar Gallup Intézet (1998) 1993-as és 1998-as felmérésében a válaszadóknak mindkét alkalommal nagyobb aránya tulajdonította a sikert a tisztességtelenségnek és kapcsolatoknak, mint a tehetségnek és a kemény munkának. [...] [a válaszadók] élesen elkülönítették, hogy mik a siker feltételei a mai magyar társadalomban, s egy ideális társadalomban.”

A mély igazságtalanság-érzet okai kapcsán inkább csak hipotéziseket fogalmaznak meg a kutatók. Többben, például Hunyady, aki egyébként kontraszelekciónak élményről beszél (286. o.), is utal arra, hogy bár hosszabb távú pszichés folyamatok, illetve kulturális összetevők is bizonyára vannak az okok között, a rendszerváltás objektív tapasztalata is meghatározó lehet.⁵

Az igazságtalanság-érzet azután közvetlen okozati összefüggésben áll a rendszerigazolás hiányával. Ez a viszonylag új tudományos konstrukció, amely viszont a legitimitáshoz kapcsolódik szorosan, arra kérdez rá, hogy miért fogadják el a társadalom alján élők helyzetüket, vagy legalábbis miért tekintik összességében igazságosnak azokat a társadalmi mechanizmusokat és normákat, amelyek között ők alulra szorultak? Nyilvánvaló érzelmi feszültséghez vezet annak értelmezése, hogy a világ igazságosan működik, de én – aki magamat mégiscsak értékes embernek tartom – mégis az alján vagyok. E problémának a tematizálása a rendszerigazolás, ahogyan azzal több tanulmány is foglalkozik.⁶ A problémának elvileg feloldása

⁵ Ti., hogy abban nem a teljesítmény volt a meghatározó. Hozzátehetnénk, hogy miközben napjainkban a vagyonok jelentős átrendezése zajlik, az újonnan meggazdagodók esetében is hasonló élménye lehet a társadalomnak.

⁶ A rendszerigazolás tematizálását a hivatkozások általában J. T. Jost nevéhez kötik. Magyarul J. T. Jost: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás szociálpszichológiája* (Budapest: Osiris 2003).

lehet, s a kognitív disszonancia elméletét ismerők ezt a megoldást valószínűsítik, hogy a világ igazságtalan és én érdemtelenül vagyok, ahol vagyok. Egy másik lehetőség, ha a világ alapvető igazságossága mellett én, valamilyen más okból – akár tehetek arról, akár nem – kerültem alacsonyabb státusba. A rendszerszintű kérdés persze az, hogy mi váltja ki a tömeges szintű rendszerigazoló attitűdöt, milyen pszichés tényezők készítetik az érintetteket a rendszer elfogadására. Ezzel kapcsolatban több elmélet is megfogalmazható. Egy igen valószínű magyarázat arra a pszichés igényre utal, hogy a világot, amelyben élünk kiszámítható és érthető helynek kívánjuk látni, nem pedig egy teljességgel kaotikus és igazságtalan szférának.

Mindenestre, a nyugati társadalmakat a rendszerigazolás viszonylag magas foka jellemzi, míg a poszt szocialista országokat ennek éppen az ellenkezője. Itt tehát ez a jelenség vár megválaszolásra. Erre számos tanulmány is törekszik. Hunyady (281–335. o.) például a demokráciafelfogás bonyolult, a változókat (és azok változását) több dimenzióba szervező grandiózus kísérlete az empiriára is építve egy olyan átfogó elméleti konstrukciót kíván létrehozni, amely magyarázhatja a demokráciakritériumok és a társadalom releváns szociál-pszichológiai jellemzői közötti összefüggéseket. Hadarics (365–388. o.) a bizalom kérdésével kapcsolja össze a rendszerigazolást. Még direkter állítja a kérdést tanulmánya fókuszába Berkics (337–363. o.). Dolgozatának hozzáadott értéke – talán nemzetközi szinten is –, hogy a rendszer elutasítói között elméletileg különbséget tesz két csoport, az általa cinikusoknak nevezett csoport (talán a 'belefásultak' találhatóbb lenne) és azon elégedetlenek között, akik hajlandóan mutatkoznak arra, hogy tegyenek az igazságtalanságok csökkentéséért. E csoportokat klaszteranalízis segítségével Berkics azonosítja is. Azt találja – igaz a minden esetben, de Magyarországon, ebben a témában különösen kérdéses őszinteségű – kérdőívi válaszok alapján, hogy a rendszert elutasítók nagyobb hányada, a teljes népességnek is mintegy harmada, ebbe az aktív csoportba tartozott a legutóbbi 2013-as kutatás adatai szerint. Igaz ugyanakkor, hogy ez az arány a korábbi (2006-os és 2011-es) adatokhoz képest jelentősen csökkent (40%-ról 32%-ra), miközben a „nincs mit tenni” attitűd aránya 18%-ról 24%-ra nőtt.

Érdeemes utalni arra a könyv több fejezetében, és egyébként számos más kutatásban is megjelenő adatra, hogy a bizalom mértéke rendkívül jelentős mértékben a válaszadó pártállásától függ.⁷ Ez jórészt érthető, ha a politika által nyilvánvalóan uralt, vagy befolyásolt intézményekről van szó (parlament, kormány), ám ez kiterjed az ügyészségre, a bíróságokra és általában a jogrendszerre is. Az adott párt híve akkor elégedettebb és akkor bízik jobban valamennyi szervezetben, ha az általa preferált párt van hatalmon, és *vice versa*.⁸

⁷ A TÁRKI több kutatása is erről számol be, és erre jut Boda Zsolt kutatócsoportja is. Lásd BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* (Budapest: Argumentum – MTA TK Politikatudományi Intézet 2016). Az itt bemutatott kötetben pedig erre történik utalás pl. Kerekó (184. o.) és Pósch elemzésében (167, 172. o.). Utóbbi az igazságszolgáltatásba vetett bizalom legerősebb magyarázó tényezőjeként épp a pártszimpátia irányát jelölte meg.

⁸ Ez akkor is problémát vet fel, ha a „hamis tudat” esetével állunk szemben és akkor is, ha objektív észleléssel; csak persze más-más jellegű problémát.

3. A talán legfontosabb jellemző, hogy a joggal kapcsolatos *attitűdök, értékek rendkívül ellentmondásosak, ambivalensek és inkonzisztensek*. Nézzünk erre néhány példát! Berkics (141–159. o.) bemutatja, hogy azzal a két állítással, hogy „Vannak olyan szabadságjogok, amelyek minden embernek egyenlően kijárnak” és a kérdőív egy másik pontján feltett azon állítással, hogy „Jogai csak annak legyenek, aki a kötelességét is teljesíti” a válaszadók 75%-a egyetértett. Tudniillik mindkettővel. Egyszerre. Ugyanez az arány a diplomások körében valamivel alacsonyabb: 63%, de – és ez az igazán elgondolkodtató – a jogász almintában is a válaszadók több mint fele (55%!) értett egyet mindkét, egymásnak logikailag nyilvánvalóan ellentmondó állítással.

Egy ennél általánosabb szinten majd valamennyi elemzés beszámol arról, hogy a várt értéknyalábok nem mutathatók ki. Ez az ún. faktorelemzés segítségével észlelhető. Ennek során a nagyszámú joggal kapcsolatos vélekedésre, értékekre vonatkozó kérdésre adott válaszok közötti statisztikai összefüggést keressük. A faktorok a mélyebb értéknyalábokat jelölik ki. Azzal lehetne ezt magyarázni, hogy számos kérdésre adott választ előre meg lehet jósolni, ha tudjuk, hogy a válaszadó konzervatív, liberális érzelmű, a szolidaritást preferáló szociális érzelmű személy. Csak az elemzésben ez fordítva működik: ismerjük a válaszokat és keressük azt a mélyebb, általánosabb értékrendet, világnézetet, ami e válaszokat motiválja. Nos: számos dolgozat fontos következtetése, hogy nincs ilyen eredmény. Egyszerűen nem határozhatók meg viszonylag konzisztens értékrendek. Ha mégis sikerül valamiféle mélyebb értékrendeket, attitűdöket megállapítani, akkor azok, fogalmazzunk így, meglepően viselkednek. Hunyady (281–335. o.) a rendszerigazolás és rendszerkritika vizsgálata során hét attitűdöt különböztetett meg, amelyek közül az utolsó kettő az optimizmus és a pesszimizmus. Azt várnánk, hogy ezek egymás ellentéteiként viselkednek (valaki vagy optimista, vagy pesszimista), de ez nem így van. Noha érzékelhető egyfajta ellentét, amit a korrelációs együttható iránya jelez, de számos más attitűd közötti korrelációs együttható értéke magasabb. Hasonló ellentmondást mutat be Kerek Péter (412–434. o.), aki a jogrendszerrel kapcsolatos attitűdöket vizsgálta nagyszámú kérdéssel, amelyekből meggyőző módon három faktort képzett. Ezek közül a legnagyobb magyarázó erejűnek a „kurucos államellenesség” elnevezést adta. Ennek lényege, hogy az államot kijátszani nemcsak lehet, hanem szükséges is, sőt bizonyos értelemben még erény is. A második a „jogállam-támogatás”, amelyet elnevezése is jól leír; lényege általában a jog és a konkrét szabályok tisztelete és követése. Ismét azt várnánk, hogy a két attitűd az egyén szintjén kizárja egymást, de nincs így. A meglévő korrelációs együttható bár nyilvánvalóan negatív, de gyenge. Vagyis az egyik értékrend, amely elvileg kizárná a másik értékrend követését, a gyakorlatban az egyéneknél együtt van jelen.

Mit jelent mindez? A joggal kapcsolatos értékek, attitűdök meglehetősen ambivalensek, inkonzisztensek. Nem arról van szó, hogy a társadalom egyes csoportjai másként viszonyulnak a joghoz, mint más csoportok. Ez a modern társadalmakban természetes. Itt arról van szó, hogy ugyanaz a személy – egyfajta tudathasadásos állapotban, ami azonban semmiféle „betegségtudattal” nem jár, már csak azért sem, mert majd mindenki ettől szenved – vall gyökeresen ellentétes nézeteket:

egyszerre tekint a jogra kötelező erejű autoritásként és megkerülendő, kijátszandó tényezőként.⁹ Roger Cotterrell¹⁰ azon az alapon támadta a jogi kultúra fogalmát, hogy nem létezik egy ország által vallott értékrendszer- és attitűdegyüttes, mindig vannak jelentős csoportok, amelyek ezt vagy azt a nézetet nem osztják. Nos, úgy tűnik, hogy Magyarországon nemcsak az egyes társadalmi csoportok által vallott nézetek nem állnak össze egyetlen kulturális mintázattá, hanem az egyes egyén jogtadata sem.

Talán e három kérdés rövid felvillantása is meggyőzi az olvasót arról, hogy a kötet tartalma feltétlenül érdeklődésre tarthat számot nemcsak a jog, hanem a társadalom iránt érdeklődők részéről is.

A kötetet valamelyest szakmailag értékelve ugyanakkor néhány kritikai állítás is megfogalmazható. Mindenekelőtt azt vethetjük fel, bár ez csak a jogász szempontjából kifogásolható, hogy a cím félrevezető. A könyvben szereplő tanulmányok jelentős, talán túlnyomó része éppen úgy szerepelhetne egy „a politika szociálpszichológiája” kötetben is. Persze a legtöbb tanulmány esetében védhető az az állítás, hogy az jogi kérdést vizsgál, például a hajléktalankérdés a jogi szabályozás átalakításából indul ki (191–219. o.), akárcsak az alkotmányos értékeket vizsgáló tanulmány az alaptörvény megalkotásából (177–189. o.). Azonban jól érzékelhetően itt legalább annyira a demokráciához, mint a jogállamisághoz, éppúgy a politikához, mint a joghoz való viszonyt firtatják a kutatók. A jog gyakran csak egy apropó, és olykor már ilyenként is alig jelenik meg (221–257; 281–335; 389–415. o.). Ez a jellemző abból is jól látszik, hogy a bevezető részekben a jog szociálpszichológiája kérdéseit és eredményeit elméleti-összegző jelleggel bemutató fejezetekben felbukkanó témák jelentős része nem jelenik meg az empirikus elemzések között, míg számos olyan kutatási tematika bukkan fel az empirikus tanulmányok körében, amelyet az áttekintő munkák nem is igen említenek. Igaz ugyanakkor, hogy a jog és politika pszichológiai aspektusai érintkeznek, sőt nyilvánvalóan egybe is vágnak tematikusan, például az alkotmányjog területén, vagy funkcionálisan a jogalkotási folyamatot illetően.

Szintén kritikaként, vagy inkább hiányérzetként fogalmazódik meg, hogy – miközben a hazai politikai és jogi kultúra számos aspektusa kerül tárgyalásra – a legkritikábban kapunk adatokat az összehasonlításhoz. Így fennmarad a bizonytalanság, például az említett érték-inkonzisztencia kapcsán, hogy az vajon tényleg annyira „extrém”, vagy a megdöbbenés a szakmabeli értelmiségé, és esetleg ez általában a társadalom „gondolkodásának” jellegzetessége. Dramatizáltabban meg-

⁹ Tegyük hozzá, ez már a hetvenes évek szakirodalmában jól ismert jelenség volt. „A törvény helyes és tartasság is be mindenkiel, kivéve engem.” SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról* (Budapest: MTA ÁJTI 1977) 40; valamint KULCSÁR Kálmán: „A politika és a jogalkotás Kelet-Közép-Európában. Megjegyzések a modernizáció és a jog kapcsolatához” in KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom* (Budapest: Magvető 1986) 213–254. Az 1990 előtti, a témába vágó kutatásokról kitűnő összefoglalót ad FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4. 5–40.

¹⁰ ROGER COTTERRELL: „The Concept of Legal Culture” in ROGER COTTERRELL (szerk.): *Law, culture and society: Legal ideas in the mirror of social theory* (Farnham: Ashgate 2013) 81–96.

fogalmazva: Vajon indokolt-e a feljajdulás, hogy „ilyenek vagyunk mi magyarok, ilyen anómiás, szétesett, értéke vesztett társadalom” (ahol a „magyarok” behelyettesíthető más környező országgal, esetleg a szücsjenői régióra való általános utalással); avagy esetleg más, ún. nyugati társadalmak is hasonló jellemzőket mutatnának? Erre a kérdésre azonban nem kapunk választ, mivel a legritkábban találkozunk összehasonlító adatokkal. Talán nagyobb mértékben lehetett volna külföldi kutatások adatfelvételeit kifejezetten megismételni, hogy összehasonlító adatokat nyerjünk. Ehhez Hunyady György óriási nemzetközi kitekintése, és gyaníthatóan meglévő kapcsolatrendszere kiinduló alapot is szolgáltathatott volna. Sajnos azonban Ő sem használja a nemzetközi összehasonlítás lehetőségét, és amikor a szerzők (például 417–434. o.) nemzetközileg alkalmazott, sztenderd kérdéssorokkal dolgoznak, ezt is a megbízhatóság (*validity, reliability*) és nem az összehasonlíthatóság érdekében teszik.¹¹ Ez fájdalmas hiányérzetet hagy az olvasóban, akkor is, ha sejti, s részben tudja is: ezen a területen meglehetősen nehéz összehasonlító adatokat találni.

Az erények között ugyanakkor ki kell emelni a rendkívül magas szakmai és módszertani színvonalat. A dolgozatok a társadalomtudományok nemzetközi sztenderdjeit követik, felépítésükben és érvelésmódjukban egyaránt. Az alkalmazott módszerek, a matematikai statisztikai apparátus kiterjedtsége, az alkalmazás professzionalizmusa, úgy vélem, olyan magas, hogy bátran állíthatjuk: ez a színvonal ezidáig ismeretlen volt az ilyen jellegű hazai kutatásokban, azokban bizonyosan, amelyek a jogtudomány oldaláról érkeztek.

A rendszerváltás utáni két évtizedben alig találkozhattunk a joggal a társadalomtudományok oldaláról foglalkozó, empirikus relevanciával is bíró szakirodalommal. Az utóbbi néhány évben azonban ez a kutatási irány rendkívüli mértékben megélné. Úgy tűnik, hogy ennek az új hullámnak az eddigi messze legfontosabb és legjelentősebb munkájáról van szó.¹²

*Gajdusчек György**

¹¹ Egyetlen egyértelmű kivételként említhető Pösch tanulmánya (161–175. o.), amely esetben azonban nem teljesen érthető a nemzetközi kutatások alapján felállított hipotézisek relevanciája. Mindenestre ebben az esetben Pösch megállapítja, hogy „A [nemzetközi] szakirodalom nyomán felállított hipotézisek közül egyet sem sikerült igazolni” (173. o.).

¹² A kijelentés valódi súlyát, egyben hitelességét is az adja, hogy a recenzensnek ilyenkor sokak haragjával is számolnia kell, akiknek a munkáját csak a második legfontosabbnak értékeli.

* Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8.

E-mail: gajduscek.gyorgy@tk.mta.hu.

TATTAY SZILÁRD: ÉSZ, AKARAT, SZABADSÁG: TERMÉSZETJOG ÉS TERMÉSZETES JOGOK A KÉSŐSKOLASZTIKUS GONDOLKODÁSBAN (BUDAPEST: GONDOLAT 2015) 258.

Tattay Szilárd *Ész, akarat, szabadság: Természetjog és természetes jogok a későskolasztikus gondolkodásban* című könyvében figyelemreméltó eszmetörténeti feladatot tűz ki maga elé. A szerző vállalása az, hogy az Aquinói Szent Tamás és Hugo Grotius működése között eltelt, és véleménye szerint a szakirodalomban alulreprezentált időszak természetes jogi és természetjogi fejleményeit az eszmetörténeti diskurzusba beemelve és így hozzájáruljon a fogalmak körül sorjázó kérdések és bizonytalanságok tisztázásához. A könyv elején Tattay két megválaszolendő kérdést emel ki: (1) a természetjog és természetes jogok közötti kapcsolat szükségszerű vagy esetleges-e; és hogy (2) a természetjog és természetes jog fogalmi organikus vagy egymást kizáró kapcsolatban állnak-e (15–16. o.). Könyvének konklúziója szerint a vizsgált skolasztikus szerzők koncepciói alapján a természetes jog és természetjog között (1) a viszony esetleges, mivel koherens természetjogi teória akár más fogalmi alapokra is felépíthető lenne; és (2) a két fogalom nem áll egymással logikailag kizáró viszonyban, a köztük lévő feszültség későbbi évszázadok fejleményeinek tudható be (247–248. o.). Tattay végkövetkeztetéseit elmélyült, koherensen felépített, feszes eszmetörténeti gondolatmenetben mutatja meg, amely Aquinói Szent Tamás racionalista jogelméletétől William Ockham voluntarista jogfelfogásán keresztül Francisco Suárez szintéziséig vezeti el az olvasót.

A könyv témája nagy átfedést mutat a szerző 2012-es angol nyelvű, *Reason, Will, Freedom: Natural Law and Natural Rights in Later Scholastic Thought*¹ című doktori disszertációjával. Tattay gondolati kiindulópontja hasonló Brian Tierney 1997-es *The Idea of Natural Rights*² című, a szerző által gyakran idézett és polemizált könyvének felütéséhez: annak érdekében, hogy felfejthessük a kortárs jogelmélet természetjoggal és természetes jogokkal kapcsolatos vitáinak mélyebb rétegét, elengedhetetlen, hogy megvizsgáljuk a bennük foglalt teóriák eszmetörténeti hátterét. Mind Tierney, mind Tattay azzal a reménnyel indul neki a vizsgálódásnak, hogy a történeti-fogalmi kontextus mélyebb megértésének tükrében az aktuális viták – ha nem is oldódnak fel, de –, az álláspontok legalábbis tisztázódhatnak. A két szerző véleménye ott is egyezik, hogy az eszmetörténeti vizsgálódásnak a skolasztikus jogelméletekre kell fókuszálnia. Kiindulópontjuk hasonlósága ellenére azonban fejtegetéseik súlypontja eltér. Míg Tierney szoros összefüggést tételez a középkori teóriák és az emberi jogok modern gondolata között, és ez utóbbiakat az emberi méltóság gondolatának a távoli múltba visszanyúló történeti fejlődési folyamatának aktuális állomásának látja,³ addig Tattay inkább a természetes jogok természetjogi eredetét és a két koncepció viszonyának tisztázását állítja vizsgálódásának középpontjába (15–17. o.). Habár disszertációjának téziseit összeg-

¹ TATTAY Szilárd: *Reason, Will, Freedom: Natural Law and Natural Rights in Later Scholastic Thought* (Budapest: PPKÉ Jog- és Államtudományi Doktori Iskola 2012).

² BRIAN TIERNEY: *The Idea of Natural Rights* (Atlanta: Scholars 1997) 1–7.

³ TIERNEY (2. lj.) 345–348.

ző magyar nyelvű absztraktjában még felveti, hogy a természetjog és természetes jogok eszmetörténeti kutatása releváns az emberi jogi diskurzus számára is,⁴ a disszertációban és a könyvben sem viszi tovább ezt a gondolatot és témáját a természetjog és természetes jogok skolasztikus elméleteinek bemutatására szorítja.

Tattay könyve, felépítését tekintve, diskurzusok kórusa. A könyv első rétegét a vizsgálódás három főhősének, Aquinói Szent Tamásnak, William Ockhamnek és Francisco Suáreznek a vitái alkotják. Ők hárman diskurálnak egymással, illetve saját kortársaikkal és gondolati elődeikkel is. Erre épül rá a forrásszövegek szerzőinek műveit elemző kutatók olykor egyetértésben álló, gyakrabban azonban egymásnak ellentmondó teóriáinak rétege. Végül pedig a szerző is csatlakozik az egymással beszélgető hangok kórusához, és pozicionálja saját álláspontját a skolasztikus elméletek és másodlagos szakirodalomban megfogalmazott különféle szempontok útvesztőjében. Tattay megközelítése első sorban jogfilozófiai és eszmetörténeti, Aquinói Szent Tamás, Ockham és Suárez jogelméleti álláspontjainak körvonalazásakor érdeklődésének központjában az egyes gondolatok kifejlődése, átvétele és átalakulása helyezkedik el.

Tattay könyvében a téma kiterjedt angol és francia nyelvű szakirodalmának beható ismeretéről tesz tanúbizonyságot, a leggyakrabban és a legnagyobb súllyal talán Michel Villey, John Finnis és Brian Tierney gondolatai jelennek meg. Az említett szerzők, de rajtuk kívül mások is, a könyv által kijelölt témával és periódussal gyakran igen behatóan és kiterjedten foglalkoztak. Ennek fényében felmerül a kérdés, hogy a szerző kiinduló megjegyzése, amely szerint a természetes jog és természetjog viszonyát övező zavar oka a tárgyalt időszak eszmetörténeti kutatásának elhanyagolása, mennyiben tartható álláspont. Azt a szerző is explicitté teszi, hogy a természetes jogok középkori eredete már alapvetésnek számít, és hogy az elmúlt néhány évtizedben számos könyv és tanulmány foglalkozott a vonatkozó középkori elméletekkel (23–29. o.). Azonban, ahogyan azt Tattay könyve jól illusztrálja, a témával foglalkozó kutatók továbbra is megosztottak a skolasztika virágkorának és a későskolasztika időszakának értékelésekor (16–17. o.). Habár a konszenzus hiánya nem feleltethető meg a nemzetközi eszmetörténeti érdeklődés hiányának, Tattay könyve nagy segítség lehet az egyes skolasztikus szerzők pozíciójának tisztázása és a témával foglalkozó másodlagos irodalomban tapasztalható ellentmondások rendszerezése, esetleges szintetizálása szempontjából.

Úgy tűnik, hogy Tattay a suárezi utat követve igyekszik a szélsőséges értelmezési pozíciók közötti középutat megtalálva egy értelmes konszenzus kialakítására. Ezt jól illusztrálja a könyvben alkalmazott érvelési módszer. Tattay az egyes fejezetekben nagy hangsúlyt fektet az éppen vizsgált téma már létező szakirodalmának áttekintésére. Szinte minden fontosabb, a szakmai életben vitákat generáló kérdéssel kapcsolatban úgy jár el, hogy először pozicionálja a problémát, majd bemutatja a szakirodalomban fellelhető értelmezési tradíciókat, végül pedig kifejti saját álláspontját és annak a korábbi értelmezési tradíciókhoz való viszonyát. Ez az érvelési struktúra igazán jól illik a könyv témájához, hiszen nagyban emlékezz-

⁴ TATTAY (1. lj.), *jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Tattay%20Szilárd%20%20tezism.pdf*.

tet a skolasztika egyik emblemikus irodalmi műfajának felépítésére. A legjobban Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae*-jával⁵ példázható *summa*-formátum specifikus témákkal foglalkozó kérdésekből épül fel, amelyek egy meghatározott szerkezetet követnek.⁶ Minden szakasz elején megfogalmazódik egy kérdés (*quaestio*), ezután elsősorban a korábbi autoritások véleményére építő válaszlehetőségek kerülnek megfogalmazásra. A szerző egy „*sed contra*” beszúrásával azonban felvet egy a korábbiakkal ellentétes álláspontot, majd a következő részben saját véleményét fejt ki az adott kérdéstről, végül pedig számot ad arról, hogyan értelmezhetőek a szerzőétől eltérő álláspontok.

A *summa*-szerű felépítés példaként hozható Tattaynak az Ockham-fejezetben helyet kapó fejtegetése, amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen kapcsolat van Ockham filozófiai-teológiai és politikai-jogi gondolatai között (67–82. o.). Ez a fejtegetés valahogyan így nézne ki a *Summa* felépítéséhez igazítva és az eredeti érvelést jelentősen leegyszerűsítve:

Quaestio: „Befolyásolták-e Ockham voluntarista filozófiai és teológiai nézetei jogi és politikai nézeteit?”

Ad primum sic proceditur. Úgy tűnik, hogy, ahogyan John B. Morrall határozottan kijelenti, Ockham filozófiai és politikai elméletének összehangolása csak a „neotomizmus találmánya” (70–71. o.). Hasonlóképpen, Brian Tierney szerint Ockham voluntarista filozófiája ugyan összeegyeztethető politikaelméletével, azonban politikai nézetei valójában minden olyan filozófiai rendszerrel összeegyeztethetőek lennének, amelyek az individuális emberi létezést értékesnek tartják (71. o.).

Praeterea, Annable Brett szerint Ockham voluntarista filozófiai elméletéből nem következik a „természetes alanyi jog-fogalma” (71. o.).

Sed contra, Michel Villey úgy tartja, hogy „a jogász Ockham teljes következetességgel a filozófus Ockham útját követi” (69. o.).

Respondeo dicendum quod, Ockham logikával foglalkozó műveiben az általános állításokat transzformálja univerzálékat nem tartalmazó egyedi állításokká, míg politikaelméletében a társadalmi csoportokra vonatkoztatható állításokat a csoportot alkotó individuumokra vonatkozó állításokká redukálja (77. o.). Továbbá, voluntarista erkölcsfilozófiájának hatása egyértelműen kimutatható politikai és jogi írásaiban (78–79. o.). Végül soron kijelenthető, hogy Ockham voluntarista filozófiai és teológiai nézetei befolyásolták jogi és politikai nézeteit.

Ad primum ergo dicendum quod, Morrall véleménye szerint Ockham azért hivatkozott keveset filozófiai nézeteire politikai és jogi műveiben, mert nem kívánta azok „destruktív következményeit” az utóbbi területekre alkalmazni (79. o.). Tierney szerint Ockhamet taktikai megfontolások vezéreltik, politikai és jogi műveiben azért támaszkodik saját filozófiai és teológiai művei helyett kánonjogi szövegekre, hogy nagyobb autoritást kölcsönözzön gondolatainak. Azonban ez az eljárás úgy is értelmezhető, hogy Ockham taktikus gondolkodó lévén saját megosztó filozófiai és

⁵ AQUINÓI Szent Tamás: *Corpus Thomisticum: Summa Theologiae*, www.corpusthomicum.org/iopera.html.

⁶ BORBÉLY Gábor: *Civakodó angyalok* (Budapest: Akadémiai Kiadó 2008) 145.

teológiai nézeteit az elismert kánonjogi szövegek mögé bújtatja és így szövi azokat politikai és jogi műveibe (79–80. o.).

Ad secundum dicendum quod, Ockham erősen elköteleződött az egyéni jogok és a szabadság eszméje mellett, a szabadság legfontosabb vonása számára az egyén autonóm cselekvésének lehetőségében jelenik meg, egyfajta negatív szabadságként (82. o.). Ockham természetes jogok iránti elköteleződése végső soron nominalista filozófiájával áll összefüggésben, voluntarizmusa pedig megjelenik az alanyi jogokkal kapcsolatban is (241. o.).

A könyvben Tattay a fenti példával illusztrált megközelítésben mutatja be a másodlagos irodalmon belüli feszültségeket, mindezt azonban a késő középkori, természetes joggal és természetjoggal kapcsolatba hozható témák felfejtésének kontextusában teszi. A szorosan vett jogelméleti fejtegetéseken túlhaladva olyan terminusokat és elképzeléseket elemez, amelyek a vizsgált korszakban a teológiai és filozófiai viták középpontjában álltak, és amelyek nélkül a szorosabb témájával kapcsolatos eszmetörténeti finomságok csak nehezen lennének értelmezhetőek. Így Tattay hosszasan fejtegeti például a *dominium* mint uralom és a *dominium* mint tulajdon fogalmait (38–50. o.; 126–132. o.; 198–223. o.), amelyek a könyvben Ockham által képviselt ferencesek által kiobbantott szegénység-vitában nagy szerepet játszottak. Ockham erkölcsfilozófiájának voluntarista jellegéhez kapcsolódva az akaratszabadság – különös tekintettel a mindenható Isten akaratszabadságára – klasszikus teológiai problémáját is részletesen bemutatja (82–106. o.; 143–151. o.; 165–176. o.).

Tattay eszmetörténeti elemzését három skolasztikus szerző, Aquinói Szent Tamás, Ockham és Suárez politikafilozófiai és jogfilozófiai műveinek tárgyalásába ágyazza. Habár a korszak, amelyet Tattay vizsgálni kíván, Aquinói Szent Tamás működésének korszakát nem foglalja magába, Tattay érvelése meggyőző azzal kapcsolatban, hogy a későbbi középkori gondolkodók olyan mértékben építettek a tomista örökségre, hogy a tárgyalt témákról Tamás álláspontjának rövid bemutatása nélkül csak nehézkesen lehetne írni. A három fő fejezetből álló könyv első és egyben legrövidebb, alig több mint 20 oldalas fejezetét ennek fényében a szerző a *ius* és a *dominium* tomista értelmezésének és a tamási filozófiában megjelenő természetjog-konceptciónak szenteli. Tattay a fejezet rövidségét azzal indokolja, hogy a tomista álláspont bemutatását egyfajta második bevezetőnek, ugródeszkának szánta, nem volt célja a vizsgált korszakot megelőző tamási jogfilozófia részletes kifejtése (237. o.). A könyv másik két fejezete már valóban a tárgyalt időszakban alkotó szerzők munkásságáról szól, azonban még mindig számottevő az eltérés e részek terjedelme között. Míg a második, Ockhammal foglalkozó fejezet nagyjából 70 oldalt tesz ki, Suárez jogfilozófiájának tárgyalására már 100 oldalt szán a szerző.

Mind terjedelmi, mind tartalmi bizonyítékok alapján úgy tűnik, hogy a könyv valódi főhőse Suárez, a szerző álláspontja szerint az ő jogelméletében kulminál a középkori természetjogi és természetes jogi hagyomány. Tierneyt követve⁷ ugyan-

⁷ TIERNEY (2. lj.) 302.

is Tattay Suárezben látja megtestesülni az első két fejezetben felvezetett két szélsőség, a tomista racionalizmus és az ockhami voluntarizmus szintézisét (225–226. o.; 242–243. o.; 246–247. o.). Tattay érvelését követve a bemutatott eszmetörténeti fejlődés a hegeli dialektika terminusaiban is relevánsan értelmezhető. Így nézve a tomista racionális-intellektuális jogfilozófia tézisére válaszol az ockhami voluntarista antitézis, majd ezek a gondolatok a Suárez által eszközölt szintézisben egyesülnek és oldódnak fel. Ennek megfelelően a fejezetek aránytalan terjedelmi megoszlása magyarázható úgy, hogy az első két fejezet inkább a gondolati megalapozás, a harmadik fejezetben eszközölt nagy szintézist készítik elő.

Habár a könyv gondolati struktúrája feszes és szikár, mégis, a szerző konklúziójához szükséges minden elemet tartalmaz és elkerüli a gondolati zsákutcákat. Ennek ellenére jogosan felvethető az a megjegyzés, hogy a könyv csak részben teljesíti az önmaga számára kitűzött célt. Úgy gondolom, hogy a könyv kétségtelen érdemei mellett két ponton mégis némi hiányérzetet hagyhat az olvasóban. Tattay a könyv felütésében az alábbiakat állítja:

„a természetjog és természetes jogok viszonyának problémája más okok mellett azért osztja meg és állítja hamis kettősségek elé a jogfilozófusokat és az eszmetörténészeket, mert a legutóbbi időkig elhanyagolták [...] az Aquinói Szent Tamás és Hugo Grotius közötti 'átmeneti időszak' részletes vizsgálatát.” (16. o.)

Ez az a mulasztás, amelyet Tattay pótolni szándékozik, azonban kérdéses, hogy a könyv mennyire tekinthető a nevezett átmeneti időszak kimerítő vizsgálatának. Az Aquinói Szent Tamással foglalkozó fejezet, habár egyébként szerves részét képezi a könyv gondolatmenetének, nem a Tattay által problematizált időszakba illeszkedik. Ez már nem mondható el Ockhamról és Suárezról, e két gondolkodó koncepcióinak bemutatása egyértelműen hozzájárul a Tattay által vizsgált periódus jogfilozófiájának megértéséhez. Habár mindketten megkerülhetetlen gondolati hagyattal rendelkeznek, mégsem nyilvánvaló, hogy elegendő-e csupán e két szerző mélyreható elemzését adni ahhoz, hogy az átmeneti időszak részletes vizsgálatának célját kimerítettnek tekintsük.

Természetesen egy teljes analízis elkészítése herkulusi munkát jelentene, ráadásul Tattay könyve számos pontján kísérletet tesz arra, hogy legalább röviden utaljon mind Ockham, mind Suárez gondolatainak a kortárs vitákban elfoglalt pozíciójára. A leghangsúlyosabban Ockham vitapartnerei közül a szintén ferences Johannes Duns Scotus jelenik meg, elsősorban az isteni potenciális és aktuális hatalom kérdéskörét tárgyaló részben (86–88. o.). Suárez kapcsán még gyakrabban utal Tattay a spanyol jezsuita gondolkodó és a tárgyalt korszakban alkotó más teoretikusok közötti összefüggésekre és vitákra. Említi például a jezsuita Luis de Molina voluntarista és intellektuális elemeket egyaránt tartalmazó törvényfogalmát, amelyet Tattay érvelése szerint Suárez is átvett (140–141. o.). Rimini Gergely és Gabriel Biel koncepcióit többször is citálja, a legrészletesebben talán a *lex indicativa* és a *lex praeceptiva* megkülönböztetésének tárgyalásakor, amikor is az Ockham utáni mérsékelt voluntarista álláspontok képviselőiként idézi

őket (156–159. o.). Ugyanezen fejtegetésben a szintén jezsuita Gabriel Vásquezről is megemlékezik mint a suárezi szintézis másik elemének, a Tattay által szélsőséges intellektualizmusnak nevezett nézet propagálója és Suárez vitapartner (159–163. o.). Emellett talán a legnagyobb hangsúllyal a domonkos Francisco de Vitoria jelenik meg mint a tomista racionalista örökség képviselője (184–185. o.; 194–195. o.). Habár a könyv az előbbieken túl más késő középkori gondolkodókra is utal, ezek igen elszórtak és említészerűek. Összességében elmondható, hogy Ockham és Suárez kivételével a tárgyalta időszak gondolkodóinak jogfilozófiai teóriáit a szerző önállóan csak minimális mértékben tárgyalja, azok saját jogukon kevésbé jelennek meg.

A könyvben szereplő kitekintések azonban arról árulkodnak, hogy Tattay behatóan ismeri ezeket a szerzőket is, illetve az általuk kifejtett nézeteket beilleszthetőnek tartja saját eszmetörténeti koncepciójába. Így az, hogy teóriáikkal csak e megköltések között foglalkozik, feltehetőleg külső körülményeknek tudható be. Mégis, a könyv felütése és alcíme alapján – *Természetjog és természetes jogok a későskolasztikus gondolkodásban* – az olvasó a vizsgált periódus egészének vizsgálatát, szereplőinek kimerítőbb elemzését feltételezné, nem csupán néhány kiemelt teoretikus bemutatását. Az alcímmel kapcsolatban az is felvethető, hogy a behatóan tárgyalta szerzők közül egyedül Suárez (1548–1617)⁸ nevezhető későskolasztikus gondolkodónak, míg mind Aquinói Szent Tamás (1225–1274),⁹ mind Ockham (c.1285–1347)¹⁰ a skolasztika virágkorának időszakában alkotott. Így az alcím hatóköre gyakorlatilag csak a könyv második felét fedi le.

Összességében tehát, habár Tattay saját könyvének logikáján belül körültekintően választotta meg fókuszpontjaiként Ockhamet és Suárezt, a két szerző tárgyalása nem meríti ki a természetjog és a természetes jogok skolasztikus koncepcióinak bemutatását. Ráadásul az ebben a könyvben is csak utalásszerűen említett skolasztikus jogfilozófusok a témával foglalkozó másodlagos irodalomban Tattay főhőseinél még alulreprezentáltabb módon vannak csak jelen. Ennek megfelelően a könyv által felvetett kérdés, vagyis a skolasztikus természetjogi és természetes jogi gondolatok eszmetörténeti szerepének azonosítása szempontjából pozícióik bemutatása talán még fontosabb lenne.

A könyv egy másik ponton is bizonyos hiányérzetet hagyhat. Ugyanis, amilyen erőteljesen felvázolja Tattay a kapcsolatot Aquinói Szent Tamás mint a vizsgált gondolatok eredője és a tárgyalta időszak szereplői között, olyannyira elhanyagolja azt, hogy Ockham és Suárez természetjogi kontribúcióját összekösse a kora újkor emblematisz gondolkodóinak, mint Hugo Grotius, Thomas Hobbes vagy John Locke, vonatkozó elméleteivel. Ennek megfelelően nem derül fény arra, hogy Tattay eszmetörténeti konstrukciója alapján pontosan milyen hatást is fejtettek ki az egyes skolasztikus gondolkodók a természetjog őket követő nagy filozófusaira.

⁸ Daniel SCHWARTZ: „Introduction” in Daniel SCHWARTZ (szerk.): *Interpreting Suárez: Critical Essays* (Cambridge: Cambridge University Press 2012) 1–7.

⁹ John FINNIS: *Aquinas: Moral, Political and Legal Theory* (Oxford: Oxford University Press 1998) 15.

¹⁰ BORBÉLY (6. l.) 264–265.

Tattay a könyv konklúzióit összegző utolsó fejezetben vázlatosan felmutat néhány összefüggést, ekkor a tárgyalt szerzőket nemcsak gondolati előfutáraikhoz, hanem követőikhez viszonyítva is pozicionálja. Azonban erre csupán néhány szakaszt szán (245–247. o.), a hasonlóságok és eltérések rövid kimutatására szorítkozik, így hatástörténetről például már nincsen szó.

Ez már csak azért is érdekes, mert Suárez voluntarista és racionalista szintézisét a konklúzióban úgy prezentálja, mint ami nemcsak az azt megelőző, hanem az azt követő elméletek között is egyedülálló. Tattay véleménye szerint ugyanis a modern természetjogi gondolkodók újfent csak vagy túlzottan voluntarista (Hobbes, Locke), vagy túlzottan racionalista (Grotius) elméletekkel álltak elő. Érdekes lenne a szerző álláspontját megismerni azzal kapcsolatban, hogy az általa sikeresnek tartott (246. o.) suárezi szintézis miért gyakorolt ilyen elenyésző hatást az őt követő gondolkodókra és azok miért estek vissza a szélsőségek csapdájába. Ezek a kérdések azonban a könyvben megválaszolatlanok maradnak és úgy tűnik, hogy a szerző egy izgalmas és termékeny eszmetörténeti utazás után kissé korán engedi el olvasója kezét.

*Kis-Jakab Dóra**

DEÁK DÁNIEL: ALKOTMÁNY ÉS ADÓJOG
(BUDAPEST: HVG-ORAC 2016) 594.

Mint minden jó írásmű, Deák Dániel új monográfiája is megragadja az olvasó képzeletét és az adójoggal szorosan összefüggő, de azon túli világokba is elvezet. A 2008-ban kirobbant gazdasági válság nemcsak a pénzügyi veszteségek nagyságrendje, hanem a súlyos társadalmi következmények miatt is korszakhatárrá vált. A közgazdászok és a jogtudomány művelői egyaránt kutatják az összeomláshoz vezető okokat és érthető, ha újra a figyelem középpontjába került az adózás igazságossága, valamint a megtermelt jövedelmek újraelosztásának kérdése.

A nagyobb társadalmi érzékenység mindenképpen a szuverén adósságválság elmélyülésére vezethető vissza. Az államok többsége ugyanis 2008 után súlyos közpénzügyi áldozatvállalásra kényszerült annak érdekében, hogy a pénzügyi közvetítőrendszer teljes összeomlása elkerülhető legyen. Különösen igaz ez Európára, ahol az uniós pénzügyi intézmények hiánya és a válságkezelő kapacitás gyengeségei miatt a tagállamok több ezer milliárd eurónyi közpénzt költöttek bankmentésre, ezáltal az államadósság szintje például az euróövezetben 90% fölé emelkedett. Az adósság törlesztése – különösen a periféria országaiban – súlyos megszorításokkal és a költségvetési kiadások folyamatos lefaragásával párosult, ami az életszínvonalat többnyire reálértékben is csökkentette. Az egyre élesebb jövedelemelosztá-

* Fialat kutató, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

E-mail: kis-jakab.dora@btk.mta.hu; dora.kisjakab@gmail.com.

si viták másik oka, hogy az állami adópolitika figyelme – részben kényszerűségből – a jövedelemadók helyett egyre inkább a nagyobb bevételt ígérő, s könnyebben behajtható forgalmi adók felé fordult. Mindez még tovább növelte a válság előtt is meglévő jövedelemkülönbségeket, s fokozta a társadalmi elégedetlenséget.

A válság egyik súlyos következménye volt a hitelkínálat visszaesése is, s a FED és az Európai Központi Bank egyaránt arra kényszerült, hogy nem hagyományos jegybanki beavatkozással próbálja meg élénkíteni a gazdaságot (*quantitative easing*). Mindez azt a kérdést is felveti, hogy a nemzetállamok hagyományos módon központosító jövedelempolitikája alkalmas válasz-e egyáltalán a jelenkor legújabb kihívásaira? Más oldalról: milyen módon adóztatható a gyorsan globalizálódó digitális gazdaság, megoldást jelenthet-e a nemzetközivé váló adózási rend, amelyben „nem különíthetők el egymástól élesen a köz- és magánjogi elemek, a politika és az üzlet”?

2008 óta már könyvtárnyi szakirodalom vizsgálja a pénzügyi összeomlás hasonlóságait és az eltéréseket, összevetve a történeteket az előző századot romba döntő „Nagy Válsággal”. A 20. század kataklizmáira gondolva, ma azt a kérdést is sokan felteszik, hogy vajon az államok tehetnek-e bármit a gazdaságpolitika, az adópolitika eszközeivel, hogy elkerüljék a hasonlóan pusztító, rendszerszintű válságokat a jövőben. Thomas Piketty, francia közgazdász például a bestsellerré vált, *A tőke a 21. században*¹ című művében a jövedelemkülönbségek drámai növekedését tekinti a bajok egyik fő okának. Statisztikai adatsorok sokaságával bizonyítja, hogy a tőke megtérülési rátája a „papírgazdaságban” szükségképpen meghaladja a GDP növekedésének ütemét, s a növekvő társadalmi feszültségek nem csekély mértékben erre vezethetők vissza. A szerző diagnózisával ugyan számos kutató egyetért, de az általa javasolt terápiát már igen sokan bírálják. Piketty ugyanis egy globális és progresszív tőkeadó bevezetésével jórészt kezelhetőnek látja a jelenlegi világ-gazdasági gondokat. Deák Dániel hasonlóan átfogó, nagy lélegzetű könyve ezzel szemben sokkal óvatosabb a következtetések levonásakor. A szerző az adóztatás összetett társadalmi jelenségének a lehető legteljesebb bemutatására törekszik, s a pénzügyi és alkotmányjogi elemzések mellett, igen komoly terjedelemben tárgyalja a gazdasági és társadalmi összefüggéseket is. Monográfiájából mindenekelőtt az adóprobléma komplexitása rajzolódik ki, de – a könyvet elolvasva – magáról a gazdasági kormányzásról, az adóztatás lehetőségeiről és korlátairól is fontos következtetéseket vonhatunk le.

Bár a kötet elsődleges tárgya a magyar adózási gyakorlat, a szerző – ahogyan azt maga is hangsúlyozza – elsősorban összehasonlító és nemzetközi adójogi megközelítésben, az alkotmányos értékek szűrőjén keresztül vizsgálja a hazai adórendszer megoldásait és az abban fellelhető ellentmondásokat. Megközelítésében mindenképpen újszerű az alkotmányos jelző használata. Az „alkotmányos adózás” fogalmával² ugyanis arra utal, hogy az adóztatás az egyik legjelentősebb álla-

¹ THOMAS PIKETTY: *A tőke a 21. században* (Budapest: Kossuth 2015).

² A szerző abból a *Musil* által is képviselt alapvetésből indul ki, hogy az alkotmányos elvek az adózás számára korlátokat állítanak, ezért az adójog maga is alkotmányosításon megy keresztül. ANDREAS MUSIL: *Die Sicht des Steuerrechts auf das Verfassungsrecht* (Előadás, München, Max

mi beavatkozás a gazdaság életébe, ezért e tevékenységet mindenképpen törvényes keretek közé kell szorítani. A törvény előtti egyenlőség és a jogegyenlőség jól ismert alkotmányos elvei azt jelentik, hogy az adóztatásnak egyszerre három követelménynek kell megfelelnie. Ezek: 1. adóztatni csak törvényben előre meghatározott, világos tényállás alapján lehet (*nullum tributum sine lege*); 2. az adóztatás nem lehet diszkriminatív, vagyis nem szabad önkényes módon különbséget tenni az egyes adóalanyok között; 3. az adó nem lehet konfiskáló jellegű, tehát az állami beavatkozásnak az adóztatás céljával arányosnak kell lennie (50. o.).

Egy rövid recenzió keretében nyilvánvalóan nem adható vissza az a tematikus gazdagság, ami a kötet sajátja, miután a monográfia Deák Dániel több évtizedes pénzügyi és jogelméleti kutatómunkája³ egyfajta összegzésének is tekinthető. Az alkotmányos adójogból például némiképp kitekintve, jogfilozófiai perspektívából tárja az olvasó elé a jogfejlődés új útjait a rohamosan globalizálódó világ gazdasági viszonyai között. Kitér a mediatiszálódás, a jogi reflexivitás, az autopoietikus jog – vagy például – a reziduális közösségek és az instrumentális racionalitás válságának kérdéseire is. Az elméleti fogalmak és jelenségek bemutatása azonban nem öncél: továbbgondolásra, helyenként aktualizálásra is ösztönzik az olvasót. Ilyenek például azok a fejtegetések, amelyekben a szerző a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat alakító „puha jogot” elemzi.

A nem kifejezetten szakirodalmi munkákból is ismertek azok a feszültségek, amelyek az ún. megosztó gazdaság (*sharing economy*) adóztatásával összefüggésben jelentkeznek. Az Uber Technologies, az Airbnb – hasonlóan olyan óriáscégekhez, mint a Google vagy a Facebook – többnyire a cégbejegyzési székhely-országban fizetnek társasági adót, jóllehet az adóköteles jövedelmük forrása az egész Földgolyó. Méltányos lenne, ha az évi sok százmilliárdos nyereségükből azok az országok is részesedhetnének, ahol ez a jövedelem tulajdonképpen keletkezik. Kicsi azonban az esélye, hogy a nemzeti adóhatóságok és a közjogilag hierarchikusan alárendelt adóalanyok hagyományos kettősségében ez a probléma megoldható lenne. Sokkal ígéretesebb a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat láthatóan már ma is

Planck Institut, 12. Dezember 2012.). A mű az alkotmányos adózás koncepcióját többek között Karl Heinrich Friauf, Paul Kirchhof, Hans-Jürgen Papier, Richard A. Musgrave, Ekkehart Schlicht teóriáiban megfogalmazott követelmények között helyezi el.

³ Lásd különösen DEÁK Dániel: „A közteljesítés alkotmányos tartalmának változásai Magyarországon” *Fundamentum* 2015/1. 37–54; DEÁK Dániel: „A pozitív jog csődje, etikai és jogi szempontok, adóelkerülés” *Corvinus Law Papers* 2015/5. 1–22; Dániel DEÁK: „Legislating Unorthodox Taxes: The Hungarian Experience” *Society and Economy* 2014/3. 339–368; Dániel DEÁK: „Taxation of the Financial Sector: Robin Hood Taxes and Regulatory Framework” *Acta Juridica Hungarica* 2013/3. 237–254; DEÁK Dániel: „Adóalanyiség és a gazdasági tevékenység fogalmának értelmezése a hozzáadott érték adózásban” *Új Magyar Közigazgatás* 2010/3. 41–44; Dániel DEÁK: „Hungary’s Half-way Tax Amnesty” *Tax Notes International* 2009/7. 603–607; DEÁK Dániel: „Adókiértékelés és adókiértékelés jogi megközelítésben” *Jogtudományi Közöny* 2005/5. 191–201; Dániel DEÁK: „The Tax Treatment of Transfer of Residence by Individuals” in Frederick ZIMMER – Wolfgang GASSNER (szerk.): *International Fiscal Association* (The Hague – New York: Kluwer Law International 2002) 297–303; Dániel DEÁK: „Right to Right Tax Laws” *INTERTAX European Tax Review* 2000/3. 110–119; DEÁK Dániel: „Igazságos-e a magyar adórendszer? (Egy törvényhozási csapdahelyzet elemzése)” *Jogtudományi Közöny* 1997/7–8. 312–317.

alakító „puha” jog, ami az érdekeltek együttműködésének eredménye is lehet. Ez a jog

„egyrészt [...] a szabályait és eljárásait egymáshoz közelítő államok egyetemes kincsévé válik, másrészt e jog kidolgozásában nemcsak az államok vesznek részt, hanem ehhez az érintett polgárok és vállalkozások maguk is hozzájárulnak azzal, hogy az egymás között kialakított elvárásokat tárgyasítják, és az adóhatóságokkal kötött megállapodások szakmai anyagát közkinccsé, követendő mintává teszik”. (521. o.)

Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt nagyon izgalmas problémákat feszeget a szerző, amikor az önálló értékkel nem bíró pénzre épülő „papírgazdaság” mibenlétét és jogi eszközökkel való szabályozhatóságát vizsgálja. Az adatok azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedekben a reálgazdasági befektetéseknél jóval népszerűbbek voltak a pénzpiaci spekulációs ügyletek. Ismert az is, hogy a világgazdaságot romba döntő amerikai bankválság is az ingatlanalapú származékos értékpapírok hatalmas túlkeresletére, és az általuk okozott „buborékosodásra” vezethető vissza. A James Tobin, Nobel-díjas közgazdász nevéhez fűződő tranzakciós adó⁴ (*financial transaction tax*) éppen a kezelhetetlen buborékképződést lenne hivatott mérsékelni. Deák Dániel a jelenség egy másik elméletörténeti klasszikusát, Silvio Gesellt is idézi, aki szerint a kamatos kamat a bajok fő előidézője, miután a pénz felhalmozási-kincsképző funkciója idővel egyre inkább elnyomja a forgalmi eszköz és egyéb funkciókat: „a pénzügyi piacokon megjelenő és megszerezhető új érték és az ott elérhető hozam visszafordíthatatlan folyamatban egyre nagyobb hányadot képvisel a reálgazdasági szférák teljesítményéhez képest.” (545. o.)

E probléma meglehetősen nagy jelentőségű napjainkban is, hiszen a 21. század digitális forradalma a hagyományos munkahelyek jelentős részének megszűnésével fenyeget. Deák Dániel felvetése szerint „a kamatban kifejeződő likviditási előnyhöz” minden pénztulajdonos ingyen jut hozzá, ha a megtakarításait felhalmozza, s ezt számára részben az állam, részben a többi gazdasági szereplő biztosítja. Ezért a hagyományos kamat felszámítása helyett, egy ún. rendelkezésre állási illetéket (*Bereitstellungsgebühr*) is lehetne alkalmazni, amelyet annak az adósnak kellene megfizetnie, aki a kölcsönből vett pénzét – a reálgazdasági szereplőknek való továbbkölcsönzés helyett – felhalmozza. Vagyis az adósnak addig nem kellene kamatot vagy illetéket fizetniük, amíg a kölcsönből megszerzett pénzt a reálgazdaságban költenék el (565. o.).

Deák Dániel monográfiája alapján joggal lehetne elfogult az adóztatás „társadalomirányító” szerepével kapcsolatban, mégis maga mutat rá azoknak az ellentmondásoknak a léteire, amelyeket magában az adórendszerben nem lehet feloldani. Csak egyetérthetünk az egyik végkövetkeztetésével, miszerint:

⁴ James TOBIN: „A Proposal for International Monetary Reform” *Eastern Economic Journal* 1978/3–4. 153–159.

„megoldást az a tágabb kontextus kínál, amely abból adódik, hogy az adópolitikát bele lehet [talán inkább kell – K. B.] helyezni a gazdaságpolitikába, sőt a szociálpolitika szempontjai sem hagyhatók figyelmen kívül. Elméletileg az adószabályozási opciók elhelyezhetők a tulajdon, elsajátítás és újraelosztás intézményi rendjében.” (131. o.)

Kreiszig Brigitta*

REZSŐHÁZY RUDOLF: BEVEZETÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK MÓDSZERTANÁBA (BUDAPEST: TYPOTEX 2016) 116.

„Legyen mindig a zsebünkben vagy az éjjeliszekrényünkön írószerszám és papír. A jó „écák” elröppennek, ha nem rögzítjük őket.” (21. o.)

Miért jó könyv Rezsőházy professzor új könyve? „Jó szóval oktasd, játszani is engedj szép, komoly fiadat.”¹ Ez volt az első idézet, ami eszembe jutott a kötet olvasása közben. A jó bornak nem kell cégér, a jó könyvnek sem kell reklám. Legegyszerűbben úgy válaszolhatnám meg a saját kérdésemet, hogy azért jó a *Bevezetés a társadalomtudományok módszertanába* című munka, mert ennek a recenzióknak a megírása során is alkalmazhattam a könyv írójának tanácsait. A kötet és kis noteszom az ágyam mellett heverték, karnyújtásnyira tőlem, a kis éjjeliszekrényen, s hajnali ébredésekkor, vagy a Kazanka-folyó partján sétálgatva jegyezgettem le egy-egy szót, gondolatfoszlányt, ami a könyvvel kapcsolatban eszembe jutott.

A borító. Dolgozni azonban „csak pontosan, szépen”² érdemes, a rövid kedvcsináló után haladjunk hát kívülről befelé, a formától a tartalom irányába. A borítón az 1942-ben Pauban született, jelenleg Párizsban élő és alkotó, a kritikusok szerint Dali, Bosch és az olasz reneszánsz mesterek hagyományait követő André Martins de Barros festőművész, grafikus és illusztrátor *Könyvkereskedő (Le libraire)* című remeke látható. Ez a könyvkereskedő azonban kevéssé üzletember, sokkal inkább olvasó, aki annyira elmerül a kötetek között, hogy maga is enciklopédiák sokaságává, magává a tudássá válik, könyvből való szakállal, bajusszal, jobb szemén pedig egy elegáns, láncon függő monoklival. Móra Ferenc könyvkereskedő-inasa³ ő, élte-sebb korában, aki még mindig fájó szívvel ad túl egy-egy remek kötetten. A képi világ már orientálja a szemlélőt: a könyvek, a kutatás, az európai gondolkodás és annak egyszerre játékos és komoly stíluselemei kapcsolódnak itt össze.

* Külső munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; tanársegéd, Budapesti Gazdasági Egyetem, 1149 Budapest, Buzogány u. 11–13. E-mail: brigitta.kreiszig@gmail.com.

¹ JÓZSEF Attila: *Levegőt* (1935. november 21.)

² JÓZSEF Attila: *Ne légy szeles* (1936)

³ MÓRA Ferenc: *Gergulics inasa*; MÓRA Ferenc: *Csontos Szigfrid*.

A sorozat. A kötetet kézbe véve nagy örömmel állapítottam meg, hogy a Pázmány Nemzetközi Tanulmányok (PANTA) sorozatának, annak a sorozatnak a 3. kötete, amelynek sorozatszerkesztője Jany János. Tekintettel arra, hogy hivatásom kapcsán életem egy jelentős részét Bosznia-Hercegovinában, Irakban, az Oroszországi Föderáció Tatár Köztársaságában, tehát olyan közegben éltem/élem, ahol az iszlám jog az élet meghatározó része, Jany János klasszikus iszlám jogról készült munkáját immár tíz éve forgatom haszonnal,⁴ mind a hétköznapokban, mind akkor, amikor nemzetközi konfliktusok jogi rendezéséről írok.

A szerkezet. A könyv szerkezete könnyen áttekinthető és egységes: az utószóval együtt kilenc fejezetre tagolódik, az egyes fejezetek elején különálló bevezető, a mondanivalóra ráhangoló szöveggel, a fejezetek végén pedig kulcsszavak gyűjteményével. Utóbbiak célja kettős: egyrészt hívószavak, amelyek segítik a fejezet memorizálását, másrészt mintegy vázlatul (ha úgy tetszik „puskával”) szolgálnak. Az első fejezet a tudományos kutatás általános sajátosságait ismerteti az olvasóval. Célként fogalmazódik meg benne a társadalmi valóság megismerése, esetenként annak megváltoztatása. Rezsőházy itt tér ki azonban a tények tisztelésének, a kutató személyiségének, valamint a tudomány és az erkölcs kapcsolatának fontosságára is. A második fejezetet az író a kutatómunka előkészítésének szenteli, kezdve a téma kiválasztásával, folytatva a hipotézisformálással és a kutatási modell felállításával, egészen a fogalomképzés problematikájáig. A következő, az adatgyűjtéssel foglalkozó fejezet a forrásokat csoportosítja (materiális, írott, szóbeli, ikonográfiai források, információteremtés, megfigyelés) egy lehetséges szempontrendszer szerint. A könyv számomra egyik legfontosabb fejezete a forráskritikai részt tárgyaló szöveg volt. A forráskritika a társadalomtudományok „mostohagyermek”, nagyon ritkán esik róla szó, igazán kényes terület, tekintettel értékelő jellegére. Az azonosítás, az értelmezés dimenziói, minőségi és mennyiségi vetülete, illetve a megbízhatóság kérdésköre uralja ezt az érdekes fejezetet. Az ötödik fejezetben az elméletalkotásról van szó, pontosabban arról, hogy – az író szavaival élve – „nemcsak azt kell megmondani, hogy mi a helyzet, hanem azt is, hogy miért van úgy, ahogy van” (53. o.). A posztulátumok kategorizálásával felvezetett szakasz a magyarázat tényezőinek ismertetésével ér véget, s ez egyben átkötés is a magyarázat formáival foglalkozó fejezetbe, ahol az ok és okozat összefüggése, a törvények és többek között a funkcionális viszonyok kerülnek tárgyalásra. A hetedik fejezet a bizonyítási eljárással, az érvényesség kérdésével foglalkozik logikai szempontokat is figyelembe véve, míg a nyolcadik fejezet a tudomány előíró, útmutató, cselekvésre buzdító funkcióját (értékitételek, cselekvési rendszerek) mutatja be. Az utószóban Rezsőházy Rudolf tíz rövid tanácsban igyekszik segítséget nyújtani az írás, a gondolatok megfogalmazásának kifejezetten gyakorlati szempontjait figyelembe véve.

Hiánypótlás. Hiánypótló munkáról van szó, hiszen a társadalomtudomány kutatásával kapcsolatos módszertani munkák még fordításban is ritkák. A legtöbb egyetem rendelkezik ugyan ilyen-olyan jegyzetekkel, amelyek azonban többnyire külföldi szerzők forrásmunkáinak kivonatai. Earl Babbie *A társadalomtudományi kutatás*

⁴ JANY JÁNOS: *Klasszikus iszlám jog – Egy jogi kultúra természetrajza* (Budapest: Gondolat 2006).

*módszertana*⁵ című munkája 1989-ben látott napvilágot, hazánkban először 1995-ben jelent meg. A munka alapos, nagy lélegzetvételi, részletes tudományos mű, amely elsősorban a szociológus hallgatókat szólítja meg, s ilyen jellegű kutatásokra is fókuszál. Példái alapvetően szociológiai jellegűek, s az általános társadalomtudományi kutatás köntösében ugyan, de egyre inkább szociológiai kutatásokra szűkítve tárgyalja a módszertant. Ennek megfelelően megítélésem szerint a 700 oldalas könyv nagyjából kétharmada használható közvetlenül egyéb társadalomtudományi kutatások során, a fennmaradó egyharmad rész a társadalomtudomány egészen szűken (szociológusok, politológusok) értelmezett művelőire vonatkozik. Umberto Eco Magyarországon 1996-ban megjelent *Hogyan írjunk szakdolgozatot?*⁶ című olvasmányos kézikönyve alapvetően bölcsészhallgatóknak íródott, bár kétségtelen, hogy mindenki haszonnal forgathatja. A mű gerincét adó, technikai tanácsokat tartalmazó rész, amely a témaválasztással, az anyag felkutatásával, a munkaterv és jegyzetek készítésével, valamint a megfogalmazás fontos kérdéseivel foglalkozik, egyaránt 40–40 oldal körüli. E munka legfőbb érdeme, hogy megszeretteti az egyetemet, a kutatómunkát, a szakdolgozatírást. Megmutatja, hogy a dolgozat elkészítése nem robot, hanem öröm, nagyszerű kaland, s rávilágít a tudományos munka játékoságának lehetőségére is. Rezsőházy Rudolf könyve az előbbiekkal szemben interdiszciplináris jellegű. Bár szerzője alapvetően történész, módszere, amelyet történelmi, jogi, szociológiai, közgazdaságtani és filozófiai példákkal is illusztrál, jól alkalmazható a társadalomtudomány bármelyik területén. A kötet rövidebb terjedelme is meghatározó: az olvasó nem veszik el benne, ha gyorsan szeretne átfogó képet kapni a társadalomtudományok kutatómódszertanáról.

Jogászoknak. A fenti bekezdéshez kapcsolódóan fontos kiemelni, hogy Rezsőházy könyve kiemelkedő segítsége lehet a társadalomtudományokkal foglalkozó PhD-hallgatóknak, kutatóknak és tanároknak, és azon belül is az állam- és jogtudomány területén társadalomtudományi igénnyel tevékenykedő jogászoknak. Rezsőházy magabiztos kézzel vezeti el az olvasót az előkészületektől az adatgyűjtésen és az elméletalkotáson át a bizonyítási eljárásig, illetve általában véve a tudomány és a cselekvés kapcsolatáig. Legyen szó disszertációról vagy tanulmányról, maga a kutatási módszer nem, vagy nem sokban változik. A jogtudományi, államtudományi kutatás protokollja, vagy ha úgy tetszik, algoritmus mindig hasonló kell, hogy legyen. Aki első diplomáját szerzi, sok esetben nehezen áll neki a diplomamunka megírásának. Ez a könnyed hangvételű, mégis komoly könyv nem retenti el a diploma előtt álló joghallgatót a munka megkezdésétől. A PhD-hallgatók már nem először találkoznak a tudományos igényű kutatás nehézségeivel, számukra a mű jelentősége összeszedettségében rejlik. Ugyanígy az állam- és jogtudományok kutatói tanulmányaik írása során sorvezetőként használhatják, egyben egy sajátos ellenőrzési listaként is tekinthetnek rá: vajon minden kérdést tudományos igényességgel vizsgált-e meg cikke leadása előtt? Utoljára hagytam a könyv talán legfontosabb érdemét: az állam- és jogtudományokat tanító tanárok saját szakterü-

⁵ Earl BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás módszertana* (Budapest: Balassi 1995).

⁶ Umberto Eco: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* (Budapest: Kairosz 1996).

letükön rendszerint kiválóan képzett szakemberek, akiknek azonban sok esetben nehézséget okoz, hogy a nem szigorúan szakterületükhöz, valamely jogághoz tartozó gyakorlatban ismert és alkalmazott módszertani fogásaikat egységes szerkezetben tárják a hallgatók elé. Rezsőházy könyve ehhez nyújt kiemelkedő segítséget: az egyetemek módszertani kurzusaira bizalommal ajánlhatom.

Értékrend. Olvasmányos könyv került ki Rezsőházy tollából, amely jól ötvözi az objektív elemeket a szubjektív élettapasztalattal. Felhívja a figyelmet a szépség és a tudomány iránti alázat (15. o.), vagy éppen a fallibilizmus, a tévedhetőség fontosságára, amikor azt írja „a valóság változhat, ezért a fogalomnak nyitottnak kell maradnia” (24. o.). Értékrendet is közvetít: az író saját, nyugati civilizációs, a nyugati kultúrán alapuló értékrendjét, de ezt nem tolakodóan teszi. Halkan, csendben, de határozottan foglal állást, s olyan életszerű, a 21. század elején a magyar embereket a hétköznapiakban is foglalkoztató példákat hoz, mint amilyen a franciaországi migrációs helyzettel összefüggő születési arány, vagy a magyar és román viszonyrendszer (22. o.).

Stílus. Az embert a kettősség érzése fogja el, ahogy olvassa a könyvet: a mű stílusában olyan, mintha egy elegáns, nagyvilági, de egyben izzig-vérig magyar Krúdy-hős mesélne egy szép szeptemberi napsütéses délutánon a présház előtt, a nagy diófa alatt. Rezsőházy stílusában megidézi Hamvas Béla életszeretét, Jókai, „a nagy mesemondó” hagyományait, a görög-latin műveltségen alapuló európaiságot. Bátran bánik az anekdotákkal, mint ahogyan azt az ugráló birkák viselkedése (28. o.), vagy a kulturális különbségek gazdasági vonatkozásaira rávilágító belga-kongói székek esetében láthatjuk (41. o.). Nem igyekszik bizonygatni, hogy mennyire komoly kutató: az övéhez hasonló életművel az ember háta mögött ez szükségtelen is.⁷ A louvaini professzor azonban, aki a maga finomságával a női szépségnek is bókol könyvében (29. o.), most nem a múlton tőpreng: a példák annyira frissek és jelenkoriak, hogy szinte a napi világpolitikai sajtót idézik, még közelebb hozva a kutatás miliőjét az olvasóhoz.

Kulturális fölszereltség. Szeretném külön kiemelni a megfigyelés fontosságáról szóló fejezetben található, az adatszolgáltatók kulturális fölszereltségével kapcsolatos fejtegetést. A peremhelyzetbe kerülés kérdésében Rezsőházy nagy empátiával, de mindenféle finomkodás nélkül, a mai nyugat-európai vezető politikai gondolkodásban sok esetben megfigyelhető (rosszul értelmezett) politikai korrektségnek álcázott szépelgés nélkül mutat rá a problémára:

„a peremhelyzetben élők kulturális »fölszereltsége« annyira hiányos, hogy nem szőnek terveket [...] A marginális ember élete hányatott. Nem képes a kátyúból kikeveredni, ami nem jelenti azt, hogy ne játszana ügyesen a különböző segélyszervezetek juttatásainak megszerzésében.” (35. o.)

⁷ Néhány fontosabb munkája: Rudolf REZSŐHÁZY: *Émergence des valeurs communes aux Européens à travers l'histoire* (Paris: L'Harmattan 2012); Rudolf REZSŐHÁZY: *Combat idéologique et confrontation des valeurs* (Paris: PUF 2003).

Majd magyarázatot is fűz a kulturális fölszereltség kategóriájához, jelezve, nem pusztán az iskolai végzettség nem megfelelő szintje, de a hétköznapi élet kezeléséhez szükséges kulturális vonások – mint amilyen az időérzék, időbeosztás, következetesség, pénzbeosztás, normák betartása, rendszeresség, felelősségvállalás stb. – hiánya is életviteli katasztrófához vezet. Az azonosítás fontosságáról, az aktorok kilétéről, társadalmi helyzetéről, személyiségéről Rezsőházy úgy ír, mintha Hercule Poirot nyomozna egy bűnügy kapcsán: az olvasónak kedve támad a nagyszerű szellemi kalandra, a kutatómunkára.

Humanizmus. Rezsőházy minden sorából a humanista pozitívizmusa cseng ki, s ebben a szellemben is zárja sorait: „sorsunknak képzetesebb urai legyünk” (108. o.) – írja, mint egy hitvallásként, célkitűzésként. A kötet olvasatával úgy éreztem, egy komoly kutató vendége voltam, aki a maga bőkezűségével vendéglát meg élettapasztalatával, s ültetett asztalához egy beszélgetés erejéig. *A Bevezetés a társadalomtudományok módszertanába* című munkát jó szívvel ajánlom a felsőoktatásban tanulóknak, doktori kutatásokkal foglalkozóknak, és azoknak is, akik egyszerűen csak szeretnek elegáns, könnyed stílusú könyvet olvasni komoly témákról.

*Spindler Zsolt**

* Doktorandusz, Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 9026 Győr, Áldozat u. 12.
E-mail: zsoltspindler@yahoo.com.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

BÓDIG Mátyás – ZŐDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna* (Budapest: MTA TK JTI – Opten 2016) 267.

FEKETE Balázs [et al.] (szerk.): *Iustitia körülnéz. Tanulmányok a jog és irodalom köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2017) 260.

KOVÁCS Gábor: *Az egészségügyi beavatkozás és kutatás rendje elleni bűncselekmények, valamint az egészségügyi önrendelkezési jog megsértése* (Győr: Universitas-Győr 2015) 303.

PÁNOVICS Attila: *Az Aarhusi Egyezmény és az Európai Unió* (Pécs: Publikon 2015) 254.

SZŐKE, Gergely László (szerk.): *Essays of Faculty of Law University of Pécs Yearbook 2015* (Pécs: University of Pécs, Faculty of Law 2016) 188.

VERESS, Emőd (szerk.): *Multilingualism and Law* (Cluj-Napoca/Kolozsvár: Sapientia Hungarian University of Transylvania – Forum Iuris – Robert Schumann Association 2016) 195.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelenítő orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajtjan@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.